

MARCIN WÓJCIK

Przemiany
społeczno-gospodarcze
wsi aglomeracji łódzkiej
w okresie transformacji ustrojowej

REDAKCJA NAUKOWO-DYDAKTYCZNA
„FOLIA GEOGRAPHICA SOCIO-OECONOMICA”

*Jerzy Dzieciuchowicz, Mariusz Kulesza,
Agnieszka Rochmińska*

RECENZENT

Wiesław Maik

REDAKTOR WYDAWNICTWA UŁ

Bogusław Pielat

REDAKTOR TECHNICZNY

Jolanta Kasprzak

KOREKTOR

Danuta Bąk

OKŁADKĘ PROJEKTOWAŁA

Barbara Grzejszczak

Publikacja dofinansowana przez Fundację Uniwersytetu Łódzkiego

© Copyright by Marcin Wójcik, 2008

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
2008

Wydanie I. Nakład 100 + 40 egz.
Ark. druk. 11,625. Papier kl. III, 80g, 70×100
Zam. 98/4275/2008. Cena zł 18,–

Drukarnia Uniwersytetu Łódzkiego
90-131 Łódź, ul. Lindleya 8

ISBN 978-83-7525-192-0

Spis treści

Wstęp	5
Koncepcja pracy	5
Przedmiot i cele badań	7
Zakres czasowy i przestrzenny	8
Terminologia	9
Przegląd literatury	15
Materiały źródłowe, metody badawcze	30
1. Poziom rozwój społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich aglomeracji łódzkiej	33
1.1. Zróżnicowanie poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich aglomeracji łódzkiej	33
1.2. Geneza procesów przemian społeczno-gospodarczych na obszarach wiejskich aglomeracji łódzkiej	34
1.2.1. Procesy społeczno-gospodarczego rozwoju do 1945 r.	34
1.2.2. Procesy społeczno-gospodarczego rozwoju w okresie gospodarki socjalistycznej	39
1.2.3. Główne uwarunkowania systemowe przemian obszarów wiejskich w okresie transformacji	42
1.3. Wybór obszarów badań szczegółowych	47
2. Zmiany demograficzne i stosunków społecznych we wsiach aglomeracji łódzkiej	49
2.1. Zmiany liczby ludności, ruch naturalny i migracyjny	49
2.2. Zmiany w strukturze wieku i płci ludności	57
2.3. Identyfikacja lokalna	61
2.3.1. Wybrane cechy biologiczne i społeczne respondentów	61
2.3.2. Więź społeczna mieszkańców wsi	64
2.3.3. Więź z miejscem zamieszkania	74
2.4. Postrzeganie przemian społeczno-gospodarczych wsi przez ich mieszkańców	79
2.5. Aktywność społeczna mieszkańców i jej formy	87
2.6. Ocena przemian demograficznych oraz społecznej percepcji zmian na wsi	91
3. Przemiany w rolnictwie i społeczna ocena ich uwarunkowań	93
3.1. Zmiany w zatrudnieniu rolniczym i w strukturze wielkościowej gospodarstw rolnych	93
3.1.1. Zmiany w wielkości zatrudnienia rolniczego	93
3.1.2. Zmiany liczby i wielkości gospodarstw rolnych	101
3.2. Uwarunkowania rozwoju i zmiany w rolnictwie w opinii właścicieli gospodarstw rolnych	106
3.2.1. Charakterystyka wybranych cech biologicznych i społecznych respondentów	106
3.2.2. Czynniki sprzyjające i utrudniające prowadzenie gospodarstwa rolnego	109
3.2.3. Źródła informacji o nowoczesnych sposobach produkcji i inwestycje gospodarstw	114

3.2.4. Pozarolnicze kwalifikacje właścicieli gospodarstw i dodatkowa działalność prowadzona w gospodarstwie rolnym	117
3.2.5. Źródła formalnego i nieformalnego wsparcia dla gospodarstw rolnych	121
3.2.6. Zadowolenie z wykonywanego zawodu i ekonomicznej sytuacji gospodarstwa rolnego	123
3.2.7. Plany rozwoju gospodarstw rolnych	125
3.3. Ocena przemian zachodzących w działalności rolniczej	127
4. Przemiany w działalności pozarolniczej i społeczna ocena ich uwarunkowań	129
4.1. Zmiany w zatrudnieniu i rodzaju działalności pozarolniczej	129
4.1.1. Zmiany w wielkości zatrudnienia pozarolniczego	129
4.1.2. Zmiany w rodzaju prowadzonej działalności	134
4.1.3. Pozarolnicze funkcje wybranych gmin	140
4.2. Uwarunkowania rozwoju i zmiany w działalności pozarolniczej w opinii przedsiębiorców	143
4.2.1. Charakterystyka wybranych cech biologicznych i społecznych respondentów	143
4.2.2. Źródła kapitału założycielskiego, motywy wyboru działalności	145
4.2.3. Poprzednie miejsce pracy i pochodzenie terytorialne przedsiębiorców	149
4.2.4. Czynniki sprzyjające i utrudniające prowadzenie przedsiębiorstwa	151
4.2.5. Pomoc instytucji wyspecjalizowanych w rozwoju przedsiębiorstw	155
4.2.6. Zadowolenie z ekonomicznej sytuacji przedsiębiorstwa, plany rozwoju firm	157
4.3. Ocena przemian zachodzących w działalności pozarolniczej	160
Wnioski	163
Literatura	167
Spis rycin, tabel i załączników	183

Wstęp

Koncepcja pracy

W drugiej połowie XX w. w naukach społecznych powstały teorie, które wypłynęły na fali krytyki klasycznych podejść. Odmienność ich polegała przede wszystkim na odejściu od wzorca naturalistycznego. Jedną z kluczowych koncepcji w rozwoju teorii nauk społecznych jest teoria strukturacji (Giddens 1984; 2003).

Zgodnie z przesłaniem Giddensa, teoria ta powinna pełnić wyłącznie funkcję uczulającą, tzn. „może być użyteczna w myśleniu o problemach badawczych oraz w interpretacji uzyskanych wyników” (Giddens 2003, s. 378). Najważniejszym pojęciem tej teorii jest „strukturacja”, czyli strukturowanie stosunków społecznych w czasie i w przestrzeni na mocy dualizmu struktury (Giddens 2003, s. 426). Upraszczając pojęcie „dualność struktury”, można powiedzieć, że istota działania aktorów społecznych polega na wykorzystywaniu pewnych właściwości struktury do jej przekształcania lub reprodukcji. Oznacza to, że pomiędzy strukturą a wykorzystującymi ją podmiotami istnieją określone relacje, które uczestniczą w wytwarzaniu różnorodnych wzorców organizacji ludzkiej (Turner 2004, s. 573). Dualna struktura jest częścią działań aktorów społecznych. Giddens uważa, że działanie podmiotu jest tym, co czyni on w danej sytuacji i co pociąga za sobą widoczne konsekwencje (Turner 2004, s. 579).

Giddens dokonuje rekonceptualizacji pojęcia instytucji, zgodnie z którą instytucjami w społeczeństwach są systemy interakcji. Instytucje istnieją, kiedy w społeczeństwie reguły i zasoby odtwarzane są w odcinkach czasu i w sprecyzowanych regionach przestrzeni (Turner 2004, s. 576).

Teoria strukturacji zakłada, że działania mają charakter rutynizowany. Rutynizacja dotyczy wzorców interakcji w czasie. Przez zwyczajowe, codzienne czynności, które składają się na życie społeczne, struktura i instytucje zostają reprodukcjonowane (odtwarzane). Z punktu widzenia przestrzeni działań istotnym pojęciem jest regionalizacja (rejonizacja) działań. Termin „region” dla Giddensa ma wymiar społeczny i dotyczy strukturacji zachowań społecznych w czasoprzestrzeni. Region jest nie tylko obszarem o odpowiednich cechach fizycznych, ale ma również od dawna ustalone cechy społeczne, stanowiące pewien system społeczny, w którym zawierają się sceny (lokalne) działań (Giddens 2003, s. 166). Giddens, nawiązując do geografii czasu Hägerstranda, mówi, że lokalnym „może być pokój, mieszkanie, róg ulicy, magazyn fabryczny, miasto, a nawet terytorialnie ograniczony obszar państwa” (2003, s. 163). Lokal jest zatem miejscem, w którym przecinają się rutynowe czynności jednostek.

Odwołania Giddensa do strukturalizmu, a także silne zakorzenienie teorii strukturalizacji w czasie i w przestrzeni sprawiają, że może być ona atrakcyjna w wyjaśnianiu zjawisk geograficzno-osadniczych. Na przełomie lat 80. i 90. i w ostatniej dekadzie XX w. pojawiły się w geografii osadnictwa pierwsze propozycje rozwiązań, których celem było wypracowanie teoretycznych podstaw tzw. metodologii „środka”. Kluczową rolę w tym względzie odegrały prace Maika, w których przedstawiono „realistyczną koncepcję ujęcia dualizmu zjawisk osadniczych” (1988) oraz sformułowano postulaty metodologii „środka” (1998). Opracowana w nich koncepcja metodologiczna (dualizmu zjawisk osadniczych) nawiązuje do rozwijanych w literaturze zachodniej teorii emergencji (Klee 1984) oraz makrostrukturalnych ograniczeń poziomu jednostkowego (Pred 1984; Giddens 1984).

Metodologia „środka” zakłada, że proces kształtowania systemu osadniczego przebiega na wielu poziomach. Podstawowym celem badań jest identyfikacja i zrozumienie zjawisk, których nie można bezpośrednio obserwować (Maik 1998, s. 14). Problem wielopiętrowości badań implikuje zatem połączenie jednostkowej (człowiek w systemie osadniczym) i ponadjednostkowej (struktury osadnicze) perspektywy badawczej.

W płaszczyźnie badań jednostkowych przyjmuje się interpretację społeczną, której celem jest poznanie motywów ludzkiego działania. W perspektywie ponadjednostkowej, strukturalizacji poddaje się globalne rezultaty tych działań w ramach określonego systemu osadniczego (Maik 1988, s. 101). Koncepcja ta przypisuje działaniu ludzkiemu rolę nadrzędną. Kierunek i tempo procesu przemian zależy od czynnika subiektywnego oraz obiektywnego. Pierwszy jest funkcją stanu świadomości o celach i warunkach działaniach, drugi natomiast odnosi się do stanu rozwoju systemu osadniczego, jego struktury społecznej, gospodarczej i materialno-technicznej (Maik 1988, s. 101). Realistyczna koncepcja ujęcia dualizmu zjawisk osadniczych tworzy fundament zintegrowanego programu badawczego systemu osadniczego (podejście systemowe).

Na odpowiednio wysokim poziomie abstrakcji elementy obu koncepcji teoretycznych (strukturalizacji, dualizmu zjawisk osadniczych) można wykorzystać przy budowie planu postępowania badawczego. Ogólnym schematem wyjaśniania w niniejszej pracy jest realistyczne ujęcie dualizmu zjawisk osadniczych. Wprowadza ono rozróżnienie pomiędzy poziomem zjawisk jednostkowych i ponadjednostkowych. Przyjęcie w pracy takiego podejścia implikuje zastosowanie dwóch procedur badawczych. W wymiarze jednostkowym podstawą wyjaśniania jest interpretacja społeczna, skierowana na identyfikację celów i motywów działań człowieka (podejście interakcjonistyczne). Na poziomie ponadjednostkowym dokonuje się strukturalizacji wyników globalnych (Maik 1988, s. 100–101).

Przedmiot i cele badań

Przedmiotem badań są **przemiany społeczno-gospodarcze wsi aglomeracji łódzkiej**. W płaszczyźnie ponadjednostkowej przedmiot badań stanowią globalne efekty działań społeczno-gospodarczych człowieka. Analiza przemian skierowana jest na wskazanie czynników rozwoju oraz ustalenie tempa i kierunku określonych procesów społeczno-gospodarczych. Przedmiotem studiów w tej płaszczyźnie jest ogólny poziom rozwoju obszarów wiejskich oraz wybrane struktury biologiczne i ruchy ludności (naturalny, migracyjny), struktury gospodarcze (wielkość i liczba gospodarstw rolnych oraz podmiotów gospodarczych, a także wielkość zatrudnienia rolniczego i pozarolniczego).

W płaszczyźnie jednostkowej przedmiotem badań są cele i motywety działalności człowieka w systemie osadniczym oraz społeczny odbiór przemian ustrojowych. Badania te są skierowane na poznanie opinii rolników, przedsiębiorców i przedstawicieli lokalnych społeczności o zachodzących zmianach oraz wyjaśnienie motywów działań tych grup w okresie transformacji ustrojowej.

Celem pracy jest rozpoznanie procesów przemian społeczno-gospodarczych wsi położonych w obszarze aglomeracji miejskiej, określenie kierunków i typów tych przemian oraz ich uwarunkowań strukturalnych i społecznych. Realizacja tak postawionego celu wymaga dotarcia do poziomów niedostępnych dla bezpośredniej obserwacji. Decydującą rolę odgrywa w niej poznanie poziomu motywów i sensu ludzkich działań oraz percepcji środowiska społecznego i materialnego.

W pracy wyznaczono dwa główne cele badawcze – poznawczy i teoretyczny. Celem poznawczym jest wyjaśnienie i zrozumienie zmian społeczno-gospodarczych zachodzących na obszarach wiejskich (identyfikacja kierunków i tempa procesów przemian w różnych częściach obszarów wiejskich aglomeracji oraz wyjaśnienie motywów działań człowieka jako ich kreatora), natomiast celem teoretycznym jest próba weryfikacji koncepcji realistycznego ujęcia dualizmu zjawisk osadniczych, która zakłada połączenie dwóch perspektyw badawczych – ponadjednostkowej i jednostkowej.

Wśród celów szczegółowych za najważniejsze uznano:

- wykonanie klasyfikacji społeczno-gospodarczej obszarów wiejskich aglomeracji łódzkiej oraz określenie różnic w poziomie ich rozwoju społeczno-gospodarczego,
- określenie kierunku i tempa zmian struktur biologicznych ludności oraz migracji stałych ludności,
- określenie roli lokalnych społeczności w procesach przemian społeczno-gospodarczych wsi przez zbadanie motywów aktywności społecznej oraz poziomu akceptacji zachodzących zmian,
- określenie kierunku i tempa zmian w strukturze wielkościowej gospodarstw rolnych i w zatrudnieniu rolniczym oraz w strukturze rodzajowej firm i w zatrudnieniu pozarolniczym,

- wyjaśnienie motywów działań gospodarczych rolników i przedsiębiorców, ich problemów zawodowych oraz zbadanie postrzegania przez nich zmian gospodarczych na obszarach wiejskich.

W pracy sformułowano trzy hipotezy badawcze:

1. Procesy społeczno-gospodarcze związane z transformacją ustrojową są zróżnicowane przestrzennie i zależą od położenia wsi w obrębie aglomeracji.

2. Istotnymi czynnikami różnicującymi rozwój społeczno-gospodarczy obszarów wiejskich aglomeracji łódzkiej w okresie transformacji ustrojowej są ukształtowane przed 1990 r. tradycje gospodarcze oraz stan zagospodarowania przestrzennego.

3. Największymi barierami rozwoju społeczno-gospodarczego wsi w okresie transformacji ustrojowej są: niskie wykształcenie rolników i przedsiębiorców, dominacja strategii przetrwania w działaniach gospodarczych, rozkład więzi społecznej i więzi z miejscem zamieszkania oraz niska partycypacja mieszkańców wsi we wspólnych działaniach.

Zakres czasowy i przestrzenny

Zakres czasowy pracy obejmuje lata 1990–2003, czyli okres transformacji ustroju politycznego i gospodarczego Polski. Badania postanowiono zakończyć w 2003 r. W roku tym przeprowadzono referendum w sprawie wejścia Polski do Unii Europejskiej. Wygrana zwolenników akcesji umożliwiła z dniem 1.05.2004 r. wstąpienie Polski do tej organizacji. W bezpośredni sposób doprowadziło to do poszerzenia uwarunkowań rozwoju społeczno-gospodarczego wsi, przede wszystkim oddziaływania prawodawstwa europejskiego, oraz do początku funkcjonowania w Polsce systemu europejskich funduszy strukturalnych. Zdecydowano zatem, że zakres czasowy powinien obejmować lata, w których istniały jednakowe warunki systemowe.

Badania prowadzone były w różnych skalach przestrzennych. I tak:

- **w skali aglomeracji łódzkiej** wykonano klasyfikację gmin wiejskich pod względem poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego,

- **w skali wybranych gmin aglomeracji łódzkiej** zbadano:

- zmiany w rodzaju i wielkości zatrudnienia pozarolniczego,
- zmiany w strukturze wielkościowej gospodarstw i w poziomie zatrudnienia rolniczego,
- zmiany w strukturze wieku i płci oraz w kierunkach i wielkości migracji ludności,
- motywy ludzkich działań, problemy zawodowe oraz postrzeganie zmian gospodarczych przez rolników i przedsiębiorców,

• w skali wybranych wsi zbadano:

- poziom więzi społecznej i więzi z miejscem zamieszkania,
- postrzeganie zmian społeczno-gospodarczych przez mieszkańców wsi,
- aktywność społeczną, jej motywy i przejawy.

Terminologia

Wyjaśnienie pojęcia „wieś”, podobnie jak pojęcia „miasto”, sprawia dużo trudności. Najważniejszą przyczyną jest złożoność rzeczywistości społeczno-gospodarczej, a tym samym możliwość wydzielenia wielu kryteriów, według których w zbiorze osiedli można wyróżnić jednostki o odpowiednim charakterze – miejskim bądź wiejskim.

Najczęściej spotykane w literaturze definicje wsi bazują na kryterium formalnym (administracyjnym), morfologicznym (budowy wsi), funkcjonalnym (wykonywanych działalności) i społecznym (lokalnej społeczności).

Najprostszą definicję wsi formułuje się na podstawie kryterium formalnego (administracyjnego). W jej rozumieniu wsią jest każde osiedle, które nie posiada praw miejskich (leży poza granicą administracyjną miast). Kryterium to przyjmują urzędy statystyczne i opierając się na nim agregują dane. Stąd również w badaniach naukowych przyjmuje się najczęściej definicję wsi wynikającą z kryterium administracyjnego.

Najprostszą wśród definicji, które opierają się na kryterium morfologicznym, podaje Olechowski (1948). Autor ten uważa, że wieś składa się z siedliska wraz z należącymi do niego gruntami. Zaborski, w jednej z pierwszych prac z geografii osadnictwa wiejskiego przyjął, że wieś (osada) składa się z zagród, które są zespołami budynków. Ich położenie decyduje o kształcie całego osiedla i układzie rozłogów (1926). Natomiast zdaniem Kiełczewskiej-Zaleskiej, na wieś, czyli historycznie ukształtowane osiedle, można patrzeć z punktu widzenia różnorodnych potrzeb człowieka: gospodarczych, kulturalnych, obronnych. Potrzeby te oraz przyrodzone i historycznie zmodyfikowane właściwości ziemi pomagają zrozumieć różnorodność form i rozmieszczenie osiedli (1956). Bardziej złożoną definicję proponuje H. Szulc, nazywając wsią całą powierzchnię gminy wiejskiej w granicach administracyjnych. Powierzchnia wsi, według H. Szulc, dzieli się na pola, a te z kolei na niwy i zagony. Obszar zabudowany wraz z podwórzami stanowi siedlisko, które dzieli się na działki, a te składają się z części zabudowanej i podwórza (zagroda) oraz przydomowego ogrodu. Między szeregami domów znajduje się „nawsie”, czyli wspólna własność mieszkańców wsi (Szulc 1995, s. 25).

Definicje morfologiczne, wypracowane przede wszystkim przez geografów historycznych osadnictwa, uwzględniają relację człowiek–środowisko przyrod-

nicze oraz związek pomiędzy usytuowaniem poszczególnych elementów wsi, głównie siedliska i rozlogów (Lienau 1989, s. 136).

W klasycznej pracy z zakresu geografii wsi, francuski geograf P. George pisał, że wieś (krajobraz wiejski) jest rozumnym, celowym oddziaływaniem człowieka na środowisko przyrodnicze, a stopień jego opanowania zależy od sił twórczych mieszkańców wsi. W wyniku tego procesu powstaje wieś – „pewna forma opanowania środowiska, cecha cywilizacji, twór historyczny, [...] owoc wysiłków dziesiątków pokoleń, odbicie różnorodnych przedsięwzięć rolniczych” (George 1959, s. 17). Definicja ta, chociaż w znacznej części odwołuje się do relacji człowiek – środowisko, uwypatnia również specyfikę zawodową mieszkańców wsi – pracę na roli.

Przez pryzmat rolnictwa na pojęcie wsi patrzą geografowie, którzy w badaniach koncentrują się na funkcji osiedli. Kielczewska-Zaleska uważa, że wieś to „osada ludności zajmującej się uprawą roślin i hodowlą zwierząt. Każda osada mająca większość ludności trudniącej się pracą na roli i czerpiącej z tej pracy podstawy egzystencji jest wsią” (1972, s. 52). Podobną definicję wsi proponuje Nowosielski, który pojęcie to zawęża do osiedla zamieszkiwanego przez ludność pracującą w gospodarstwach rolnych (1964).

Definicje przytoczone wyżej opierają się na kryterium funkcjonalnym, w świetle którego osada pełniąca funkcję rolniczą jest wsią. W latach 70. XX w. zauważono, że wieś przestaje być w swej funkcji jednorodna (homogeniczna) i staje się przestrzenią wielofunkcyjną (Kostrowicki 1976). Funkcję rolniczą zaczęły uzupełniać bądź ją wypierać inne działalności człowieka (usługi, przemysł).

Istnieje również wiele definicji wsi przyjmujących społeczne kryteria identyfikacji. Z. Pióro twierdził, że niemożliwe jest pełne poznanie jednostek osadniczych bez sfery rzeczywistości, którą nazywa się organizacją społeczną i kulturą. Zrozumienie natury sieci osadniczej jest możliwe, kiedy traktuje się ją jako funkcję procesów życiowych ludzkiej społeczności (1966, s. 6). Z tego punktu widzenia wieś jest wynikiem zachodzenia relacji między ludźmi (więź międzyludzka) oraz relacji człowiek – miejsce (wieź terytorialna). Wieś jest definiowana jako suma relacji społecznych, które decydują o jej ogólnych cechach, takich jak np. względna jednolitość i integracja społeczna, poczucie lokalności, rodzinności, istnienie form kontroli społecznej. Środowisko społeczno-kulturowe wsi kształtowane jest przez poczucie tożsamości z lokalną tradycją i wartościami oraz wynikającej z nich świadomości przynależności do miejscowej społeczności i identyfikacji z jej przestrzenią życiową (Turowski 1995, s. 167–168). Gorlach uważa, że dla wsi charakterystyczny jest specyficzny rodzaj więzi społecznej. Relacje społeczne w środowisku tym bazują przede wszystkim na więzi krewniaczo-sąsiedzkiej i długotrwałości wspólnego za-

mieszkania. Stosunki społeczne oparte są na zasadzie „familijności”, czego konsekwencją jest wysokie wartościowanie wspólnoty. Społeczności lokalne mają specyficzny rodzaj kultury, w której podstawowe znaczenie odgrywa m. in. tradycja, brak wyostrożonej perspektywy historycznej, autorytet ludzi starszych, skłonności zachowawcze oraz podział na „swoich” i „obcych” (2004, s. 14).

W geografii największą rolę w definiowaniu wsi odegrało podejście funkcjonalistyczne. Jego atrakcyjność wynikała nie tylko z możliwości stosowania relatywnie czytelnych mierników identyfikacji funkcji danego osiedla (wielkość zatrudnienia, produkcji), ale przede wszystkim z odwołania do określonej społeczno-gospodarczej całości. Funkcja w badaniach geograficznych była traktowana nie tylko jako cecha jednostki osadniczej, w tym przypadku wsi, ale rozpatrywano jej rolę w kształtowaniu systemu osadniczego (Suliborski 2001, s. 43). Działalność gospodarczą na wsi rozpatrywano zatem pod względem roli, jaką odgrywa w sieci osadniczej odpowiedniego obszaru.

Jednostki osadnicze, w tym również wsie, są częścią określonej całości (sieci osadniczej). Każda z nich jest obiektem realnie istniejącym. Między obiektami zachodzą relacje, czyli związki, w postaci pewnych oddziaływań (Maik 1988, s. 13 za Chojnickim 1985). Przemiana pojedynczego obiektu zachodzi zatem w ścisłym związku z przemianami pozostałych. Szczególnym układem sieci osadniczej są aglomeracje miejskie.

Aglomeracja miejska jest złożoną formą osadniczą, efektem procesu urbanizacji. W opinii Rykła, wielkomiejskie formy osadnictwa powstają w wyniku przekształcania hierarchicznego układu ośrodków centralnych wraz z rozwojem społeczno-gospodarczym (2002, s. 10). Aglomeracja miejska identyfikowana jest jako układ osadnictwa w skali lokalnej. Pojęcie aglomeracji wiąże się z ujęciem strukturalnym (niemorfologicznym), a wyznacza się ją na podstawie cech struktury regionalnej (Rykiel 2002, s. 11). W ujęciu funkcjonalnym najczęściej w literaturze spotyka się pojęcie regionu miejskiego (Korcelli 1981).

Większość naukowców dowodzi, że najbardziej typową cechą aglomeracji jest wytworzenie się rdzenia (jądra) o pewnych właściwościach, które emanuje swoją siłą na bliższe i dalsze otoczenie. Obszar aglomeracji identyfikuje się na podstawie określonej procedury delimitacyjnej, w której zostaje ustalony odpowiedni zestaw cech diagnostycznych. Zdaniem Dzieciuchowicza, odmienny w różnych opracowaniach przebieg granic aglomeracji wynika z „przyjmowania w delimitacji diametralnie różnych zbiorów cech diagnostycznych i metod delimitacji (1995, s. 8). Karłowicz uważa, że aglomeracja jest pojęciem wieloznacznym i rozciągliwym. Według tego autora, można wyróżnić pięć jej stref: ściśle miejską, intensywną urbanizacji, umiarkowaną urbanizacji, potencjalnej urbanizacji, oddziaływania miejskiego (1973, s. 81). Eberhardt i Heřman definiują aglomerację jako:

zespół jednostek osadniczych, którego potencjał demograficzny i gospodarczy oraz spełniane funkcje wskazują na wyraźnie występujące zróżnicowanie ilościowe i jakościowe między tym zespołem a innymi elementami systemu osadniczego kraju. W skład tego zespołu wchodzi zintegrowane funkcjonalnie i przestrzennie:

- miasto lub miasto stanowiące obszar centralny,
- mniejsze miasta i osiedla miejskie,
- wsie, w których formy zabudowy mieszkaniowej i stopień wyposażenia w infrastrukturę

komunalną oraz struktura zawodowa ludności pozwalają na zakwalifikowanie ich do obszarów zurbanizowanych (1973, s. 29).

Zdaniem wielu autorów, obszar aglomeracji identyfikuje się przyjmując specyficzny miernik – dojazdy do pracy. Potrykowska uważa, że zasięg obszaru, który charakteryzuje się wysokim stopniem „domknienia” codziennych kontaktów mieszkańców, można utożsamiać z obszarem aglomeracji (1985, s. 124). Dojazdy do pracy są „zmienną zastępczą” dla szerszego zestawu powiązań funkcjonalnych i przestrzennych (Korcelli 1981, s. 197).

W badaniach społeczno-osadniczych, na podstawie niehierarchicznych modeli sieci osadniczej, powstała orientacja badawcza w postaci regionalno-miejskiego programu badawczego. Rozwój tej koncepcji wiązał się z obserwacją dynamicznie rozwijających się regionów miejskich (Maik 1988, s. 56). Regionalno-miejski program badawczy podejmuje badania sieci osadniczej nie tylko w kategoriach funkcjonalnych i gospodarczych, ale również interakcyjnych i społecznych (Maik 1988, s. 56). Regionalno-miejski program badawczy odrzuca układ hierarchiczny miast. W analizie rozpatruje zaś zbiór społeczności metropolitalnych, które zawierają się przestrzennie w zasięgu obsługi wielkich miast (Maik 1988, s. 56). Program ten wykorzystuje dualizm ujęć – „makrostrukturalnych powiązań gospodarczych i mikrostrukturalnych relacji interpersonalnych” (Maik 1988, s. 57). Zdaniem Maika, trzonem interpretacji interakcyjnej jest hipoteza

o istotnej zależności między strukturą funkcjonalno-przestrzenną układów osadnictwa a kompleksem interakcji i przemieszczeń w ramach tych układów. Głosi ona, że z jednej strony – wzrost zróżnicowania funkcjonalnego współczesnych struktur osadniczych, rezultat takich czynników jak: urbanizacja, industrializacja, specjalizacja i profesjonalizacja działalności człowieka, ma istotny wpływ na nasilenie interakcji międzypersonalnych i mobilność człowieka, z drugiej zaś strony – system interakcji warunkuje jednostkowe (i grupowe) zachowania przestrzenne człowieka, jego decyzje lokalizacyjne i dyfuzję form zagospodarowania przestrzennego (Maik 1988, s. 62).

Po reformie administracyjnej z 1999 r. obszar aglomeracji łódzkiej można utożsamiać z pięcioma powiatami: miastem Łódź (grodzki), brzezińskim, łódzkim wschodnim, pabianickim i zgierskim (Suliborski i in. 2000). Część autorów, m. in. Dzieciuchowicz (1995), Liszewski (2001), do aglomeracji łódzkiej włącza również część powiatu łaskiego (gmina miejsko-wiejska Łask).

Za uwzględnieniem tej gminy jako części aglomeracji łódzkiej przemawia jej poziom rozwoju gospodarczego oraz liczba różnorodnych związków z pozostałym obszarem aglomeracji (Liszewski 2001). Postanowiono nie przeprowadzać własnej delimitacji aglomeracji łódzkiej. Zauważono bowiem, że większość autorów zamyka obszar aglomeracji ekwidystantą 25–30 km od granic Łodzi. W ośrodku łódzkim oraz warszawskim (PAN) przeprowadzono wiele interesujących studiów nad określeniem zasięgu przestrzennego aglomeracji łódzkiej (np. Leszczycki S., Eberhardt P., Heřman S. 1971). Obszerne zestawienie wyników procedur delimitacyjnych podaje Dzieciuchowicz (1995, s. 8–9). Autor ten stwierdza, że w pracach naukowych istnieją znaczne rozbieżności w przebiegu granic aglomeracji łódzkiej (np. Musiał 1974; Matczak 1985; Kaczmarek 1991). Przyczyną, jak wspomniano wcześniej, jest przyjęcie różnych zestawów cech diagnostycznych. Dużą rolę odgrywa również wybór odpowiedniego modułu przestrzennego, dla którego dane są agregowane.

W procedurze określenia obszarów wiejskich aglomeracji łódzkiej przyjęto kryterium formalne (administracyjne). Do obszaru badań włączono następujące gminy wiejskie oraz części wiejskie gmin miejsko-wiejskich: Aleksandrów Łódzki, Andrespol, Brójce, Brzeziny, Dłutów, Dmosin, Dobroń, Głowno, Jeżów, Koluszki, Ksawerów, Lutomiersk, Łask, Nowosolna, Ozorków, Pabianice, Parzęczew, Rogów, Rzgów, Stryków, Tuszyń, Zgierz.

Przemiany obserwowane na polskiej wsi w ostatnich latach zachodzą w specyficznych warunkach, które zazwyczaj nazywane są transformacją ustrojową. Termin „transformacja” używany jest powszechnie, w wielu kontekstach i z różnymi przymiotnikami (np. transformacja ustrojowa, społeczno-ekonomiczna, systemowa, polityczna). Wielu autorów twierdzi, że transformacja jest słowem nadużywanym w języku naukowym i potocznym. W ujęciu potocznym (słownikowym) transformacją nazywa się zmianę cech danego obiektu lub przekształcenie jednej formy w drugą (*Encyklopedia Popularna PWN* 1982).

Zdaniem Szczepańskiego, w opracowaniach popularnych termin ten występuje częściej niż wynika to z merytorycznego uzasadnienia (1999, s. 62). Synonimami używanymi zamiast słowa transformacja są: zmiana, przemiana, przekształcenie, przeobrażenie. Część autorów transformację utożsamia z reformą. W przeciwieństwie jednak do terminu reforma, nie ma ona znaczenia politycznego i nie jest zapowiedzią lepszych warunków życia (udoskonaleń technicznych). Transformacja pozbawiona jest elementów wartościujących i ma przede wszystkim charakter opisowy (zmiana przeobrażająca charakter lub istotę czegoś). Zmierza ona do zmiany istniejącego ładu, który budzi niezadowolenie określonych grup. Transformacja jest zatem procesem, który zmienia stan przedmiotów istniejących w świecie realnym. Jedną swoistą substancją lub rzeczywistością przekształca się w drugą, równie lub bardziej złożoną (Szczepański 1999, s. 63 i 68).

Transformacją w naukach społecznych określa się zmiany, które odbywają się pod wpływem sił wewnętrznych zmienianych systemów (źródeł energii i możliwości działania). Transformacje wyrastają z wewnętrznej struktury i zmienności rzeczywistości.

Teoria transformacji sprowadzana jest do teorii zmienności i przez to idea ewolucjonizmu jest znacznie węższa niż idea transformizmu. Teoria ewolucjonizmu odnosi się przede wszystkim do istot żywych, natomiast idea transformizmu odnosi się także do wszelkich przedmiotów materialnych. Transformacji ulegają organizmy, układy techniczne, systemy myślowe itp., a więc wszystkie zbiory i układy, nie podlegające prawom ewolucji (Szczepański 1999, s. 70–72).

W polskiej literaturze naukowej transformacja najczęściej jest analizowana z punktu widzenia teorii systemowego przejścia od monocentrycznego porządku realnego socjalizmu do policentrycznego porządku demokracji i kapitalizmu. W rozważaniach nad polską transformacją formułowane są pewne modele przekształceń, które opisują warunki i konsekwencje zmian w państwie. Ziółkowski nazywa je paradygmatami polskich przemian po 1989 r. (2000, s. 25). Pierwszy paradygmat związany jest z przemianami regionalnymi (w krajach Europy Środkowowschodniej). Analiza w tym przypadku obejmuje zmiany polegające na przejściu od gospodarki planowanej do gospodarki rynkowej oraz od porządku totalitarnego (represyjnego) do demokracji. Drugi paradygmat omawia tendencje ogólne, tzn. takie, które opisują kontekst wchodzenia Polski w światowy system polityczny, gospodarczy i kulturowy. Tendencje ogólne (światowe) określa się często mianem modernizacji (Ziółkowski 2000, s. 16–26). Wśród nich za najważniejsze uznaje się postęp naukowo-techniczny, rozwój ponadnarodowych instytucji finansowych i gospodarczych, rozwój sektora usług, urbanizację, rozwój łączności i komunikacji, przemiany systemu wartości (emancypacji społecznej, indywidualizmu i sekularyzacji jednostki).

Obserwatorzy i analitycy procesu transformacji w Polsce podkreślają, że odwołanie się tylko do zmian w gospodarkach i układach politycznych krajów postsocjalistycznych zawęża tę problematykę (Gorzelak i in. 1999, s. 24). Autorzy ci twierdzą, że transformacja postsocjalistyczna jest w znacznej mierze opóźnionym w stosunku do państw Zachodu procesem restrukturyzacji postfordowskiej. Zmiany, które obecnie obserwuje się w Polsce, widoczne były w krajach kapitalistycznych od lat 60. XX w. W specyficznych, wschodnioeuropejskich warunkach, zachodzi przyspieszony proces dezindustrializacji, decentralizacji, włączania w globalny rynek kapitałowy, odradzania się świadomości regionalnej i lokalnej (Gorzelak i in. 1999, s. 25–29). Procesy transformacji można zatem podzielić na dwie sfery, tzn. przekształcenia wynikające ze zmiany paradygmatu rozwoju (od fordyzmu do postfordyzmu, od gospodarki przemysłowej do informacyjnej) oraz zmiany będące konsekwencją funkcjonowania gospodarki planowanej do 1989 r. Zdaniem Chołaja, w Polsce mamy do czynienia

z potrójnym przejściem. Oprócz dwóch sfer wskazanych wyżej, autor ten zwraca uwagę na zmiany, które zachodzą pod wpływem dostosowywania się polskiej gospodarki do wymogów Unii Europejskiej. Przejściowość ma wymiar cywilizacyjny, łączący się z modernizacją. Rozróżnienie pomiędzy przejściem ustrojowym a cywilizacyjnym jest bardzo istotne ze względu na złożoność rzeczywistości społeczno-gospodarczej (Chołaj 1999, s. 64). Wprowadzanie w Polsce kapitalizmu jest procesem dwoistym, gdyż jego celem jest nie tylko stworzenie gospodarki rynkowej, ale jednocześnie dopasowanie jej do warunków stawianych przez Unię Europejską (Chołaj 1999, s. 65).

Użycie w tytule pracy określenia „okres transformacji ustrojowej” z jednej strony informuje o zakresie czasowym pracy, tzn. zjawiska i procesy analizowane są w okresie przeobrażeń systemu politycznego i gospodarczego w Polsce po 1989 r., z drugiej, wskazuje na specyficzne uwarunkowania przemian społeczno-gospodarczych wsi. Badane procesy analizowane są z punktu widzenia otoczenia instytucjonalnego (nowych reguł), które traktuje się w kategoriach pewnych czynników sprawczych przemian społeczno-gospodarczych. Dla określenia całości kształtu analizowanych zmian w tytule pracy zarezerwowano słowo „przemiany”. Przemianą jest swoiste przekształcenie jakiegoś fragmentu czy zakresu rzeczywistości (Szczepański 1999, s. 27). Dzięki przemianie odpowiednia forma, obiekt, rzecz staje się inna niż poprzednio (przeobraża się, przekształca się), zmienia wygląd zewnętrzny, charakter (*Słownik Języka Polskiego PWN*, 1992). Zbliżony zakres pojęciowy ma słowo „zmiana”. Zmiana następuje

jeżeli w pewnym systemie lub zbiorowości powstają nowe elementy składowe lub zanikają elementy dotychczas występujące, lub jeżeli powstają nowe stosunki między tymi elementami czy zanikają stosunki dotychczas istniejące (Szczepański 1970, s. 505).

Wydaje się, że przemiana jest pojęciem szerszym. Przemiana ma wymiar bardziej kompleksowy i dogłębny. Pojęcie to pozwala uwzględnić nie tylko zmiany zachodzące w określonym układzie (społeczno-gospodarczym), ale również wskazać wpływ otoczenia systemowego (w tym przypadku transformacji ustrojowej).

Przegląd literatury

Przemiany społeczno-gospodarcze osadnictwa wiejskiego budziły zainteresowanie geografów od lat 20. XX w. Zakres merytoryczny i przestrzenny badań w okresie międzywojennym był stosunkowo wąski. Zdaniem Rajmana, przyczyna tkwiła w wolnym rytmie przeobrażeń gospodarczych wsi polskiej oraz w nastawieniu geografów na badanie relacji osadnictwo – środowisko przyrodnicze (1994, s. 93).

Wśród pierwszych prac można wskazać badania Dobrowolskiej w południowej Polsce (1922; 1931). Ważnym nurtem były studia osadnictwa górskiego, stałego i okresowego, prowadzone w Karpatach oraz studia poświęcone wsiom kresowym (Leszczycki 1932; Wąsowicz 1934).

Rozwój badań geograficznych nad osadnictwem wiejskim nastąpił po II wojnie światowej. Warto jednak zauważyć, że studia wiejskie nie zajmowały w polskiej geografii eksponowanego miejsca, pozostając często na marginesie zainteresowań badawczych (Rajman 1994, s. 93).

Przegląd prac powstałych po 1945 r. przeprowadzono w blokach tematycznych. Skoncentrowano się na opracowaniach geograficznych oraz tych, które reprezentują podobne spojrzenie metodologiczne (głównie socjologiczne). Wydzielono następujące grupy problemowe:

- ogólne przemiany społeczno-gospodarcze wsi (zmiany struktury społeczno-zawodowej i demograficznej mieszkańców wsi, procesy depopulacji i degradacji gospodarczej wsi, rozwój infrastruktury społecznej i technicznej),
- problemy społeczne (m. in. problemy społeczności lokalnych, przemiany stylu życia, problemy grup społeczno-zawodowych na wsi),
- urbanizacja wsi i kształtowanie się stref podmiejskich,
- hierarchia funkcjonalna wsi,
- formowanie się zespołów osadniczych i produkcyjnych,
- typologia funkcjonalna wsi,
- przemiany wsi pod wpływem turystyki,
- monografie i studia przykładowe gmin i wsi.

Prace powstałe tuż po II wojnie światowej nawiązywały do tradycji i metody badań przedwojennych. Zainteresowanie geografów w znacznej mierze skoncentrowało się na poznaniu ziem przyłączonych do Polski (Kiełczewska-Zaleska 1948; 1951). Ważną rolę w rozwoju tej dziedziny geografii odegrała konferencja metodologiczna w Osiecznej (1955). Wprowadzony wówczas podział branżowy geografii ekonomicznej odcisnął piętno na dalszych studiach wiejskich. Dominującą rolę w badaniach obszarów wiejskich odegrała geografia rolnictwa. Studia nad geografiami osadnictwa wiejskiego pozostały na marginesie badań wsi, a ich rozwój wiązał się ściśle ze studiami miejskimi (urbanizacja, industrializacja).

Pod koniec lat 50. XX w. zauważono, że zachodzące przemiany gospodarcze kraju, związane z intensywną industrializacją, wpływają na silne przekształcenia obszarów wiejskich. Zaawansowanie tego procesu było wprost proporcjonalne do skali uprzemysłowienia odpowiedniego regionu. Geografowie, szczególnie z Polski południowej, zwrócili uwagę na znaczny odpływ ludności rolniczej do rozrastających się i nowych okręgów oraz ośrodków przemysłowych (Dobrowolska 1958; 1959). Studia szczegółowe przeprowadzono na obszarach bezpośrednio przylegających do miast. Zainteresowanie badaczy skupiło się na

określeniu dynamiki zmian struktury zawodowej ludności, rozpoznaniu problemu dwuzawodowości oraz zbadaniu natężenia codziennych przepływów pracowników między miejscem zamieszkania a miejscem pracy (Dobrowolska 1959; Rajman 1969). Swoistymi poligonami doświadczalnymi były wsie, które znalazły się w zapleczu nowych okręgów i ośrodków przemysłowych. Badania nad tempem przeobrażeń struktury osadniczo-agrarnej w Tarnobrzeskim Ośrodku Siarkowym prowadziły Prochownikowa (1968) oraz Dobrowolska i Jarowiecka (1978). Interesujące badania nad przemianami sieci osadniczej i perspektywami dalszych przekształceń w rejonie kopalni węgla brunatnego Bełchatów wykonała w ośrodku łódzkim Kotlicka (1976).

W trakcie badań nad celami ruchów ludności między poszczególnymi osiedlami i miastami zauważono, że zmieniają się relacje pomiędzy ogniwami sieci osadniczej. Problem integracji i dezintegracji struktur osadniczych okazał się istotnym zagadnieniem w procesie poznawania przemian osadnictwa wiejskiego (Dobrowolska 1967; 1970; Prochownikowa 1970). Zauważono, że pojawienie się ludności robotniczej na wsi miało wpływ na zmiany w jej układzie przestrzennym i fizjonomii. Przedmiotem studiów były również przemiany postaw i zachowań społecznych. Problemami osadnictwa robotniczego i ich wpływem na otoczenie zajmowali się m. in. Pawelczyńska (1966), Golachowski i Goldzamt (red., 1971) oraz Jałowiecki (1967a). Badania w tym zakresie wykonał także Komitet Badań Rejonów Uprzemysławianych PAN (*Osadnictwo ludności nierolniczej...* 1969).

W latach 70. XX w. zwrócono również uwagę na przekształcenia osadnictwa wiejskiego w rejonach rolniczych. Badania wykonano m. in. w województwach, w których strukturze przestrzennej dominowała uspołeczniona gospodarka rolna. W pracach tych podkreślano wpływ tej formy własności na zmiany przestrzenne wsi (Kwiatkowska 1976; Chilczuk, Siemiński 1977; Szulc 1978).

Słabnący proces industrializacji kraju i coraz bardziej widoczny kryzys gospodarczy wywołał dyskusję nad kierunkami badań i możliwościami rozwoju wsi. Problemem tym zajęła się Komisja Obszarów Wiejskich PAN (Stasiak 1980; 1983). Zauważono, że procesy zachodzące po 1945 r. (odpływ ludności ze wsi, kierowanie strumienia inwestycji do miast) doprowadziły m. in. do deformacji struktur ludności wsi, zaniedbań infrastrukturalnych i degradacji ekologicznej. W latach 80. XX w. powstała seria prac poruszających temat wyludniania się obszarów wiejskich. Zauważano, że zjawisko depopulacji obszarów wiejskich nasila się w pewnych regionach Polski, szczególnie położonych peryferyjnie w stosunku do dużych aglomeracji miejsko-przemysłowych (Stasiak 1987; Eberhardt 1989; Potrykowska 1989; Gawryszewski 1990). Obszarem badań szczegółowych nad tym zjawiskiem, a także nad ogólną degradacją gospodarczą, były Sudety. Pod koniec lat 60. XX w. stwierdzono tam znaczne ubytki ludności i obniżanie się granicy osadnictwa górskiego (Toma-

szewski 1968). Tendencje te zostały potwierdzone w toku dalszych badań (Salwicka 1983; Zagożdżon 1983; Heffner 1990). Kompleksowe ujęcie niekorzystnych zjawisk społeczno-gospodarczych w Sudetach zaprezentował Ciok, który jednocześnie wskazał metody przeciwdziałania dalszym procesom degradacji osadniczej (1988).

Badania nad wyludnianiem się wsi prowadzono również w łódzkim ośrodku geograficznym. W ramach ogólnopolskiego programu badawczego „Wyludnianie się wsi polskiej” wykonano studia nad depopulacją byłego województwa piotrkowskiego, a szczególnie tzw. zapilicza. Udowodniono silną dodatnią zależność między ubytkiem ludności a innymi negatywnymi zjawiskami gospodarczymi i osadniczymi (*Wyludnianie się wsi w Polsce centralnej* 1990). W badaniach tych poruszono nie tylko problemy demograficzno-osadnicze (np. Michalski 1990; Sobczyński 1990), ale zwrócono uwagę na funkcjonowanie gmin i samorządów wiejskich (Koter 1990) oraz postrzeganie problemów wsi przez jej mieszkańców (Rembowska 1990).

Pierwsze prace z okresu transformacji ustrojowej ujawniły słabość gospodarczą obszarów wiejskich. Wprowadzenie zasad gospodarki wolnorynkowej spowodowało nasilenie zjawisk polaryzacji między regionami silnymi i słabymi. Studia obszarów wiejskich na początku lat 90. XX w. obejmowały przede wszystkim rozpoznanie i analizę nowych zjawisk społecznych i gospodarczych. Wyniki diagnozy sytuacji wywołały dyskusję nad kierunkami i możliwościami dalszego rozwoju wsi. Na tym tle sformułowano koncepcję rozwoju obszarów wiejskich jako przestrzeni wielofunkcyjnej. W swych założeniach nawiązywała ona częściowo do prac Kostrowickiego (1976) oraz Stoli (1987). Koncepcja ta w latach 90. XX w. rozszerzona została o szeroki wachlarz uwarunkowań i zjawisk społecznych, związanych z demokratyzacją instytucji państwa i upodmiotowieniem społeczności lokalnych (*Przyszłość wsi polskiej* 2001).

W pierwszej kolejności wielofunkcyjną analizę przestrzeni wiejskiej wykonano dla wybranych obszarów Polski, np. świętokrzyskiego (Koziej, Pałka 1995), toruńskiego (Skawińska 1994), Pomorza Nadwiślańskiego (Falkowski, Jezierska 1996) czy południowej Polski (Górz 1998). Stopniowo rozszerzano program badań funkcjonalnych wsi o nowe obszary i zagadnienia (Kłodziński 1996). Zwrócono uwagę na wybrane zależności, np. między rozwojem wielofunkcyjnym a aktywnością gospodarczą (Kłodziński 1996; Kaczmarek 1998) oraz na rolę „jakości układów osadnictwa” w rozwoju ekonomicznym (Heffner 2000).

W Instytucie Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN wykonano serię prac, które objęły analizę obszarów wiejskich w pięciu płaszczyznach (demograficznej, gospodarczej, infrastrukturalnej, osadniczej i środowiska naturalnego). W wyniku badań wyróżniono wiejskie obszary problemowe, tzn. takie, które charakteryzują się nagromadzeniem niekorzystnych zjawisk w wielu płaszczyznach. W pracy przedstawiono również regionalne zróżnicowanie wyróżnionych zjawisk. Udo-

wodniono w ten sposób tezę o utrzymujących się różnicach w poziomie rozwoju regionów Polski (Kłodziński 1999; Rosner [red.] 2000). W ostatnim okresie przeprowadzono również badania typologiczne obszarów wiejskich. Więckowicz wykonała typologię gmin pod względem poziomu i warunków rozwoju, której celem było sporządzenie strategii rozwoju obszarów wiejskich makroregionu południowo-zachodniego (1998a; 1998b). W ośrodku koszalińskim przemiany społeczno-gospodarcze w okresie transformacji analizował Jasiulewicz (1999). Autor ten uwzględnił specyfikę rozwoju Pomorza Środkowego, w którym podstawową barierą przemian jest kumulacja niekorzystnych zjawisk na obszarach popegeerowskich.

Ocenę rozwoju pozarolniczych działalności gospodarczych i ich rosnącą rolę w gospodarce obszarów wiejskich przedstawili również m. in. Tkocz i Skawińska (1995), Kołodziejczyk (1999), Poczta i Przezbórska (2002) oraz Bański (2003a). Ważnym problemem badawczym w okresie transformacji było zagadnienie przedsiębiorczości na obszarach wiejskich. W dotychczasowych badaniach nad rozmieszczeniem i procesem rozprzestrzeniania się podmiotów gospodarczych zauważono wiele prawidłowości zarówno w skali całego kraju, jak i regionów administracyjnych czy funkcjonalnych. Stwierdzono, że rozwój przedsiębiorczości na obszarach wiejskich zachodzi nierównomiernie (Bański 2003a; 2004; Kamińska 2004). Analiza przestrzennego układu stref wysokiej oraz niskiej aktywności gospodarczej wykazała, że rozkład ten jest m. in. funkcją czynnika historycznego, związanego z przynależnością polityczną obszaru w przeszłości (np. Rosner [red.] 2000; Rudnicki, Biczkowski 2004) oraz odległości od aglomeracji miejsko-przemysłowych (np. Bański 2003b; Czapiewski 2004). Kołodziejczyk dowodzi, że tempo rozwoju przedsiębiorczości jest wyższe dla gmin miejsko-wiejskich niż dla wiejskich. Przyczyn tego zjawiska autorka upatruje w różnym potencjale demograficznym, społecznym czy infrastrukturalnym (1999). Badania nad koncentracją przestrzenną przedsiębiorstw w obrębie aglomeracji miejskich (na przykładzie Warszawy) potwierdziły przypuszczenia, że istnieją określone preferencje lokalizacyjne przedsiębiorstw. Wynikają one z atrakcyjności inwestycyjnej, procesu transformacji struktury gospodarczej, mechanizmów rynkowych czy zagospodarowania przestrzeni i tradycji gospodarczych (Śleszyński 2003; Zalewski 1997).

Rosnące zainteresowanie obszarami wiejskimi, w kontekście integracji europejskiej, zaowocowało powstaniem wielu ekspertyz, których celem było określenie dystansu polskiej wsi i rolnictwa do krajów Unii Europejskiej (Stasiak 2000; Bański 2001). Postanowiono również przedstawić możliwości wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich poszczególnych regionów Polski (Stasiak 2000). Badania te wykonano m. in. dla Wielkopolski (Głębocki 2000), Warmii i Mazur (Hopfer, Bajerowski, Suchta 2000), Podlasia (Cywoniuk 2000), Mazowsza (Wierzbicki, Michna 2000) i Pomorza Środkowego (Jasiulewicz

2000). Zainteresowanie obszarami wiejskimi jako przestrzenią wielofunkcyjną nie słabnie. Świadczą o tym podejmowane przez naukowców z różnych ośrodków nowe badania nad przemianami funkcjonalnymi wsi (np. *Funkcje obszarów wiejskich...* 2003; *Wielofunkcyjna gospodarka na obszarach wiejskich* 2002). Obiecującym kierunkiem badań, wpisującym się w zagadnienie uwarunkowań rozwoju wielofunkcyjnego, są studia nad przeobrażeniami wiejskiego rynku pracy oraz aktywnością zawodową mieszkańców wsi. Istota tych badań polega przede wszystkim na określeniu możliwości przesunięcia zawodowego ludności wiejskiej od zajęć rolniczych do działalności pozarolniczych (Kołodziejczyk 1998; Stola 1998).

Wśród badań szczegółowych największe zainteresowanie naukowców skoncentrowało się na problemach demograficznych i społecznych wsi. Wzorem okresu poprzedniego kontynuowano badania nad depopulacją obszarów wiejskich i wpływem tego zjawiska na efekty produkcyjne. Natężenie procesu depopulacji określono m. in. na przykładzie województw wschodnich (Sasinowski 2002), Pomorza (Rydz 1997; Jażewicz 2002) i Mazowsza (Mync 1999). W skali całego kraju wykonano kilka prób wydzielenia ludnościowych obszarów problemowych (Frenkel 2000; Bański 2002b; Kołodziejczyk 2002). W ostatnich latach zwrócono również uwagę na ograniczenia rozwoju wielofunkcyjnego i działalności pozarolniczych wynikające z procesu starzenia się ludności wsi i deformacji struktur demograficznych (Kołodziejczyk 1995; Stola 1998; Stanny-Burak 1998; Frenkel 2000).

Równie istotną barierą przemian społecznych wsi jest dostęp młodzieży wiejskiej do edukacji, szczególnie szczebla wyższego. W opracowaniach podkreśla się problem pauperyzacji społeczności wiejskich, gorsze wyposażenie instytucjonalne oraz ubogą ofertę kształcenia (Michna 2000; Rydz 2002; Antoszek, Sobczyk 2002; Flaga, Wesołowska 2002). Wyniki badań Gałczyńskiej wskazują, że ludność rolniczą charakteryzuje szczególnie niski poziom wykształcenia (1998). Z innych barier rozwojowych obszarów wiejskich wskazuje się na zjawiska bezrobocia (Michna 2000; Kluba 2002). Badania przeprowadzone w regionach zagrożonych bezrobociem strukturalnym (o dominacji byłych PGR-ów) dowodzą, że zjawisko to nosi znamiona patologii i staje się dziedziczne (Jasiulewicz 1995; Zgliński 2000; Ślusarczyk-Jurek 2002; Rudnicki 2002).

Przedmiotem badań naukowych w okresie transformacji było wyposażenie wsi w infrastrukturę techniczną i społeczną. W pracach najczęściej podkreśla się fakt coraz większego nasycenia obszarów wiejskich siecią wodociągową, przy jednoczesnym opóźnieniu w procesie ich kanalizacji (Gałązka 1999; Pięcek 2000; Jasiulewicz 2002; Myna 2003). Rozwój infrastruktury społecznej najczęściej rozpatruje się w kontekście określenia warunków i poziomu jakości życia ludności wiejskiej. Wnioski z badań są mało optymistyczne. Duś wskazuje na

niedostateczne wyposażenie wsi w urządzenia obsługi ludności, a także na stałe kurczenie się oferty tych usług i postępujące ograniczenia komunikacyjne (2002). W podobnym tonie wypowiadają się Grykień i Tomczak, którzy ukazują niedostatki w sferze edukacji i opieki zdrowotnej (2002).

Bardzo ważną płaszczyznę ukazują w swoich badaniach socjologowie. Studia geograficzne i socjologiczne przemian społeczno-gospodarczych są względem siebie komplementarne, przy czym geografowie w większym stopniu skupiają się nad efektami zmian oraz aspektem materialnym, socjologowie natomiast poszukują przyczyn przeobrażeń społecznych i opisują ich mechanizmy. Badania społeczno-gospodarcze wsi najpełniej rozwinęły się w socjologii wsi lub socjologii obszarów wiejskich (Turowski 1995; Gorlach 2004).

Prace badaczy zjawisk społecznych na początku XX w. dotyczyły przede wszystkim monograficznego opisu wsi (Turowski 1995). Pod względem metodologicznym studia te były zbliżone do prac etnografów. Za pionierskie uznaje się monograficzne opisy Bujaka *Maszkiewice – wieś powiatu brzeskiego. Stosunki gospodarcze i społeczne* (1901) oraz *Żmiąca, wieś powiatu limanowskiego. Stosunki gospodarcze i społeczne* (1903).

Po odzyskaniu niepodległości nastąpił rozwój badań wsi i rolnictwa. Ogromną rolę w wypracowaniu podstaw metodologicznych odegrały dwa ośrodki socjologiczne: Instytut Socjologii Wsi SGGW (czasopismo „Roczniki Socjologii Wsi”) oraz Instytut Socjologiczny w Poznaniu (czasopismo „Przegląd Socjologiczny”).

Międzywojenna socjologia wsi skupiła się przede wszystkim na analizie zjawisk zachodzących w środowisku chłopskim (Gorlach 2004, s. 42). Przyczyną takiego podejścia była próba oceny wielkości opóźnienia w kształtowaniu się nowoczesnej świadomości narodowej chłopów oraz we włączaniu ich do społeczeństwa polskiego (Wierzbicki 1976). Zdaniem Gorlacha, przed II wojną światową sformułowano cztery odmienne podejścia teoretyczne do analizy sytuacji chłopstwa (2004, s. 42). Pierwsze wiązało się z monograficznymi pracami Bujaka. Cechą tych studiów było podejście całościowe. Wspomniany autor analizował aspekty środowiska przyrodniczego, gospodarcze i społeczno-kulturowe. Odminną perspektywę zarysował w swoich pracach Krzywicki, który przyjął interpretację marksistowską zjawisk (np. 1901). Problemy, które uczony poruszał, dotyczyły rozwarstwienia chłopstwa i sytuacji ekonomicznej na wsi. Bardzo interesujący wątek badań wsi podjął Chałasiński (1938). Nawiązując do kulturalistycznej koncepcji społeczeństwa, autor ów przedstawił system wartości warstwy chłopskiej. Pokazał również zmiany w chłopskiej świadomości i włączanie tej grupy w obręb społeczeństwa polskiego. Swoistym podsumowaniem badań wiejskich okresu międzywojennego były prace Grabskiego (1936). Wprowadził on do nauki koncepcję „systemu socjologii wsi”, która miała stać się teoretyczną podstawą badań kompleksowych. Studia Grabskiego uwypuklały

wieloaspektowość i różnorodność przemian wsi. Badacz ten widział wieś w systemie powiązań z miastem, handlem i przemysłem (Gorlach 2004, s. 45).

Po II wojnie światowej badania społeczne wsi zostały, zgodnie z programem władzy, przesunięte w kierunku studiów nad wpływem uprzemysłowienia i urbanizacji na przeobrażenia społeczne (Nowakowski 1969). Obowiązującym paradygmatem badań socjologicznych wsi była koncepcja wiejsko-miejskiego kontinuum. W ramach tego podejścia ukazywano proces modernizacji wsi i rolnictwa (Gorlach 2004). Teoria badań społecznych wsi została zawarta w pracy Gałęskiego *Socjologia wsi. Pojęcia podstawowe* (1966). W systemie życia wiejskiego autor ten wydzielił następujące warstwy: jednostka, rodzina i gospodarstwo, społeczność lokalna i społeczeństwo globalne (narodowe). Przedmiotem badań socjologii wsi są zjawiska i procesy zachodzące na poszczególnych poziomach oraz relacje pomiędzy nimi.

Analiza prac syntetyzujących dorobek badań społecznych wsi po II wojnie światowej upoważniła do wydzielenia czterech grup zagadnień, tj. problemów zmian w gospodarstwach rolnych, przemian rodzin wiejskich, problemów społeczności lokalnych oraz zagadnień świadomości i kultury ludności wiejskiej (Turowski 1995; 2001; Gorlach 1990; 2004; Starosta 1995).

W najszerszym zakresie tematem badań był problem ewolucji gospodarstw rolnych (przemiany zawodu rolnika, zmiany struktury agrarnej, towarowość i specjalizacja gospodarstw). Zmiany te wyjaśniano w kontekście procesu industrializacji kraju i modernizacji rolnictwa. Najwcześniej dostrzeżono aspekty związane ze zmianą aktywności zawodowej mieszkańców wsi (np. Kramer 1963; Gałąj 1961; Mleczo 1964; Pietraszek 1969) i profesjonalizacją zawodu rolnika (np. Jagiełło-Łysinowa 1967; Gałęski 1963). Obszerny materiał zebrała i przedstawiła Dobrowolska (1968; 1969). Autorka ta skupiła się przede wszystkim na przemianach społecznych wsi polskiej. Udowodniła ona, że zmiany te po II wojnie światowej były wynikiem włączania społeczności wioskowych w ramy społeczeństwa globalnego (pozarolnicza aktywizacja zawodowa, edukacja młodzieży). W latach 70. XX w. badacze społeczni wsi podjęli się studiów nad dwuzawodowością mieszkańców wsi (np. Muszyński 1973) oraz wykorzystaniem przez ludność czasu wolnego (np. Łapińska 1972). Wykazano, że rozwój dwuzawodowości wpłynął na zahamowanie modernizacji wielu gospodarstw chłopskich i zakonserwowanie archaicznej struktury agrarnej.

W opracowaniach dotyczących problemów rodzin chłopskich skupiono się również nad wpływem uprzemysłowienia i zmian zawodowych na model, funkcje i więzi w rodzinie chłopskiej. Obszerne studia w tym zakresie prowadzili m. in. Turowski (1964) oraz Czauderna (1964). Turowski wyróżnił pięć typów rodzin wiejskich (tradycyjną chłopską, rolniczą, pracowniczo-rolniczą, robotniczą i podmiejską). Za główny problem w rodzinach wiejskich uznał sprzeczność

między potrzebami gospodarstwa rolnego a aspiracjami rodzin w nim pracujących (Turowski 1995, s. 161). Podobne studia prowadzili socjologowie zajmujący się funkcjami rodzin wiejskich (np. Kocik 1976).

Prace z lat 80. XX w. były pokłosiem zagadnień realizowanych w poprzednich dziesięcioleciach (Adamowski 1988; Pietraszek 1987; Bednarski, Ziętek 1988). Okres poprzedzający transformację systemową nie obfitował w studia z zakresu socjologii wsi i rolnictwa. Wśród przyczyn tego zjawiska najczęściej wskazuje się narastający kryzys gospodarczy oraz nowy paradygmat socjologii wsi. Zdaniem Gorlacha kryzys socjologii wsi objawił się przede wszystkim rozpadem koncepcji „wiejskości”, a tym samym rozerwania jej trzech zasadniczych aspektów (zawodowego, przestrzennego, społeczno-kulturowego). W badaniach społecznych wsi coraz częściej odrzucano „wizję linearnych zmian na skali wiejskość-miejskość, traktując przeobrażenia społeczności wiejskich jako zmiany pewnych obszarów społeczeństwa, które mogą iść w różnych kierunkach” (Gorlach 2004, s. 48).

Prace socjologów w okresie transformacji skupiły się na dwóch zagadnieniach, tzn. na wpływie zmian ustrojowych na proces pracy w rolnictwie oraz na przygotowaniu wsi i rolnictwa do integracji europejskiej. Na początku lat 90. XX w. autorzy skoncentrowali się przede wszystkim na kondycji wiejskich społeczności i rolnictwa na przełomie wieków. Dokonano również bilansu okresu poprzedniego. Podkreślono, że zaniedbania i opóźnienia rozwoju wsi są istotną barierą nie tylko dla dalszych przemian gospodarczych, ale przede wszystkim dla przeobrażeń cywilizacyjnych (np. Halamska 1991; Gorlach 1995; Kaleta [red.] 1998; *Przyszłość wsi polskiej...* 2001).

Mniej eksponowane miejsce w badaniach społecznych wsi zajmowały problemy społeczności lokalnych i kultury ludności wiejskiej. Polityka państwa w tym zakresie była jednoznaczna. Podkreślanie odrębności regionalnej i lokalnej nie było oficjalnie mile widziane, a w polityce społecznej dążono do ograniczenia roli struktur pośredniczących (społeczności lokalnych) pomiędzy jednostką a jej rolami w społeczeństwie globalnym. Badania społeczności lokalnych prowadzono przede wszystkim w kontekście dezintegracji tradycyjnych społeczności rolniczych (np. Kutrzeba-Pojnarowa 1968; Styrna 1975) oraz integracji społeczności robotniczych (np. Olszewska 1969; Jałowicki 1967b; Kwaśniewicz 1970). Uzyskanie podmiotowości przez społeczności lokalne po 1990 r. (samorządność) przyczyniło się do renesansu koncepcji układów lokalnych w socjologii wsi. Najbardziej obszerna pod względem teoretycznym i merytorycznym jest praca łódzkiego socjologa P. Starosty *Poza metropolią* (1995). Autor przedstawia w niej nie tylko empiryczne prace dotyczące więzi społecznej w grupie i partycypacji politycznej, ale proponuje również bardzo interesującą typologię układów lokalnych w różnych porządkach makrospołecznych.

Na przełomie lat 80. i 90. XX w. pogłębioną perspektywę socjologiczną nad rozwojem lokalnym zaprezentowali badacze skupieni w Europejskim Instytucie

Rozwoju Regionalnego i Lokalnego UW (czasopismo „Studia Regionalne i Lokalne”, wcześniej „Rozwój Regionalny, Rozwój Lokalny, Samorząd Terytorialny”). W drugiej połowie lat 80. XX w. sformułowali oni koncepcję badań układów lokalnych (Dutkiewicz, Gorzelak [red.] 1986; Jałowiecki 1989). W pierwszej kolejności skupili się na rozpoznaniu podstawowych problemów społeczno-gospodarczych (np. Dutkiewicz, Gorzelak [red.] 1988) oraz aktywizacji i mobilizacji społecznej mieszkańców wsi i małych miast (np. Gorzelak, Jałowiecki 1996). Istotnym zagadnieniem w tych badaniach były projekty scenariuszy i strategii rozwoju lokalnego i regionalnego (np. Dutkiewicz, Niewiadomski, Sobczak 1988; Komorowski 1988).

Problemy przemian kulturalnych mieszkańców wsi znajdowały się także nieco na uboczu głównych zainteresowań socjologów. Wszystkiemu, co wiązało się z ludowością, próbowano oficjalnie nadać pejoratywny wydźwięk. Tradycyjną kulturę wiejską postrzegano jako przeszkodę w planie modernizacji obszarów wiejskich. Problem kultury ukazywano najczęściej w kategoriach przejścia – od tradycji do nowoczesności.

Studia w tym zakresie dotyczyły zmian form uczestnictwa kulturalnego mieszkańców wsi (Aleksander 1974; 1980; Czerwiński [red.] 1997). Badania prowadzono metodą instytucjonalną. Analizie poddawano działalność Gminnych Ośrodków Kultury, bibliotek, kin, zespołów ludowych i wiejskich animatorów. Wiele uwagi poświęcono wyjaśnieniu przyczyn słabego uczestnictwa wiejskich społeczności w życiu kulturalnym. Uważa się, że niska partycypacja ludności wiejskiej w kulturze symbolicznej zależała od dwóch grup czynników (Styk 1993). Z jednej strony dużą rolę odgrywała ograniczona dostępność do form życia kulturalnego, z drugiej zaś niskie wykształcenie i brak rozbudzonych potrzeb uczestnictwa.

Część badaczy skoncentrowała się na zmianie systemu wartości ludności wiejskiej (Pawelczyńska 1966; Styk 1988; Bukraba-Rylska 1992). Stwierdzono, że podstawową zmianą w tej płaszczyźnie było odejście od uznawania ziemi za wartość autoteliczną. Młodsze pokolenie rolników traktuje ją obecnie w kategoriach instrumentalnych. Praca rolnika, jako wartość, straciła na znaczeniu i cieszy się mniejszym niż kiedyś szacunkiem społecznym. Elementem tego systemu, który w najmniejszym stopniu został zdegradowany, jest rodzina. Stanowi ona najważniejszy element wiejskiego systemu wartości (Kaczor-Pańków 1993; Styk 1993).

Niemal równoległe z omawianymi wyżej kierunkami rozwijały się badania nad urbanizacją obszarów wiejskich. Kierunek ten okazał się atrakcyjny dla badaczy różnych kierunków (socjologów, geografów, ekonomistów). Zdaniem Rajmana, problem podejścia do określonych zjawisk jako wykładników procesu urbanizacji ma swoje źródło w powszechnej w latach 60. i 70. XX w. orientacji funkcjonalistycznej (1994). Koncepcję urbanizacji wsi często krytykowano.

Głównym zarzutem był zbyt szeroki zakres pojęcia procesu urbanizacji, w którym można wyróżnić co najmniej cztery płaszczyzny (przestrzenną, demograficzną, ekonomiczną, społeczną). Pierwsze prace poruszające problem przenikania miasta i wsi powstały tuż po II wojnie światowej, aczkolwiek procesu tego nie nazywano jeszcze urbanizacją (Radlińska 1948).

Urbanizację rozpatrywano w ścisłym związku z procesem industrializacji (Rakowski 1980). Szczególną uwagę zwrócono na obszary w zasięgu oddziaływania aglomeracji miejsko-przemysłowych. Pierwsze studia dotyczyły stref podmiejskich Warszawy (Wasążnik 1965; Stasiak 1969), Krakowa (Sulimski 1967; Prochownik 1971) oraz obrzeży GOP (Rajman 1969). W ośrodku łódzkim specyfikę strefy podmiejskiej Łodzi przedstawił Straszewicz (1954; 1957). Autor ten wykazał, że obszar przylegający bezpośrednio do Łodzi charakteryzuje się opóźnieniami w rozwoju społeczno-gospodarczym i w porównaniu z innymi dużymi miastami, niższym stopniem pozarolniczej aktywizacji zawodowej.

Interesujące badania przeprowadzono pod kierunkiem Gołachowskiego na obszarze Opolszczyzny (Gołachowski 1965; Mikołajewicz 1971). Ich wyniki były podstawą sformułowania tezy o semiurbanizacji, czyli

przemianach społeczno-gospodarczych i morfologicznych wsi, które niekoniecznie prowadzą do całkowitej urbanizacji, czy to w sensie przyłączenia wsi do istniejącego miasta, czy też metamorfozy wsi w miasto w pełni rozwinięte (Gołachowski 1966, s. 45).

Największe zainteresowanie procesem urbanizacji przypadło na lata 70. XX w. Dalsze studia prowadzono w dwóch kierunkach. Pierwszy dotyczył roli procesu urbanizacji w przemianach układów osadniczych określonych regionów Polski (Jałowiecki 1965; Dobrowolska, Prochownikowa 1971; Miszewska 1985). Drugi kierunek wiązał się z badaniami zaawansowania urbanizacji w strefach podmiejskich dużych miast. Przedstawiciele tego kierunku koncentrowali się przede wszystkim na urbanizacji zawodowej mieszkańców wsi. Ciekawym studium jest praca Rakowskiego, który nie tylko określa kierunek i tempo tego procesu w okolicach Warszawy, ale proponuje interesujący podział urbanizacji na organiczną, zawodową i krajobrazową (1975). Z innych prac podobnie ujmujących przedmiot badania można wskazać opracowania z ośrodka krakowskiego (Kwiecień 1980), łódzkiego (Kotlicka 1974; Jakóbczyk-Gryszkiewicz 1988; 1991), toruńskiego (Czetwertyński-Sytnik 1981), śląskiego (Duś 1982) i poznańskiego (Maik 1974; Jurek 1991). Na przełomie lat 70. i 80. XX w. badaniami procesu urbanizacji objęto obszary położone w większej odległości od głównych ośrodków miejskich. Wielu autorów dokonało próby określenia zaawansowania urbanizacji na obszarach wiejskich Polski (Ciok 1979; Czyżewski 1983).

W ośrodku łódzkim, w pierwszej połowie lat 80. XX w., odbyły się konferencje poświęcone strefie podmiejskiej. Ich pokłosiem był zbiór publikacji wydanych w tomie *Pojęcia i metody badań strefy podmiejskiej* (1985). Artykuły tam zamieszczone poruszały problemy teoretyczne i aplikacyjne. Celem organizatorów tych konferencji było uściślenie pojęć dotyczących strefy podmiejskiej oraz pokazanie przykładów przemian obszarów w sąsiedztwie dużych miast. Wielu autorów przedstawiło procesy przemian społeczno-gospodarczych wsi w tej strefie pod wpływem procesu urbanizacji (np. Michalski, Suliborski 1985; Rakowski 1985; Matczak 1985).

W latach 90. XX w. mniejszą wagę przywiązywano do postrzegania określonych zjawisk jako wykładników procesu urbanizacji. Prace powstałe w latach 1990–1995 były pokłosiem zagadnień realizowanych w okresie wcześniejszym (Ciok 1992; Jędrzejczyk, Wilk 1992; Runge 1993). Interesujące badania nad rozwojem procesu urbanizacji w strefie podmiejskiej wykonano w ośrodku warszawskim. Zmiany ludnościowe analizowali Dziakowska i Kusiński (1992), Stola (1996), procesy osadnicze – Jędrzejczyk (1992), a przemiany struktury przestrzennej przemysłu – Wieloński (1992) oraz Misztal (1996). Podsumowaniem badań procesu urbanizacji była katowicka konferencja *Urbanizacja wsi w obrzeżach miejsko-wiejskich* (1995). Prezentowane wyniki badań podkreślają rolę nowych czynników i zjawisk zachodzących w strefach podmiejskich (np. rozwój funkcji pozarolniczych – Borcz, Niedźwiecka-Filipiak 1995) oraz przemiany społeczno-kulturowe wsi (Górka 1995; Kamiński 1995; Rembowska 1995). W drugiej połowie lat 90. XX w. problemem urbanizacji stref podmiejskich dużych miast Polski (Krakowa, Łodzi, Warszawy) zajmowała się w ośrodku łódzkim Jakóbczyk-Gryszkiewicz (1998). Autorka udowodniła hipotezę, że tempo przeobrażeń stref podmiejskich zależy przede wszystkim od funkcji i rangi w hierarchii miast macierzystych.

Z nurtów funkcjonalnych ważnym kierunkiem były również badania nad hierarchią osiedli wiejskich. Studia te włączały się w ogólną dyskusję nad istotą i metodami badań sieci osadniczej. Kluczową rolę odegrała praca Chilczuka, który dokonał hierarchicznego podziału wybranych osiedli wiejskich na podstawie „kryterium centralności” (1963). Przyjęte zmienne (instytucje i urzędnictwo) oraz metoda podziału osiedli okazały się bardzo kontrowersyjne. Interesującą dyskusję z tezami prezentowanymi przez Chilczuka przeprowadziła w ośrodku łódzkim Kozłowska. Uwagi autorki dotyczyły formalizmu ujęcia Chilczuka i pominięcia w badaniach pewnej grupy urzędów. Zdaniem Kozłowskiej, w kształtowaniu relacji w sieci osadniczej ważną rolę odgrywa również tradycja odpowiedniego obszaru (Kozłowska 1969). W ośrodku łódzkim zbadano także wyposażenie byłych wsi gromadzkich (Dziegieć 1976). Dziegieć potwierdziła istnienie silnej zależności między wyposażeniem osiedli a ich stażem administracyjnym.

Innych regionów Polski dotyczą studia nad hierarchią osiedli prowadzone przez Kanię (1966), Kamińskiego (1971), Kielczewską-Zaleską (1974) i Brodzińską (1979).

W latach 90. XX w. najciekawsze prace z tego zakresu opublikował w ośrodku toruńskim Sokołowski (1999). Autor ten wykonał badania funkcji osiedli w sieci osadniczej. Analizie poddano zbiór małych miast i większych osiedli wiejskich pod względem wyposażenia w infrastrukturę, wielkości (liczby ludności) oraz funkcji centralnych. Skonstruowano również sumaryczny wskaźnik urbanizacji, który pozwolił ująć badany zbiór osiedli w układzie kontinuum miejsko-wiejskiego. Autor wykazał, że odpowiedzialne za powstanie kontinuum są funkcje centralne i niektóre wyspecjalizowane (turystyczno-wypoczynkowa i przemysłowa).

Począwszy od przełomu lat 60. i 70. XX w. rozpoczęto badania zespołów produkcyjnych i osadniczych, czyli grup osiedli związanych funkcją nadrzędną. Problematyką wykrywania zależności między elementami sieci osadniczej zajął się Zagożdżon. Sformułował on nie tylko definicję zespołu produkcyjnego, ale wypracował również teoretyczne podstawy i metody wydzielania takich układów osadnictwa z sieci osadniczej (1964; 1966; 1971). Koncepcję zespołów produkcyjnych i osadniczych testowano na obszarze Śląska Opolskiego. Znane z tego terenu są badania Czarneckiej nad rolą dojazdów do pracy jako czynnika więzi w tworzeniu się odpowiednich zespołów produkcyjno-osadniczych (1966; 1971) oraz studia układów osadniczych Rajmana (1976). Nieco odmienne spojrzenie na sieć osadniczą prezentują badania Jakubowicz. Autorka ta wprowadza pojęcie zespołu osadniczego, czyli takiego układu osadnictwa, w którym miarą intensywności relacji między poszczególnymi osiedlami są zidentyfikowane związki usługowe (1971).

Podsumowanie badań zespołów produkcyjnych i układów osadnictwa zawierają prace Maika. W analizie związków autor wykorzystuje metody typowe dla ujęcia systemowego osadnictwa (Maik 1976). Warto również zauważyć, że ten kierunek badań osadnictwa wiejskiego wniósł duży wkład w późniejsze sformułowanie założeń koncepcji badań lokalnych systemów osadniczych (Biderman, Maik 1988; Maik 1993). W badania ośrodków lokalnych i ich zaplecza aktywnie włączyli się łódzcy geografowie. Delimitacje stref ciężenia przeprowadzono w miastach województwa opolskiego: Głubczycach (Dziegieć, Pączka, Zajac 1964), Koźlu (Liszewski, Pączka 1971), Kluczborku (Liszewski 1970), Nysie (Pączka, Szczygielski 1965), Strzelcach Opolskich (Straszewicz, Liszewski, Pączka 1970).

Spośród innych kierunków funkcjonalnych warte omówienia są procedury klasyfikacji i typologii obszarów wiejskich. Studia z tego zakresu prowadzone były od połowy lat 70. XX w. Zauważono, że struktura funkcjonalna obszarów wiejskich ewoluuje z układu homogenicznego w kierunku heterogenicznym

(Kostrowicki 1976). Pierwsze prace, poza walorami poznawczymi, zawierały również pewne propozycje metodyczne (Chilczuk 1974; Prochownik 1976; Siemiński 1979). Podobnie jak wcześniej praca Chilczuka, badania te wywołały falę dyskusji nad metodą postępowania badawczego, tym bardziej że w geografii miast kierunek ten rozwijał się od lat 50. XX w.

Interesujące jest studium Stasiaka i Rucz-Pruszyńskiej, w którym zbadano w układzie wojewódzkim stopień zaawansowania rozwoju funkcji pozarolniczych (1978). Wykonano również serię badań nad miejscowościami charakterystycznych obszarów. Koziół przeprowadził typologię funkcjonalną miejscowości w obszarze intensywnych przeobrażeń wsi pod wpływem industrializacji w Legnicko-Głogowskim Okręgu Miedziowym (1978). Podobną typologię wykonał dla obszaru turystycznego Jackowski (1981), dla województwa zaś o przewadze uspołecznionej gospodarki rolnej – Jasiulewicz (1981).

Podsumowaniem badań z lat 80. XX w. oraz próbą rozpoznania struktury funkcjonalnej obszarów wiejskich Polski były prace Stoli (1987; 1993). Autorka zaproponowała metodę identyfikacji funkcji wsi według podziału na funkcje bioprodukcyjne, technoprodukcyjne i usługowe, a także określiła ich wartości progowe dla poszczególnych typów funkcjonalnych (Stola 1987). Efektem badań była klasyfikacja funkcjonalna obszaru Polski w podziale gminnym. Badania struktury przestrzenno-funkcjonalnej obszarów wiejskich powtórzono po 15 latach (Bański, Stola 2002). Celem opracowania była próba oceny rangi pozaprodukcyjnych funkcji polskiego rolnictwa oraz udoskonalenie metody badań przemian strukturalnych na obszarach wiejskich w skali gmin w odpowiednim przedziale czasowym. Autorzy wydzielili 10 klas funkcjonalnych i przedstawili ich rozmieszczenie przestrzenne. Szczególną uwagę zwrócili na intensywnie rozwijające się obszary podmiejskie oraz na rolę funkcji turystycznej w przemianach struktury funkcjonalnej gmin określonych obszarów.

Interesującym kierunkiem badań osadnictwa wiejskiego są studia nad przemianami wsi pod wpływem turystyki. Problem ten zauważono na początku lat 80. XX w. (Kosiński 1983). W najszerszym zakresie badania funkcji turystycznej obszarów wiejskich prowadzono w Łodzi pod kierunkiem Liszewskiego. Funkcję wypoczynkową i jej wpływ na przemiany przestrzenne na przykładzie osiedli podłódzkich badał Matczak (1985; 1987; 1991a; 1991b). Syntetyczny obraz rozwoju osadnictwa wypoczynkowego w strefie podmiejskiej Łodzi przedstawił Liszewski (1987a). Autor ten zwrócił również uwagę na zmiany w układach przestrzennych wsi na obszarach wzdłuż dolin dużych rzek (Liszewski 1991). Analizie poddano też przeobrażenia wsi w regionach turystycznych. Wykonano serię opracowań poświęconych miejscowościom nadmorskim (Liszewski 1987c; Wiluś 1988; Dziegieć 1991), górskim (Dziegieć 1990) oraz położonym nad sztucznymi zbiornikami wodnymi (Wiluś 1991).

W latach 90. XX w., w ośrodku łódzkim kontynuowano badania nad rozwojem funkcji turystycznej. Badania osadnictwa turystycznego w dolinie Warty wykonał Wiluś (1997), w dolinie Pilicy – Wojciechowska (1998), a w strefie krawędziowej Wzniesień Łódzkich – Włodarczyk (1999). Uwagę poświęcono także zjawisku „drugich domów”, czyli obiektów, które pełnią funkcję wypoczynkową dla mieszkańców miast w okresie letnim, świątecznym lub cotygodniowym. Zauważono, że istnieje pewna prawidłowość w rozmieszczeniu tych obiektów. Zdaniem Matczaka, polega ona na preferencjach kierunkowych mieszkańców miasta, które są określone odległością między pierwszym i drugim miejscem zamieszkania (1995). Podobne badania w strefach zewnętrznych dużych aglomeracji przeprowadził Kowalczyk (1994; 1995). Stwierdził on, że zjawisko „drugich domów” można rozpatrywać jako przejaw procesu suburbanizacji bądź kontrurbanizacji, a ich położenie zależy od wielu elementów, takich jak np. warunki środowiska, dostępność komunikacyjna, rozmieszczenie terenów rolniczych i przemysłowych.

Wiele miejsca w ostatnich latach poświęcono agroturystyce. Problem ten był rozpatrywany najczęściej z dwóch punktów widzenia. Po pierwsze, szukano prawidłowości w rozmieszczeniu gospodarstw agroturystycznych. Stwierdzono, że koncentrują się one przede wszystkim w regionach o korzystnych walorach przyrodniczych i krajobrazowych (Wiatrak 1995; Janowski 2002; Pałka 1998; 2003). Z drugiej strony, próbowano określić rolę, jaką odgrywa ta forma działalności na wsi w procesie aktywizacji zawodowej i rozwoju wielofunkcyjnego (Dębniewska, Suchta 1995; Grykień 1998; Guzik 2003).

W przeglądzie literatury wykazano, że studia przeobrażeń społeczno-gospodarczych osadnictwa wiejskiego obejmują szeroki zestaw zjawisk i procesów. W badaniach wsi zmieniały się zarówno problemy wiodące, jak i metody ich poznawania i rozwiązywania. Od zakończenia II wojny światowej do chwili obecnej uwaga badaczy skoncentrowana była na wielu ważnych zagadnieniach. Początkowo proste analizy społeczno-gospodarcze zostały zastąpione przez studia nad funkcją i hierarchią wsi. W następnych latach na problemy rozwoju obszarów wiejskich zaczęto patrzeć z punktu widzenia procesów urbanizacji. Od lat 80. XX w. popularnym tematem było zagadnienie wielofunkcyjności obszarów wiejskich. Geograficzne spojrzenie na przemiany społeczno-gospodarcze wsi obejmuje obecnie wiele tematów. Geografowie analizują procesy demograficzne, społeczne, gospodarcze. Badają zmiany w zagospodarowaniu przestrzennym, w wiejskiej turystyce i rekreacji. W coraz większym zakresie w badaniach stosuje się metody społeczne. Studia te mają głównie charakter specjalistyczny. Jednokierunkowe podejście utrudnia całościowe spojrzenie na problemy społeczno-gospodarcze wsi. W pracy tej podjęto próbę przedstawienia wielu zjawisk i procesów zachodzących na obszarach wiejskich aglomeracji oraz syntezy uzyskanych wyników. Bogata literatura przedmiotu upoważnia do przeprowadzenia takich studiów.

Materiały źródłowe, metody badawcze

Zastosowanie w pracy dwóch podejść teoretyczno-metodologicznych wymagało użycia odmiennych metod pozyskiwania danych. W płaszczyźnie badań strukturalnych (ponadjednostkowych) skoncentrowano się na materiale statystycznym opisującym cechy ludności i gospodarki gmin. Zebrane informacje opracowano metodami matematyczno-statystycznymi i kartograficznymi. W płaszczyźnie badań jednostkowych posłużono się metodami społecznymi. Informacje potrzebne do analizy zjawisk społecznych zebrano na podstawie wywiadów kwestionariuszowych prowadzonych z ludnością odpowiednich obszarów.

Najważniejszymi grupami źródeł danych były:

1. **Źródła bibliograficzne.** W skład zebranych materiałów wchodziła przede wszystkim literatura przedmiotu. Wykorzystano prace geograficzne z zakresu osadnictwa wiejskiego, rolnictwa, procesu urbanizacji wsi. Ważną grupą opracowań były również studia historyków gospodarki, socjologów wsi i rolnictwa oraz ekonomistów rolnych.

2. **Źródła kartograficzne.** Z opracowań kartograficznych najważniejszymi materiałami były mapy z atlasów geograficznych, przede wszystkim z *Atlasu Rzeczypospolitej Polski* (wyd. IG i PZ PAN, 1996–2000), *Atlasu Zasobów, Wolorów i Zagrożeń Środowiska Geograficznego Polski* (wyd. IG i PZ PAN, 1994) oraz *Atlasu Demograficznego i Społeczno-Zawodowego Obszarów Wiejskich w Polsce* (wyd. IRWiR PAN, 1995).

3. **Źródła statystyczne.** Z Wojewódzkiego Urzędu Statystycznego w Łodzi uzyskano podstawowe informacje statystyczne dla gmin województwa łódzkiego w zakresie danych demograficznych i aktywności ekonomicznej ludności. Z urzędu tego uzyskano również bazę REGON, w której zawarte były dane o działających i zlikwidowanych podmiotach gospodarczych w pięciu wybranych gminach wiejskich aglomeracji łódzkiej (lata 1993–2000). Wojewódzki Urząd Statystyczny w Łodzi był też źródłem informacji o liczbie zatrudnionych w rolnictwie i osób z nim związanych. Dane te pochodziły z następujących źródeł:

- Narodowego Powszechnego Spisu Ludności 1988,
- Powszechnego Spisu Rolnego 1988,
- Powszechnego Spisu Rolnego 1996,
- Narodowego Powszechnego Spisu Ludności i Mieszkań 2002,
- Powszechnego Spisu Rolnego 2002.

W wybranych gminach wiejskich uzyskano informację statystyczną o ludności badanych obszarów (1990–2003), podmiotach gospodarczych (1990–2003) oraz o liczbie i wielkości gospodarstw rolnych (1990 i 2003 r.). Źródłem informacji demograficznych była ewidencja ludności Urzędów Stanu Cywilnego lub refe-

ratów spraw obywatelskich odpowiednich gmin. Dane o podmiotach gospodarczych pochodzą z ksiąg Ewidencji Działalności Gospodarczych, natomiast źródłem danych o gospodarstwach rolnych były rejestry wymiarowe gruntów.

4. Wywiady kwestionariuszowe z ludnością. W wybranych gminach i sołectwach przeprowadzono 518 rozmów z właścicielami gospodarstw rolnych (234 wywiady), przedsiębiorcami (134 wywiady) i przedstawicielami lokalnych społeczności (150 wywiadów).

Rzetelność większości źródeł i danych oceniono wysoko. Zastrzeżenia do baz informacji wynikają ze sposobu gromadzenia i agregacji danych przez odpowiednie urzędy. W statystyce krajowej przeważają dane o charakterze ekonomicznym. W zbiorze zmiennych dla gmin brakuje wielu danych społecznych dotyczących np. ochrony zdrowia, pomocy społecznej, zjawisk biedy, społecznych patologii. Jedynie na podstawie niektórych cech opisujących warunki życia ludności można przybliżyć społeczne problemy obszaru (np. dane o mieszkaniach i ich wyposażeniu w infrastrukturę lub o infrastrukturze społecznej gmin).

Ze wszystkich baz danych, z których pochodzą dane statystyczne, najwięcej zastrzeżeń budziła baza podmiotów gospodarki narodowej REGON. Zaletą tego zestawienia była duża liczba informacji o jednostkach gospodarki narodowej (adres siedziby, data założenia i likwidacji firmy, wykonywana działalność). Podstawowa wada polega zaś na aktualności danych. Część właścicieli firm po zawieszeniu lub likwidacji działalności nie informuje o tym urzędów statystycznych, mimo że są oni do tego zobligowani przez prawo. Ocenia się, że w skali kraju ok. 30–35% podmiotów gospodarczych zarejestrowanych w bazie REGON nie prowadzi działalności gospodarczej. Dlatego spis podmiotów gospodarczych skonfrontowano z listą firm zarejestrowanych w księgach ewidencyjnych gmin. W badaniach pozarolniczej działalności gospodarczej wykorzystano poprawioną bazę REGON. Drugą wadą bazy REGON było zakończenie rejestru w 2000 r. W następnych latach rejestrację działalności gospodarczej prowadzono według miejsca zamieszkania, a nie jak do 2000 r. według miejsca prowadzonej działalności. Analizę zjawisk gospodarczych w zakresie wielkości zatrudnienia pozarolniczego zakończono w 2000 r. Natomiast zmiany w strukturze rodzajowej przedsiębiorstw w latach 2001–2003 zbadano na podstawie ewidencji dostępnej w gminach.

Istotną przeszkodą w zbieraniu danych na poziomie gmin był odmienny sposób zestawienia niektórych informacji statystycznych. Urzędy gmin wydzielały inne przedziały do zestawień zbiorczych oraz sporządzały je dla różnych lat. Zbieranie danych wymagało zatem spisu potrzebnych informacji ze źródeł pierwotnych. W ten sposób wykonano ok. 53 tys. wypisów z rejestrów ludnościowych (ludność stała, migracje, zgony), ok. 9 tys. wypisów z rejestrów

wymiarowych gruntów i ok. 2,5 tys. wypisów z ksiąg ewidencji gospodarczej¹. Zgromadzone w ten sposób dane pozwoliły prześledzić odpowiednie procesy nie tylko w gminach, ale również w sołectwach.

Rzetelność badań ankietowych właścicieli gospodarstw rolnych i przedstawicieli lokalnych społeczności oceniono wysoko. Respondenci, początkowo nieufni wobec osoby obcej, bardzo szybko przełamywali obawy i w miarę własnych możliwości odpowiadali na pytania. Znaczną trudnością dla organizacji pracy terenowej była duża liczba pytań otwartych.

W przeciwieństwie do wywiadów z grupą właścicieli gospodarstw rolnych przedsiębiorcy byli mniej wyrozumiali i mniej otwarci wobec ankietera. Wywiady przeprowadzano często w pośpiechu. Ankietowani odpowiadali na pytania krótko, ale rzeczowo. Bardzo rzadko zdarzały się rozbudowane wypowiedzi, jednak respondenci rozumieli cel stawianych pytań. Rzetelność zebranych informacji oceniono wysoko, mimo że rozmowy charakteryzowały się większym formalizmem, a często również niechęcią do udzielania odpowiedzi.

W opracowaniu zebranego materiału wykorzystano metody analitycznego i syntetycznego opisu słownego, analizy statystycznej (np. grupowanie danych statystycznych, parametry opisujące strukturę zbiorowości statystycznej, metodę klasyfikacji i metody wskaźnikowe), opisu i wnioskowania kartograficznego (np. wykresy, diagramy, kartogramy, kartodiagramy).

---

¹ Dziękuję za pomoc w zbieraniu danych statystycznych absolwentom UŁ (kierunek geografia): Agnieszce Wawer, Izabeli Wilgockiej, Annie Szymanek i Krzysztofowi Wieczorkowi.

1. Poziom rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich aglomeracji łódzkiej

1.1. Zróżnicowanie poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich aglomeracji łódzkiej

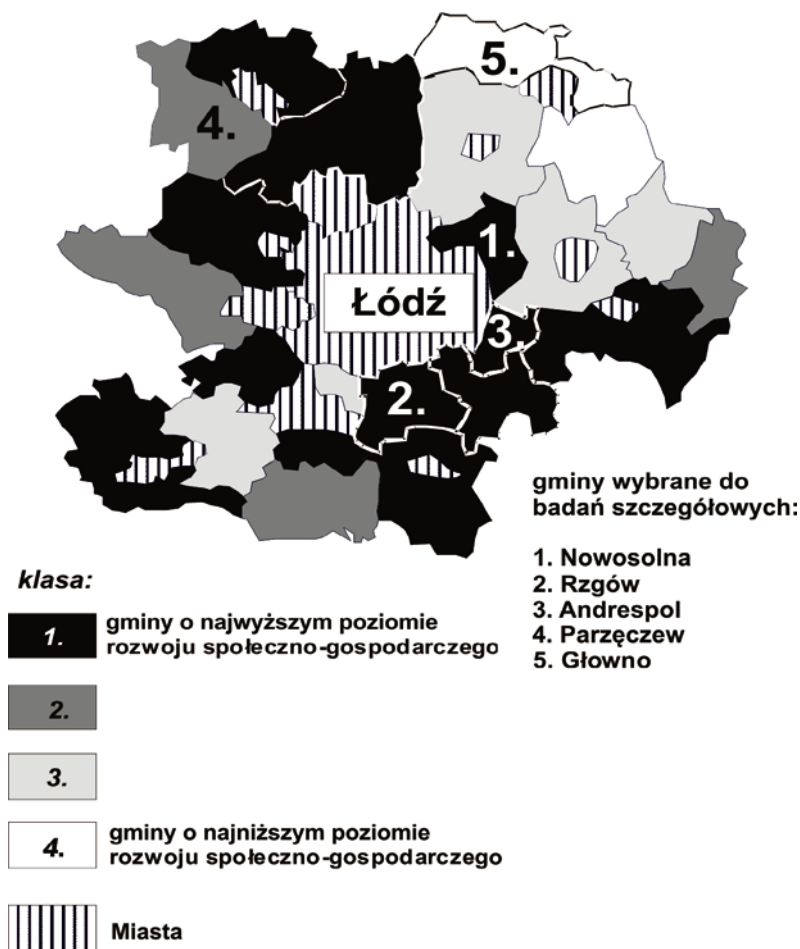
Poziom rozwoju obszarów wiejskich aglomeracji łódzkiej określono na podstawie wyników badań prowadzonych w latach 2003–2005. Celem tych badań było rozpoznanie przestrzennego zróżnicowania poziomu społeczno-gospodarczego gmin województwa łódzkiego, w tym również gmin wiejskich, oraz wskazanie głównych czynników zachodzących w ostatnich latach zmian (Wójcik 2006a, 2006b).

Na podstawie tych studiów stwierdzono, że wśród wybranych do badania cech największy wpływ na poziom rozwoju społeczno-gospodarczego mają: zatrudnienie poza rolnictwem, dochód gminy, udział środków własnych w dochodzie gminy, przyrost migracyjny, ruch budowlany i udział terenów zajętych przez funkcje inne niż rolnictwo. Gminy charakteryzujące się najwyższym poziomem rozwoju koncentrują się w bezpośrednim sąsiedztwie miast i ośrodków przemysłowych. Najważniejszym (wysokie pozycje gmin w klasyfikacji) i największym obszarem charakteryzującym się wysokim poziomem rozwoju jest aglomeracja łódzka. Powyżej średniego dla województwa poziomu rozwoju znalazło się 16 obszarów wiejskich na 22 wyróżnione w aglomeracji, z czego 11 zaklasyfikowano do grupy o najwyższym potencjale rozwojowym. Wykazano w ten sposób, że obszary wiejskie aglomeracji są zróżnicowane pod względem zaawansowania procesów rozwoju społeczno-gospodarczego. Zauważono również, że przestrzenne rozmieszczenie gmin odpowiednich klas nie jest przypadkowe (ryc. 1).

Stwierdzono, że pod względem położenia gmin o najwyższym poziomie rozwoju, można wyróżnić dwa typy gmin. Pierwszy to gminy bezpośrednio przylegające do Łodzi (np. Nowosolna, Aleksandrów Ł., Andrespol, Pabianice). Drugi typ związany jest z pasmami zurbanizowanymi (aglomeracji): koluszkowskim (gmina Koluszki), pabianickim (gmina Łask), tuszyńskim (gmina Tuszyń), ozorkowskim (gmina Ozorków). Obszary zaklasyfikowane do grup o najniższym poziomie rozwoju położone są w zewnętrznej strefie aglomeracji oraz w tzw. klinach aglomeracji (obszary oddalone od głównych ciągów komunikacyjnych)².

---

² Podział administracyjny obszaru aglomeracji łódzkiej w załączniku do pracy.

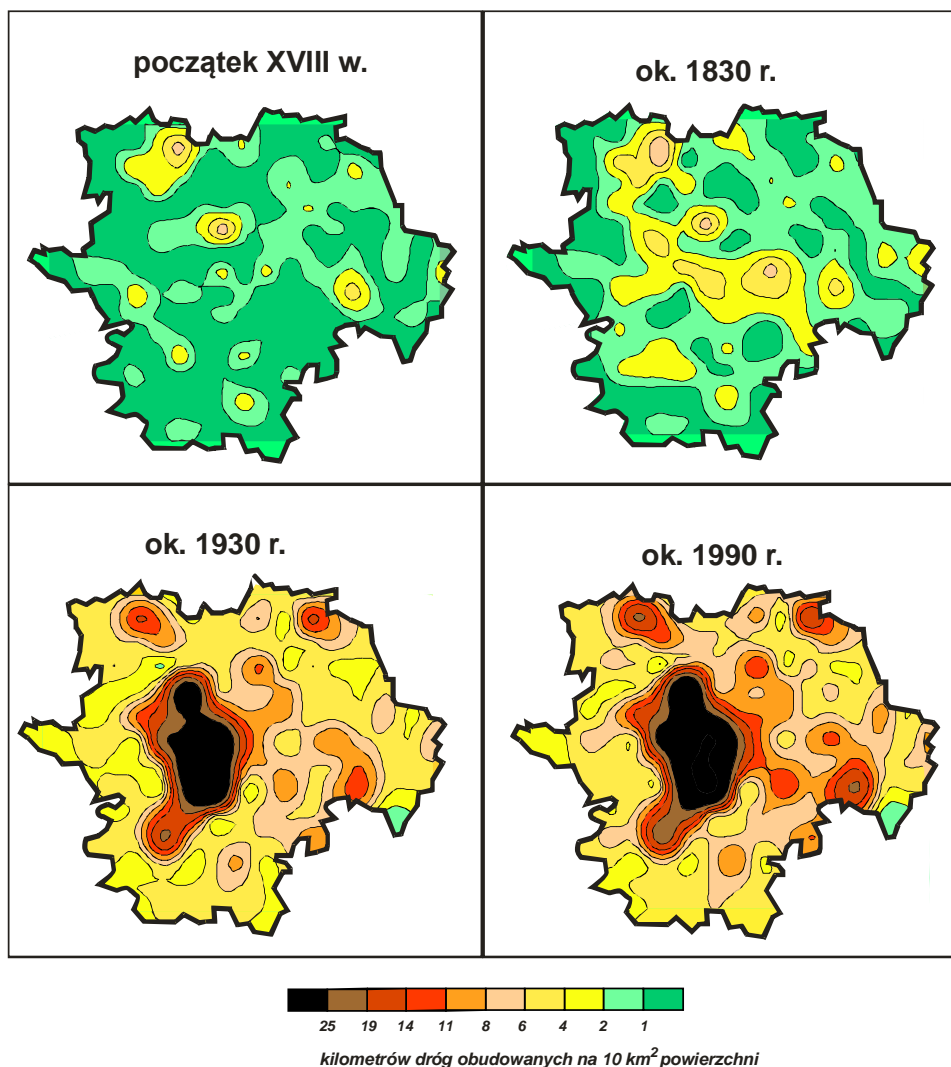
Ryc. 1. Poziom rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich aglomeracji łódzkiej w 2001 r.

Źródło: oprac. własne

1.2. Geneza procesów przemian społeczno-gospodarczych na obszarach wiejskich aglomeracji łódzkiej

1.2.1. Procesy społeczno-gospodarczego rozwoju do 1945 r.

Ustronne położenie obszaru obecnej aglomeracji łódzkiej na pograniczu historycznych regionów Polski (Wielkopolska, Mazowsze, Małopolska) sprawiło, że teren ten do początku XIX w. charakteryzował się mniejszą intensywnością zaludnienia oraz słabo rozwiniętą siecią osadniczą (Dylik 1971). W okresie

Ryc. 2. Gęstość sieci osadniczej w okolicach Łodzi (obecne powiaty brzeziński, łódzki wschodni, miasto Łódź, pabianicki, zgierski)
Źródło: oprac. własne

feudalnym na rozwój gospodarczy obszaru obecnej aglomeracji łódzkiej oddziaływało w dużym stopniu środowisko przyrodnicze. Układ jego elementów (rzeźba, wody, puszcze) decydował o kierunku i sile ekspansji osadnictwa wiejskiego. Na podniesienie poziomu rolnictwa miała wpływ adaptacja przyniesionych z zachodniej Europy wzorców gospodarowania (kolonizacja niemiecka, później kolonizacja olęderska). Do XV w. gospodarstwa włościańskie i społeczności wiejskie cieszyły się stosunkowo dużą samodzielnością. Rozwój gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej spowodował zmiany w strukturze społeczno-gospodarczej wsi. Społeczności wiejskie zostały ubezwłasnowolnione, a włościanie zmuszeni do pracy w folwarku. Spowodowało to znaczne rozwarstwienie społeczne wsi, stopniowy upadek wiejskiego rzemiosła oraz wykorzenienie ze stanu chłopskiego postaw aktywności i samodzielności.

Intensywne zmiany w zagospodarowaniu charakteryzowanego terenu zaczęły zachodzić od przełomu XVIII i XIX w., a pierwszy ich etap związany był z kolonizacją olęderską. Na obszar Polski Środkowej, w tym również na obszar podłódzki, kolonizacja olęderska dotarła w XVIII w. Najwięcej nowych osiedli powstało pod koniec XVIII stulecia, głównie w okolicach Łęczycy, Zgierza i Łodzi. Śladem tej fali kolonizacyjnej są osady z określeniem „Holendry”, „Olendry” (Dylik 1971, s. 108). Gęstość sieci osadniczej na obszarze dzisiejszej aglomeracji łódzkiej na początku XVIII w. przedstawiono na ryc. 2. Posłużono się tutaj wskaźnikiem „długość dróg obudowanych na 10 km² powierzchni” (obliczenia własne). Charakterystycznym zjawiskiem dla tego okresu była bardzo mała gęstość osadnictwa wiejskiego. Na większości badanego obszaru długość dróg obudowanych nie przekraczała 1 km na 10 km² powierzchni. Na tym tle widoczne są tylko ówczesne ośrodki miejskie: w części północnej – Ozorków i Zgierz, we wschodniej – Brzeziny, w południowej Pabianice, Tuszyń i w zachodniej – Lutomiersk³.

Ostateczny upadek państwa polskiego w 1795 r. spowodował, że poszczególne ziemie dawnej I Rzeczypospolitej weszły w skład państw o różnych systemach gospodarczych i rozwiązaniach prawnoustrojowych. Państwa zaborcze tuż po zajęciu podbitych ziem wprowadzały własne prawa, a polityka gospodarcza zmierzała do związania nowych ziem z terytorium odpowiednio Austrii, Prus czy Rosji. Szczególnie nasiloną akcją kolonizacyjną prowadziło państwo pruskie. Politycznym celem była germanizacja, natomiast w dziedzinie rozwiązań gospodarczych starano się podnieść poziom wytwórczości i wydajność skarbową (Rutkowski 1950, s. 5). Obszar obecnej aglomeracji łódzkiej w latach

³ Rycinę wykonano na podstawie *Mappy Topograficznej Królestwa Polskiego* (mapa kwartmistrzostwa) 1 : 126 000 (1830–1846). Długość dróg obudowanych w osadach zliczono w siatce kwadratów. Obraz z początku XVIII w. uzyskano pomijając te wsie, które powstały w okresie kolonizacji olęderskiej, pruskiej i późniejszej.

1795–1807 administracyjnie podlegał prowincji Prusy Południowe. Na obszarze tym wprowadzono rozwiązania prawne funkcjonujące już na terenach I zaboru pruskiego. Krótki okres panowania pruskiego wpłynął na zmiany przestrzenne osadnictwa wiejskiego. Fala zmian nazwana została kolonizacją fryderycjańską. Głównym celem tej akcji było zagospodarowanie rolnicze i przemysłowe obszarów najsłabiej zaludnionych. Układ przestrzenny osiedla uzależniony był od funkcji, jaką miało ono pełnić. Najpowszechniejszą formą była ulicówka o zwartej zabudowie mieszkalnej po jednej stronie drogi, a gospodarczej po drugiej (Szulc 1995, s. 66). Nie brakuje również przykładów osiedli o bardziej oryginalnych układach – promienistych, gwiazdzystych, prostokątnych. W okolicach Łodzi na uwagę zasługują np.: Ksawerów o kształcie prostokątnym, a także Nowosolna z układem gwiazdzystym (Dylik 1971, s. 126). Osadnictwo leśne (drwali, smolarzy) oraz kolonie przemysłowe (huty) miały charakter bardziej rozproszony, a ich położenie zależało od elementów środowiska przyrodniczego, takich jak np. wody, lasy.

W okresie Księstwa Warszawskiego (1807–1815) i Królestwa Polskiego władze sprowadzały emigrantów w celu podniesienia poziomu gospodarczego tych ziem. Zachętą dla potencjalnych osadników były zwolnienia z powinności wojskowych, czynszowych i celnych (Rutkowski 1950, s. 33). Rząd Królestwa Polskiego potwierdził i rozszerzył przywileje dla nowych osadników o zwolnienia podatkowe i korzystanie z lasów (Rutkowski 1950, s. 14). W procesie uprzemysłowienia obszarów rolniczych dużą rolę odegrały czynniki takie, jak istnienie obszernych dóbr rządowych (sekularyzowanych wcześniej przez władze pruskie), warunki środowiskowe – obfitość wód powierzchniowych i lasów (Koter 1969, s. 48). W okolicach Łodzi, podobnie jak w innych częściach zaboru rosyjskiego, od lat 20. XIX w., zaczęły powstawać liczne kolonie. Nowe wsie zakładano w pobliżu starych lub na obszarach jeszcze niezagospodarowanych. Układ przestrzenny takich osiedli był najczęściej mało zwarty i dominował typ wsi wielodrożnej lub ulicowej (Szulc 1995, s. 78). W latach 20. i 30. XIX w. oczynszowano chłopów w części wsi. W wyniku regulacji (komasacji bądź parcelacji) lub zagospodarowania nowych obszarów powstał nowy typ wsi – rzędówka. Rzędówka, zwana także wsią sznurową, miała do kilku kilometrów długości. Zabudowa rozmieszczona była luźno, po jednej lub dwu stronach drogi. Pola miały formę szerokich pasów, biegnących prostopadłe do drogi (Dylik 1971, s. 137; Szulc 1995, s. 76).

Osady wiejskie w okolicach Łodzi w I poł. XIX w. miały najczęściej formę skupioną (rzędówki) lub rozproszoną. W porównaniu z początkiem XVIII w. wzrosła znacznie gęstość osadnictwa w środkowej części badanego obszaru, czyli w strefie działu głównego między dorzeczem Wisły i Odry. Zasięg obszaru o największej gęstości sieci osadniczej pokrywa się z terenem dominacji wsi powstałych w okresie kolonizacji olęderskiej oraz pruskiej (powyżej 2 km na

10 km²)⁴. W większości przypadków wsie te to rzędówki, których zabudowa rozmieszczona jest luźno wzdłuż jednej drogi.

Początek przynależności politycznej ziem Polski Środkowej do Rosji zbiegł się z rozwojem kapitalizmu. Proces rozwoju stosunków kapitalistycznych odcisnął silne piętno na dalszych przemianach społeczno-gospodarczych charakteryzowanych obszarów wiejskich. W latach 1831–1864 sprawa uwłaszczenia chłopów w Królestwie Kongresowym powracała wielokrotnie i budziła kontrowersje zarówno wśród środowisk emigracyjnych, jak i w grupach ziemiaństwa. Rosjanie „odciągając” chłopów od powstania wprowadzili w 1864 r. ukazy uwłaszczeniowe oraz akty organizujące w odmienny sposób życie społeczno-gospodarcze wsi. Uwłaszczeniu ludności wiejskiej towarzyszyła akcja odseparowania gruntów dworskich i chłopskich. Zmiany prawne i związany z nimi proces przebudowy wsi doprowadziły w okolicach Łodzi do separacji dworów od reszty wsi. Nowe wsie, tzw. rzędówki, miały najczęściej zabudowę luźno rozmieszczoną wzdłuż dróg biegnących w różnych kierunkach. Ta forma przestrzenna wsi dominuje w krajobrazie wiejskim omawianego obszaru (Dylik 1971, s. 137).

Uwłaszczeniu i uwolnieniu sił z rolnictwa sprzyjał postęp techniczny. W połowie XIX w. bogate gospodarstwa włościańskie oraz folwarki wyposażone były w młockarnie, sieczkarnie i młynki do zboża. Od lat 60. XIX w. zaczęto używać maszyn parowych do napędu urządzeń rolniczych. Stosowanie nowinek technicznych wymagało zatrudnienia odpowiednio wykwalifikowanych pracowników najemnych. W gospodarstwach zmechanizowanych odchodzono więc od pracy pańszczyźnianej na rzecz zatrudnienia robotników najemnych. Stosunki feudalne w naturalny sposób były zamieniane na kapitalistyczne, wielcy właściciele ziemscy stawali się przedsiębiorcami, a część chłopstwa robotnikami rolnymi i przemysłowymi (Rutkowski 1950, s. 64). Rozwarstwienie społeczne wsi w II połowie wieku XIX pogłębiało się. Na szczycie hierarchii stali włościanie, którzy posiadali gospodarstwa o największym areale. Produkowali oni nadwyżki żywności, które sprzedawali pośrednikom lub na pobliskich targach. Grunty uzyskane w okresie uwłaszczenia powiększano o tzw. przydziały serwitutowe oraz ziemie z parcelacji majątków. Bogatsi chłopci dzierżawili również ziemię folwarczną. Z drugiej strony następowały silne podziały ziemi między spadkobierców, co prowadziło do rozdrobnienia agrarnego. Karłowate gospodarstwa powstawały również wokół miast i osad fabrycznych. Najczęściej były one niesamodzielne, tzn. chłopci łączyli pracę na roli z innym źródłem utrzymania – pracą w przemyśle, rzemiośle, transporcie. W strukturze zawodowej mieszkańców wsi coraz mniejsze znaczenie odgrywało rzemiosło i drobna produkcja przemysłowa. Masowa produkcja dóbr w miastach obniżała ich cenę, prowadząc do bankructwa wiejskich rzemieślników.

⁴ Rycinę wykonano na podstawie *Mapy Topograficznej Polski Wojskowego Instytutu Geograficznego* 1 : 100 000, 1937. Długość dróg obudowanych w osadach zliczono w siatce kwadratów.

Koniec XIX i początek XX w. były również czasem, w którym zaszły duże zmiany własnościowe. Dochodziły do nich na skutek szerokiego ruchu parcelacyjnego wielkich gospodarstw rolnych. Instytucją regulującą ten proces w zaborze rosyjskim był Bank Włościański. Udzielał on pożyczek na zakup ziemi, a od 1895 r. uzyskał uprawnienia skupu majątków ziemskich i ich parcelacji. Rozwój instytucji tego rodzaju nie spowodował ukrócenia działalności spekulacyjnej, która w obszarach uprzemysławianych (okolice Łodzi) osiągała bardzo duże rozmiary (Koter 1969, s. 108; Rutkowski 1950, s. 313).

W początkowym okresie kapitalizmu rozwój gospodarki rolnej w regionie łódzkim był zahamowany przez archaiczny układ społecznego poddaństwa chłopów. Dopiero uwłaszczenie włościan doprowadziło do opracowania wielu reform związanych z przebudową wsi i rolnictwa. Proces ten z jednej strony prowadził do powstania przedsiębiorstw rolnych, które zaczęły zastępować folwarki oparte na darmowej pracy chłopów, z drugiej strony spowodował zubożenie znacznej części mieszkańców wsi i dalsze rozwarstwienie społeczne. W szczególnie trudnej sytuacji znaleźli się bezrolni. To właśnie z tej grupy rekrutowała się duża część migrantów do rozrastającego się w miastach przemysłu.

Odzyskanie niepodległości przez Polskę w 1918 r. nie rozwiązało problemów wsi i rolnictwa. W 1925 r. uchwalono ustawę o reformie rolnej. Nie wprowadzała ona rozwiązań radykalnych. Parcelacja na obszarze obecnego województwa łódzkiego była dobrowolna, a podlegały jej majątki o powierzchni większej niż 180 ha. Równie ważnym dokumentem była ustawa scaleniowa z 1923 r. Prawo to określało zasady, na których odbywała się komasacja gruntów rolniczych. Na mocy tej ustawy przystąpiono do akcji budowy nowych gospodarstw, tzw. zagrod – „poniatówek”. Zagroda taka składała się z drewnianych elementów prefabrykowanych. W jej skład wchodził dom mieszkalny, budynek inwentarski, stodoła (Wiśniewska 1999, s. 34–35). Gęstość sieci osadniczej ok. 1930 r. przedstawiono na ryc. 2.2. W porównaniu ze stanem z ok. 1830 r., na obszarach wiejskich aglomeracji łódzkiej długość dróg obudowanych wzrosła dwukrotnie. Najbardziej charakterystyczną zmianą był rozwój przestrzenny Łodzi i okolicznych ośrodków – Zgierza, Pabianic, Aleksandrowa⁵.

Lata 1919–1925 były dla rolnictwa stosunkowo korzystne. Później kryzys światowy wywołał załamanie gospodarcze. Ceny artykułów rolnych spadły, natomiast przemysłowych utrzymywały się na wysokim poziomie. Zjawisko nożyc cenowych spowodowało zmniejszenie zapotrzebowania na produkty przemysłowe i ograniczenie inwestycji. Kryzys gospodarczy trwał na polskiej wsi dłużej niż w krajach Europy Zachodniej. Przyczyną tego był niski poziom zamożności rodzin chłopskich oraz brak odpowiednich instrumentów w polityce rolnej państwa (Jezierski, Leszczyńska 1997, s. 274).

---

⁵ Por. przyp. 4.

1.2.2. Procesy społeczno-gospodarczego rozwoju w okresie gospodarki socjalistycznej

We wrześniu 1944 r. ogłoszono dekret o reformie rolnej. Przymusowej parcelacji bez odszkodowania podlegały majątki ziemskie. We wrześniu 1945 r. uchylono przepisy o dostawach wojennych, zastępując je dostawami obowiązkowymi. Chłopi otrzymywali za produkty zapłatę, która jednak była niższa od cen rynkowych. W 1948 r. ogłoszono początek polityki kolektywizacji. Polityka ta spotkała się z silnym oporem wsi. Władze państwa zaczęły stosować aparat represji. Rolnikom, którzy otrzymali ziemię w ramach reformy rolnej, grożono zmianami w księgach wieczystych. Utrudniano im nabywanie nawozów, środków ochrony roślin i sprzętu rolniczego.

Polityka kolektywizacji nie przyniosła spodziewanych efektów. Dużo wyższe nakłady finansowe nie przełożyły się na znaczny wzrost produkcji rolnej, a plony podstawowych upraw niewiele różniły się od osiągniętych w gospodarce indywidualnej. Akcja przymusowej kolektywizacji, którą realizowano w latach 1949–1956, nie powiodła się więc. Trwałym społecznym skutkiem wywołanym przez władze komunistyczne był wzrost nieufności chłopów do formułowanych po październiku 1956 r. propozycji nowych zasad funkcjonowania indywidualnych gospodarstw w ekonomii socjalistycznej (Bieńkowski 1993, s. 12).

Wśród zmian przestrzennych na uwagę zasługują przekształcenia w dawnych majątkach wielkoobszarowych. Uważa się, że przystosowanie osiedla dworskiego do nowych warunków nastąpiło stosunkowo łatwo. Rezydencje właścicieli zmieniły funkcje – z mieszkaniowych na oświatowe, administracyjne, itp. (Kiełczewska-Zaleska 1972, s. 96). Upaństwowienie i zmiana funkcji tych obiektów doprowadziły do zaniedbań, a w skrajnych przypadkach do ich ruiny. Rozbudowano budynki mieszkalne dla ludności pracującej w gospodarstwach państwowych. Zbudowano wiele obiektów infrastruktury społecznej, np. szkoły, ośrodki zdrowia, biblioteki, świetlice. Nowością architektoniczną na obszarach wiejskich były bloki mieszkalne, najczęściej źle wkomponowane w krajobraz wiejski i wykonane z materiałów o niskiej jakości. Domy te jednak były na pewno lepiej wyposażone niż dawne czworaki dworskie.

Industrializacja kraju trwająca w latach 50. i 60. XX w. przyniosła degradację wsi i rolnictwa. Gospodarka rolna była źródłem akumulacji kapitału dla rozwoju przemysłu. Przekształcenie Polski z kraju rolniczo-przemysłowego na przemysłowo-rolniczy doprowadziło do dekapitalizacji majątku trwałego w rolnictwie. Właściwie w całym okresie realnego socjalizmu przemysł produkował dla rolnictwa mniej niż wynosiła wartość PKB tworzona przez rolników (Bieńkowski 1993, s. 21). Proces uprzemysłowienia wymagał również przepływu siły roboczej ze wsi do miasta. Migracja, szczególnie do wielkich aglomeracji, i zmiana zawodu były postrzegane jako awans społeczny (Bieńkowski 1993,

s. 21). W porównaniu z zacofanymi i biednymi wsiami, miasto jawiło się w kategoriach luksusu i postępu. Władze państwowe zmianom tym przypisywały znaczenie ideologiczne, udowadniając wyższość uspołecznionych form pracy w przemyśle nad indywidualną gospodarką chłopską.

W latach 70. XX w. szanse na poprawę sytuacji na wsi zaczęto upatrywać w rozwoju gospodarki indywidualnej. Osiągnięcie tego celu wymagało opracowania wspólnej polityki dla wszystkich działów gospodarki pracujących na rzecz wsi. Utworzono tzw. kompleks gospodarki żywnościowej, w skład którego weszły: rolnictwo państwowe, spółdzielcze i prywatne, przemysł rolno-spożywczy, handel wiejski i spożywczy miejski, zakłady przemysłowe wytwarzające środki produkcji dla rolnictwa, usługi remontowe, budownictwo wiejskie, obsługę kredytową kompleksu żywnościowego (Jezierski, Leszczyńska 1997, s. 509). Eliminacja uprzedzeń ideologicznych w stosunku do prywatnych gospodarstw rolnych stworzyła podstawy do realizacji nowej polityki. Rodziny rolnicze zostały objęte systemem ubezpieczeń emerytalno-rentowych, wprowadzono powszechną ochronę zdrowia. Od 1972 r. zniesiono dostawy obowiązkowe oraz obniżono podatki dla dużych gospodarstw. Ułatwiono rolnikom dostęp do pasz, nawozów, maszyn rolniczych i ciągników. Wprowadzono i uregulowano obrót ziemią, tworząc możliwość powiększania gospodarstw do 15 ha. Rolnicy mogli również dzierżawić ziemię prywatną i znajdującą się w puli Państwowego Funduszu Ziemi powyżej limitu 15 ha.

Polityka ta w latach 1970–1974 przyniosła efekty również na obszarze województwa łódzkiego. Widoczne były one zarówno we wzroście produkcji rolnej, jak i stopy życiowej mieszkańców wsi. Mieszkańcy wsi od 1975 r. zaciągali kredyty w Banku Gospodarki Żywnościowej. Pieniądze przeznaczano przede wszystkim na budowę nowych obiektów gospodarczych i mieszkalnych oraz środki obrotowe w rolnictwie.

Kryzys końca lat 70. XX w. wywołał kolejną falę migracji ludności do miast. Wśród migrantów przeważały osoby młode, urodzone po wojnie (powojenny wyż demograficzny). Wobec ogromnej skali zjawiska władze państwowe wprowadziły ograniczenia meldunkowe w dużych miastach. Decyzja ta spowodowała intensywny rozwój stref bezpośrednio przylegających do tych miast. Istotną determinantą przemian społeczno-zawodowych i przestrzennych wsi podmiejskich była dostępność komunikacyjna. Urbanizacja wsi zachodziła najszybciej wzdłuż linii kolejowych. Wytwarzały się charakterystyczne pasma aglomeracji (zurbanizowane), których osiami były linie wyposażone w różne środki lokomocji. Najbardziej istotnym elementem transportu stał się czas dojazdu do centrum aglomeracji (miejsce pracy). Obszary te przyciągały ludność z bardziej oddalonych terenów wiejskich. W strefach podmiejskich rosła również pozarolnicza aktywność zawodowa ludności miejscowej. Pojawiła się nowa kategoria zawodowa, tzw. chłoporobotników, którzy oprócz pracy

w mieście, zajmowali się najczęściej niewielkim gospodarstwem rolnym (Rakowski 1975, s. 110–115; Turowski 1992, s. 128). W strukturze przestrzennej aglomeracji łódzkiej wykształciło się osiem pasm zurbanizowanych: koluszkowskie, brzezińskie, rzgowsko-tuszyńskie, pabianickie, konstantynowskie, aleksandrowskie, ozorkowskie i strykowski (Jakóbczyk-Gryszkiewicz 1991, s. 96). We wsiach podmiejskich zachodziły również zmiany przestrzenne. Wytyczano nowe osie rozwoju, najczęściej równoległe do pierwotnych. Jeśli brakowało miejsca pod nową zabudowę, kolejne drogi projektowano prostopadłe do już istniejących. Powstawał w ten sposób typ morfogenetyczny wsi, charakterystyczny dla obszarów zurbanizowanych – kratownica (Tkocz 1998, s. 136). W fizjonomii tych wsi dominuje zabudowa jednorodzinna wolnostojąca lub jednorodzinna z budynkami towarzyszącymi (Jakóbczyk-Gryszkiewicz 1991, s. 83). Podobne przemiany wsi zachodziły wokół większych miast regionu, ale intensywność ich nie była tak duża jak w przypadku obszarów wiejskich aglomeracji łódzkiej.

Gęstość sieci osadniczej ok. 1990 r. przedstawia ryc. 2. Między rokiem 1930 i 1990 zauważono rozwój przestrzenny Łodzi. Widoczne są również ukształtowane po drugiej wojnie światowej pasma zurbanizowane: koluszkowskie, ozorkowskie, strykowski. Wzrosła także długość dróg obudowanych na obszarach wiejskich aglomeracji, średnio o ok. 1 km na 10 km² powierzchni⁶.

Zmiany po II wojnie światowej na obszarze aglomeracji łódzkiej zachodziły stosunkowo wolno. Priorytety gospodarcze (głównie industrializacja) ograniczyły proces modernizacji wsi i zachowały jej archaiczną strukturę (Ziółkowski 2000, s. 19). Rozwój wsi w okresie realnego socjalizmu był efektem polityki władz, a nie rachunku ekonomicznego. Zasady gospodarki socjalistycznej były sprzeczne z logiką działania gospodarstw chłopskich. W wyniku tego wśród chłopów przeważała strategia przetrwania i obrony przed panującym systemem. Mechanizmy obronne polegały przede wszystkim na stosowaniu tanich i prostych rozwiązań technicznych, braku inwestycji w gospodarstwo i na rozwoju dwuzawodowości. Ustępstwa władz wobec prywatnego rolnictwa miały zawsze na celu rozwiązywanie doraźnych problemów żywnościowych i społecznych w kraju. Po względnym uspokojeniu się sytuacji społeczno-gospodarczej władze komunistyczne powracały do polityki restrykcji i kontroli. Działania te spowodowały nie tylko kryzys produkcji w rolnictwie, ale przede wszystkim deprecjację czynników motywacyjnych wśród rolników. Utrzymywanie się niekorzystnych zjawisk psycho-społecznych doprowadziło do obniżenia kwalifikacji i umiejętności rolników oraz odpływu młodej i najbardziej aktywnej ludności ze wsi do miast. Zjawiska te niekorzystnie wpłynęły na skuteczność zarządzania w gospodarce rolnej i na organizację życia społecznego na wsi (Bieńkowski 1993, s. 33).

---

⁶ Rycinę wykonano na podstawie *Mapy topograficznej Polski 1 : 100 000*, 1996. Długość dróg obudowanych w osadach zliczono w siatce kwadratów.

1.2.3. Główne uwarunkowania systemowe przemian obszarów wiejskich w okresie transformacji

Głęboki kryzys gospodarczy w drugiej połowie lat 80. XX w. oraz rozluźnienie więzów z b. ZSSR wywołały falę zmian politycznych i gospodarczych, które powszechnie nazywa się transformacją ustrojową państwa. Reformy wprowadzone na przełomie lat 80. i 90. XX w., przede wszystkim ze względu na ich koszty społeczne, były ogromnym wyzwaniem dla wielu grup społecznych, w tym również dla mieszkańców wsi.

W rozwoju społeczno-gospodarczym obszarów wiejskich najważniejszą rolę odegrały trzy grupy ustaw:

- ustawy o działalności gospodarczej;
- ustawy organizujące zasady obrotu żywnością i ustrój rolny państwa;
- ustawa o samorządzie terytorialnym i ustawa o planowaniu przestrzennym.

Pierwsze istotne dla wsi reformy gospodarcze wprowadzono w 1988 r. Ich celem było stworzenie podstaw gospodarki rynkowej. Ustawy z przełomu 1988 i 1989 r. znosiły ograniczenia rozwoju prywatnej przedsiębiorczości oraz komercjalizacji przedsiębiorstw państwowych (Dąbrowski 1995, s. 21). Ustawy te uznaje się za pierwsze posunięcia liberalizacyjne w gospodarce (grudzień 1988 r. – ustawa o działalności gospodarczej, marzec 1989 r. – ustawa o wolnym obrocie dewizami). Reformy te ożywiły sektor drobnych usług na wsi. Przedsiębiorcy wiejscy bardzo szybko wypełnili niszę rynkową, szczególnie w handlu detalicznym artykułami spożywczymi i przemysłowymi. Sektor drobnej wytwórczości i usług zaczął pełnić funkcję uzupełniającą względem dominującej na obszarach wiejskich działalności rolniczej. Pozarolnicze zajęcia okazały się w wielu przypadkach alternatywnym źródłem dochodu gospodarstw rolniczych, zwłaszcza że od 1990 r. w gospodarce żywnościowej zaczął się kryzys (Bański 2004). Słabością wiejskich firm w okresie transformacji była ich wielkość (mikrofirmy). Zakładane były one najczęściej z wykorzystaniem środków własnych, bez wsparcia kredytowego. Preferencyjne linie kredytowe dla wiejskich przedsiębiorców uruchomione zostały dopiero w połowie lat 90. (informatory Agencji Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa; Hasiński 1999). Brak odpowiedniego kapitału założycielskiego, a często również niskie kwalifikacje potencjalnych przedsiębiorców, wpływały na przejmowanie upadających gminnych spółdzielni przez osoby spoza odpowiednich obszarów. Analiza warunków, w jakich powstawały wiejskie podmioty gospodarcze wykazała, że państwo odegrało minimalną rolę w ich rozwoju. Przedsiębiorczość wiejska rodziła się przede wszystkim na skutek oddziaływania czynników endogenicznych (Kłodziński, Fedyszak-Radziejowska [red.] 2002).

Ważnym aspektem transformacji były zmiany zasad funkcjonowania gospodarki żywnościowej. Ze względu na utrzymujące się przez cały okres realnego socjalizmu problemy zaopatrzeniowe, płaszczyzna ta stanowiła istotny element politycznych debat. Propozycje Ministerstwa Rolnictwa z przełomu 1988 i 1989 r. dotyczyły wprowadzenia samoregulacji rynkowej w miejsce uregulowań administracyjnych. Pierwszy etap reform zakończono w grudniu 1989 r. Za datę rozpoczęcia procesu urynkwienia rolnictwa i gospodarki żywnościowej przyjmuje się 1 sierpnia 1989 r. Celem nowych uregulowań prawnych było ożywienie produkcji rolniczej, zwiększenie podaży przemysłowych środków produkcji dla rolnictwa i urentownienie działalności rolniczej. Zmiany te pozwoliły na kształtowanie cen skupu i cen detalicznych przez rynek, zniesienie reglamentacji mięsa i jego przetworów, zniesienie dotacji do żywności i środków produkcji w rolnictwie (Bieńkowski 1993). Do grudnia 1989 r. rząd wycofał się z dopłat do artykułów zaopatrzeniowych i zniósł minimalne ceny skupu artykułów rolnych (Dąbrowski 1995, s. 11–13). W pakiecie stabilizacyjno-liberalizacyjnym, zwanym planem Balcerowicza, jedna z płaszczyzn dotyczyła sektora żywnościowego (styczeń 1990 r.). Postanowiono, że dokończona zostania liberalizacja cen poprzez urynkwienie gospodarki żywnościowej i stopniowe ich uwolnienie.

Liberalizacja sektora gospodarki żywnościowej bardzo szybko doprowadziła do zaburzeń na rynku. Globalny, realny popyt konsumpcyjny społeczeństwa obniżył się, co spowodowało obniżenie popytu na żywność. Konsekwencją tego był gwałtowny spadek cen relatywnych (o połowę w 1990 r.) oraz dochodów producentów (Orłowski 2001, s. 19). Rozwarcie „nożyc cenowych” pomiędzy artykułami rolnymi a przemysłowymi osiągnęło niebezpiecznie wysoki poziom. Wpływ na to zjawisko miała również liberalizacja handlu zagranicznego (import żywności) oraz uwolnienie cen na większości rynków.

Zdolności dostosowawcze rolnictwa do gospodarki rynkowej okazały się niskie. Procesowi temu nie sprzyjała słaba towarowość i wydajność rolnictwa. Spadek dochodów rolników przy wzroście cen czynników produkcji bardzo szybko doprowadził do obniżenia wydajności pracy w rolnictwie. Niska konkurencyjność produkowanych towarów i bariera w handlu z Europejską Wspólnotą Gospodarczą wpływały na dalsze pogłębienie kryzysu w rolnictwie. Rolnicy, którzy zaciągali kredyty na modernizację, nie mogli sobie poradzić z ich spłatą. Zjawisko to uderzyło przede wszystkim w gospodarstwa duże (specjalistyczne i towarowe). W bardzo trudnej sytuacji znalazły się b. PGR-y, które zostały obciążone zbyt wielkimi kosztami fiskalnymi. Gospodarstwa te traktowano jak inne przedsiębiorstwa państwowe. Bardzo szybko doprowadziło to do ich upadku, szczególnie na obszarach o trudnych warunkach środowiska przyrodniczego (Hasiński 1999). Zdaniem specjalistów z tej dziedziny, na upadek tych przedsiębiorstw w większym stopniu wpłynęły decyzje polityczne niż sytuacja ekonomiczna (Wilkin 1994; Woś 1994; Hasiński 1999).

Liberalne podejście do gospodarki żywnościowej doprowadziło do gwałtownego pogorszenia nastrojów społecznych i wystąpienia niepokojów na wsi. Od 1991 r. polityka rolna państwa uległa zmianie. Opracowano program interwencji na rynku artykułów rolnych. W coraz większym zakresie problemy rolnictwa odnoszono do szeroko rozumianej polityki wiejskiej (Czyżewski 1993, Hasiński 1999). Wielu ekonomistów wyraźnie wskazało na rząd jako na głównego odpowiedzialnego za kryzys na wsi. Błędem polityków było przede wszystkim nieuwzględnienie specyfiki rolnictwa na tle innych działów gospodarki oraz doświadczeń krajów zachodnioeuropejskich (Klank 1994; Woś 1995; Hasiński 1999).

Interwencja państwa w rolnictwo polegała przede wszystkim na skupie produktów, ochronie krajowego rynku przed importem, regulacji w sprzedaży i kupnie ziemi oraz na pomocy kredytowej. W 1990 r. powołano Agencję Rynku Rolnego, której zadaniem był interwencyjny skup płodów rolnych. Ze względu na ograniczone środki, kupno artykułów rolnych przez ARR ograniczyło się do zbóż, mleka, mięsa i cukru (Hasiński 1999). Od 1992 r. na niektóre artykuły rząd wprowadził ceny minimalne (mleko, zboże). W miejsce dotychczasowego Państwowego Funduszu Ziemi, powołano Agencję Własności Rolnej Skarbu Państwa. AWRSP zaczęła działać dopiero w roku 1992, co przyczyniło się do wielu zaniedbań w ochronie majątku byłych PGR-ów. Funkcją tej instytucji było zagospodarowanie i rozdysponowanie mienia rolnego państwa.

W 1992 r. zaczęto wprowadzać cła na importowane produkty rolne. Zasady ich naliczania wielokrotnie się zmieniały, co było wynikiem oddziaływania umów między Polską a Unią Europejską (układ stowarzyszeniowy) i Światową Organizacją Handlu.

Powołany w 1992 r. Fundusz Oddłużania i Restrukturyzacji Rolnictwa zastąpiono w 1994 r. Agencją Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa. Celem tej agencji było udzielanie pomocy finansowej, początkowo w formie kredytów, a następnie finansowanie dopłat obniżających oprocentowanie kredytów (głównie w Banku Gospodarki Żywnościowej). Od połowy lat 90. część środków przesunięto do organizacji zajmujących się pomocą dla wsi w różnych dziedzinach społecznych i gospodarczych (przedsiębiorczości, giełd towarowo-rolnych, zaopatrzenia wsi w wodę, aktywizacji społecznej). Proces ten był związany z preferowanym w Unii Europejskiej kierunkiem przemian obszarów wiejskich. W polityce gospodarczej UE mniejszą wagę przywiązuje się do funkcji rolniczej wsi niż do rozwoju innych dziedzin, np. przedsiębiorczości, ochrony przyrody i krajobrazu, społeczności lokalnych (Stasiak 2000). Pod koniec lat 90. XX w. Agencji Rozwoju i Modernizacji Rolnictwa przybyła nowa funkcja. Instytucja ta zajęła się rozdysponowaniem pomocy przedakcesyjnej UE.

Ogólna wielkość wsparcia dla rolnictwa, mierzona wskaźnikiem PSE, wzrosła w drugiej połowie lat 90. do poziomu 25%. Wsparcie to było wyższe niż np. w Czechach czy na Węgrzech (Orłowski 2001). Nie przełożyło się ono jednak na poprawę wyników produkcyjnych w rolnictwie.

Polityka rolna państwa w latach 90. XX w. prowadzona była chaotycznie. Interwencja na rynku żywności i pomoc dla rolników miały najczęściej charakter doraźny i nastawione były na zaspokojenie aktualnych potrzeb. W polityce rządu zabrakło długofalowej wizji rozwoju wsi oraz ścisłego współdziałania pomiędzy instytucjami kreującymi kierunki przemian. Stosunkowo późno zwrócono uwagę na zróżnicowanie regionalne polskiej wsi oraz rozbudowę sieci instytucji doradztwa i pomocy dla rolników.

Po wielu dyskusjach dopiero w 2003 r. uchwalono ustawę o ustroju rolnym państwa. Określiła ona zasady kształtowania tego ustroju. Za najważniejsze uznano: poprawę struktury obszarowej gospodarstw rolnych, przeciwdziałanie nadmiernej koncentracji nieruchomości rolnych oraz zapewnienie prowadzenia działalności rolniczej przez osoby o odpowiednich kwalifikacjach. Największe kontrowersje wzbudziły zapisy o pierwokupie ziemi przez Agencję Nieruchomości Rolnej (ANR zastąpiła AWRSP), o posiadaniu odpowiednich kwalifikacji do prowadzenia gospodarstwa, zróżnicowaniu regionalnym minimalnej i maksymalnej wielkości gospodarstwa (Szot 2003). Zdaniem specjalistów ustawa ta stwarza wiele barier dla osób prowadzących gospodarstwo lub noszących się z zamiarem kupna własności rolnej. Czas funkcjonowania ustawy jest jednak zbyt krótki, by ocenić jej wpływ na zmiany w strukturze obszarowej gospodarstw.

Trzecią grupą ustaw, które odegrały największą rolę w przeobrażeniach obszarów wiejskich, były akty prawne związane z decentralizacją władzy państwowej. Ustawę o samorządzie terytorialnym uchwalono 8 marca 1990 r. Wprowadzała ona w życie idee wspólnoty samorządowej na poziomie gminnym. Gminom powierzono odpowiedzialność za wykonywanie zadań publicznych na własnym terytorium oraz nadano im osobowość prawną. Pierwsze wybory samorządowe odbyły się 27 maja 1990 r. Frekwencja wyborcza była niska. Zjawisko to świadczyło, z jednej strony, o braku zrozumienia dla zasad demokracji lokalnej, z drugiej zaś, było wynikiem apatii społecznej spowodowanej rozgoryczeniem po pierwszych miesiącach reform gospodarczych. Niezależnie od mobilizacji społecznej w gminach, reforma samorządowa w Polsce była fundamentem budowy lokalnej demokracji. Ustawa wprowadziła zasadę odpowiedzialności za wykonanie zadań własnych oraz konsultacji społecznych w ważnych dla gminy sprawach. Za najważniejsze zadania zaspokajające potrzeby wspólnoty samorządowej uznano:

- kształtowanie ładu przestrzennego, gospodarki nieruchomościami, ochrony środowiska i przyrody oraz gospodarki wodnej;

- organizację ruchu drogowego, budowę i remont lokalnych dróg, ulic, mostów i placów;
- zaopatrzenie ludności w wodę, kanalizację, oczyszczanie ścieków, usuwanie odpadów;
- organizację transportu zbiorowego;
- zapewnienie działania ochrony zdrowia, opiece społecznej, placówkom edukacji i kultury.

Gminy wyposażone zostały w szereg instrumentów, które pozwoliły samorządom programować rozwój społeczno-gospodarczy na podległym im obszarze. Jednym z elementów zarządzania gminą jest plan przestrzennego zagospodarowania. Zasady jego budowy i wprowadzania w życie zostały zapisane w ustawie o planowaniu przestrzennym (ustawa z roku 1994 i, obowiązująca, z 2003 r.).

W okresie transformacji ustrojowej realnego znaczenia nabrały dwie ostatnie z wymienionych funkcji, gdyż określają one kierunki sterowania rozwojem lokalnym. W planie przestrzennego zagospodarowania gminy uwzględnia się program rozwoju obszaru, a więc cele strategiczne i sposoby ich wprowadzenia w życie (Ratajczak, Wojtasiewicz 1996). Planowanie przestrzenne ma zatem w obecnych warunkach ustrojowych charakter zintegrowany, gdyż łączy strategię rozwoju społeczno-gospodarczego z planem zagospodarowania. Budowa strategii jest niezbędnym elementem w prawidłowym gospodarowaniu przestrzenią i w zarządzaniu gminą (Kłodziński, Siekierski 1997). Strategia rozwoju poprzedzona jest dokładną analizą sytuacji społeczno-gospodarczej. Określa ona kierunki i formułuje cele rozwoju. Strategia zazwyczaj wskazuje te cechy mieszkańców, gospodarki i otoczenia, które pozwolą wygrać konkurencję z gminami sąsiednimi. Dokument ten w okresie transformacji ustrojowej był też podstawą ubiegania się o środki z Unii Europejskiej.

Obszary wiejskie korzystały z trzech programów przedakcesyjnych (Phare 2000, ISPA, SAPARD). Wśród tych programów największe znaczenie miał SAPARD, gdyż był pierwszym specjalnie wydzielonym instrumentem wsparcia wsi i rolnictwa. Propozycja takiego programu została opracowana przez Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi w grudniu 1999 r. Program zaczęto wdrażać od 2000 r., a łączna roczna suma środków na wsparcie projektów wynosiła ok. 170 mln euro (Drygas 2000). Za najważniejsze cele uznano:

- poprawę efektywności sektora rolno-spożywczego, w tym poprawę przetwórstwa i inwestycje w gospodarstwach rolnych;
- poprawę warunków prowadzenia działalności gospodarczej oraz tworzenia nowych miejsc pracy, w tym rozwój infrastruktury wsi i różnicowanie działalności gospodarczej (rozwój wielofunkcyjny).

Największy wpływ na przemiany społeczno-gospodarcze wsi miały akty prawne z przełomu lat 80. i 90. XX w. Następne ustawy i rozporządzenia regulowały bieg odpowiednich procesów rozwoju społeczno-gospodarczego wsi.

Najważniejszym prawem była ustawa o samorządzie terytorialnym. Dzięki niej społeczności lokalne uzyskały podmiotowość i zaczęły decydować o najważniejszych problemach własnego rozwoju. Zadania własne, które zostały powierzone gminom, wymagały wprowadzenia osobnych norm prawnych, takich jak. np. ustawa o planowaniu przestrzennym, ustawa o gospodarce komunalnej, ustawa o ochronie środowiska, ustawa o finansach publicznych.

1.3. Wybór obszarów badań szczegółowych

Do studiów szczegółowych wybrano niektóre gminy wiejskie aglomeracji łódzkiej. W postępowaniu badawczym skupiono się na analizie zjawisk i procesów w ramach studiów przykładowych (gmin i sołectw). Celowego wyboru gmin dokonano na podstawie klasyfikacji obszarów wiejskich aglomeracji łódzkiej pod względem poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego. Przy doborze kierowano się również wiedzą na temat genezy rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich aglomeracji oraz położeniem gmin w strukturze przestrzennej aglomeracji (ryc. 3). Do badań szczegółowych wybrano następujące gminy:

- **Nowosolna** – 1. miejsce pod względem poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego wśród obszarów wiejskich aglomeracji łódzkiej. Gmina graniczy z Łodzią od wschodu. Większość obszaru położona jest w tzw. klinie aglomeracji, pomiędzy brzezińskim i strykowski pasmem osadniczym. Przez południową część gminy przebiega droga krajowa Łódź – Rawa Mazowiecka.

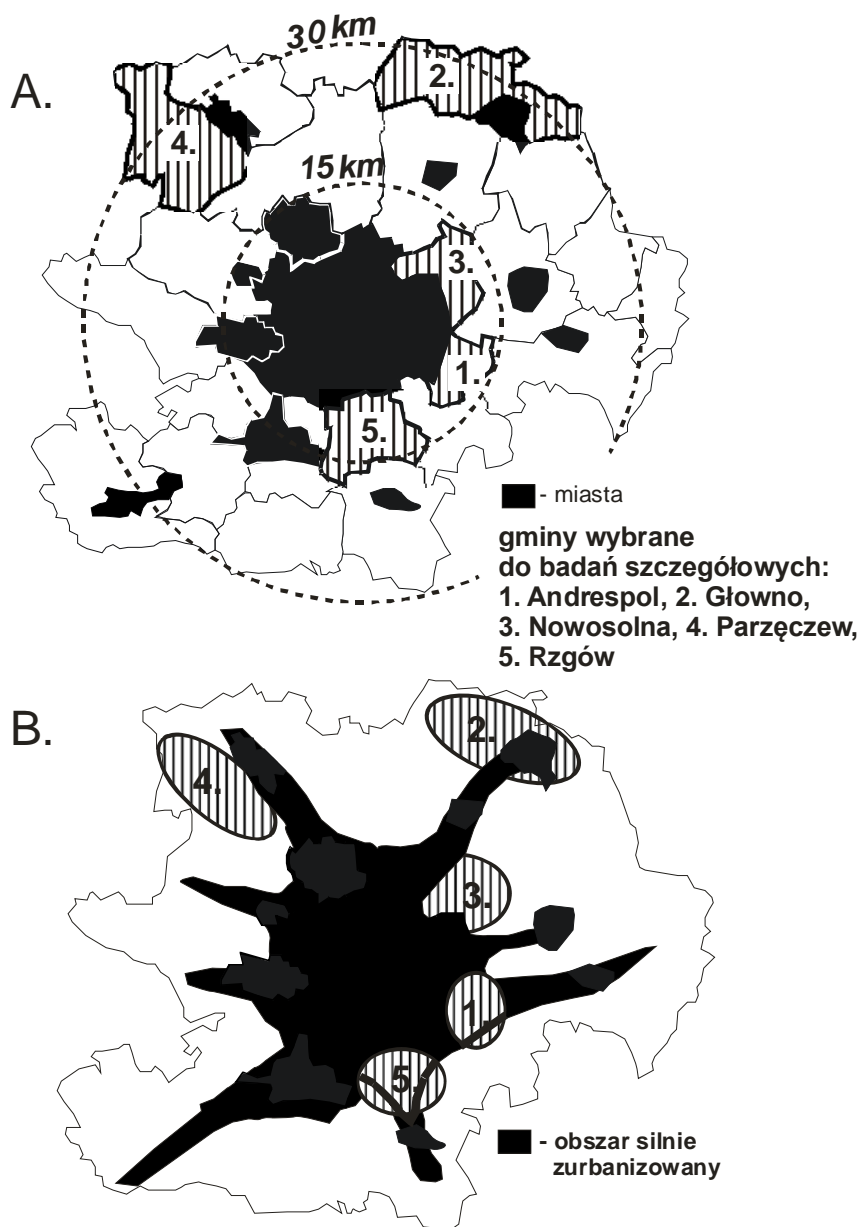
- **Rzgów** – 4. miejsce pod względem poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego wśród obszarów wiejskich aglomeracji łódzkiej. Gmina graniczy z Łodzią od południa. Przez gminę przebiega droga krajowa Łódź – Piotrków Trybunalski (nr 1), która jest osią rzgowsko-tuszyńskiego pasma osadniczego.

- **Andrespol** – 5. miejsce pod względem poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego wśród obszarów wiejskich aglomeracji łódzkiej. Gmina graniczy z Łodzią od wschodu. Przez gminę przebiega droga regionalna Łódź – Tomaszów Mazowiecki oraz linia kolejowa Łódź – Koluszki, która jest osią koluszkowskiego pasma osadniczego.

- **Parzęczew** – 15. miejsce pod względem poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego wśród obszarów wiejskich aglomeracji łódzkiej. Gmina jest położona ok. 25 km na północny-zachód od Łodzi, w zewnętrznej strefie aglomeracji łódzkiej. Od wschodu graniczy z miastem Ozorków.

- **Głowno** – 20. miejsce pod względem poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego wśród obszarów wiejskich aglomeracji łódzkiej. Gmina położona jest ok. 25 km na północny wschód od Łodzi, w zewnętrznej strefie aglomeracji łódzkiej. Od południa, wschodu i zachodu graniczy z miastem Głowno.

Ryc. 3. Wybrane gminy wiejskie w strukturze administracyjnej (A.) i strukturze przestrzennej aglomeracji łódzkiej (B. – układ pasmowo-węzłowy)

Źródło: oprac. własne

2. Zmiany demograficzne i stosunków społecznych we wsiach aglomeracji łódzkiej

2.1. Zmiany liczby ludności, ruch naturalny i migracyjny

Zgromadzone dane pozwoliły na szczegółową identyfikację zmian demograficznych w wybranych gminach wiejskich aglomeracji łódzkiej.

Liczba ludności we wszystkich badanych gminach zmieniła się w sposób niejednakowy (tab. 1.).

Tabela 1

Zmiana liczby ludności w wybranych wiejskich gminach aglomeracji łódzkiej w latach 1990–2003

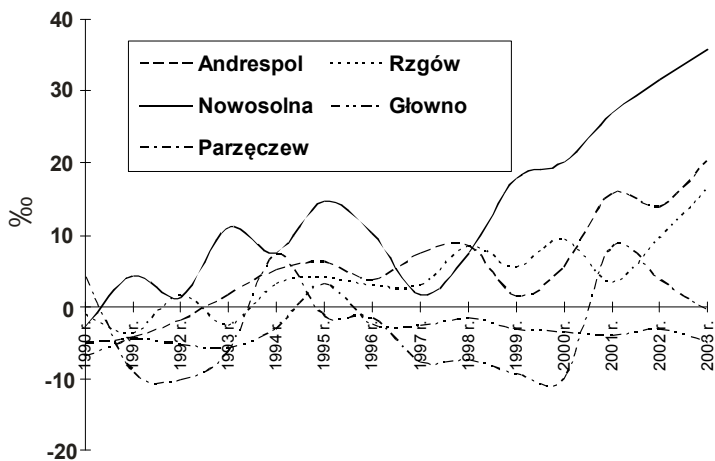
Gmina	Stan na		Przyrost (w %)
	31.12. 1990 r.	31.12. 2003 r.	
Andrespol	9 826	10 635	8,2
Rzgów	7 914	8 397	6,1
Nowosolna	2 504	3 022	20,7
Głowno	5 413	5 160	–4,7
Parzęczew	5 688	5 453	–4,1

Źródło: oprac. własne na podstawie danych z urzędów gmin.

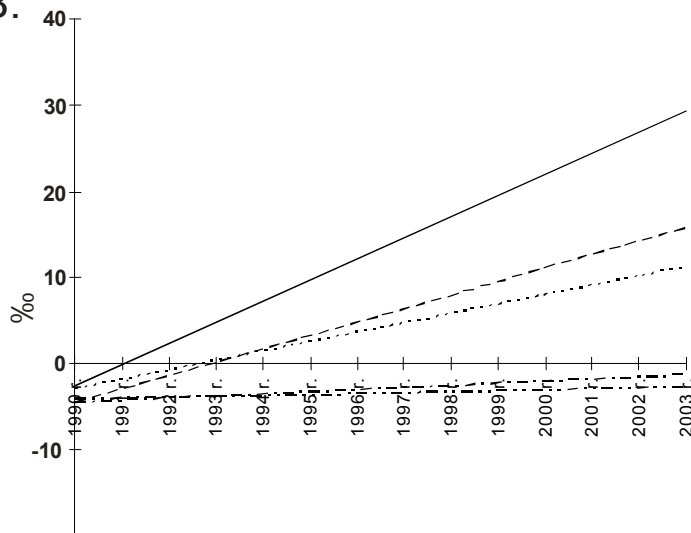
W trzech gminach graniczących z Łodzią liczba mieszkańców wzrosła. Największy względny przyrost liczby mieszkańców zanotowano w Nowosolnej (ok. 21%), natomiast w wartościach bezwzględnych największy wzrost wystąpił w gminie Andrespol (ponad 800 osób). W gminach położonych w zewnętrznej strefie aglomeracji łódzkiej nastąpiło zmniejszenie liczby ludności o ok. 4–5% (Głowno, Parzęczew).

Stopę przyrostu rzeczywistego w okresie transformacji ustrojowej przedstawiono w postaci linii trendu. Stwierdzono, że trzy gminy podłódzkie przeszły od fazy ubytku ludności (początek lat 90. XX w.) do fazy intensywnego wzrostu ludnościowego (ryc. 4). W pozostałych dwóch gminach (Parzęczew i Głowno) w całym okresie transformacji ustrojowej liczba ludności zmniejszała się, ale z tendencją do ograniczania tego ubytku, zwłaszcza w gminie Parzęczew.

A.

B.

Ryc. 4. Przyrost rzeczywisty ludności (A.) i linie trendu przyrostu rzeczywistego (B.) w wybranych gminach aglomeracji łódzkiej w latach 1990–2003

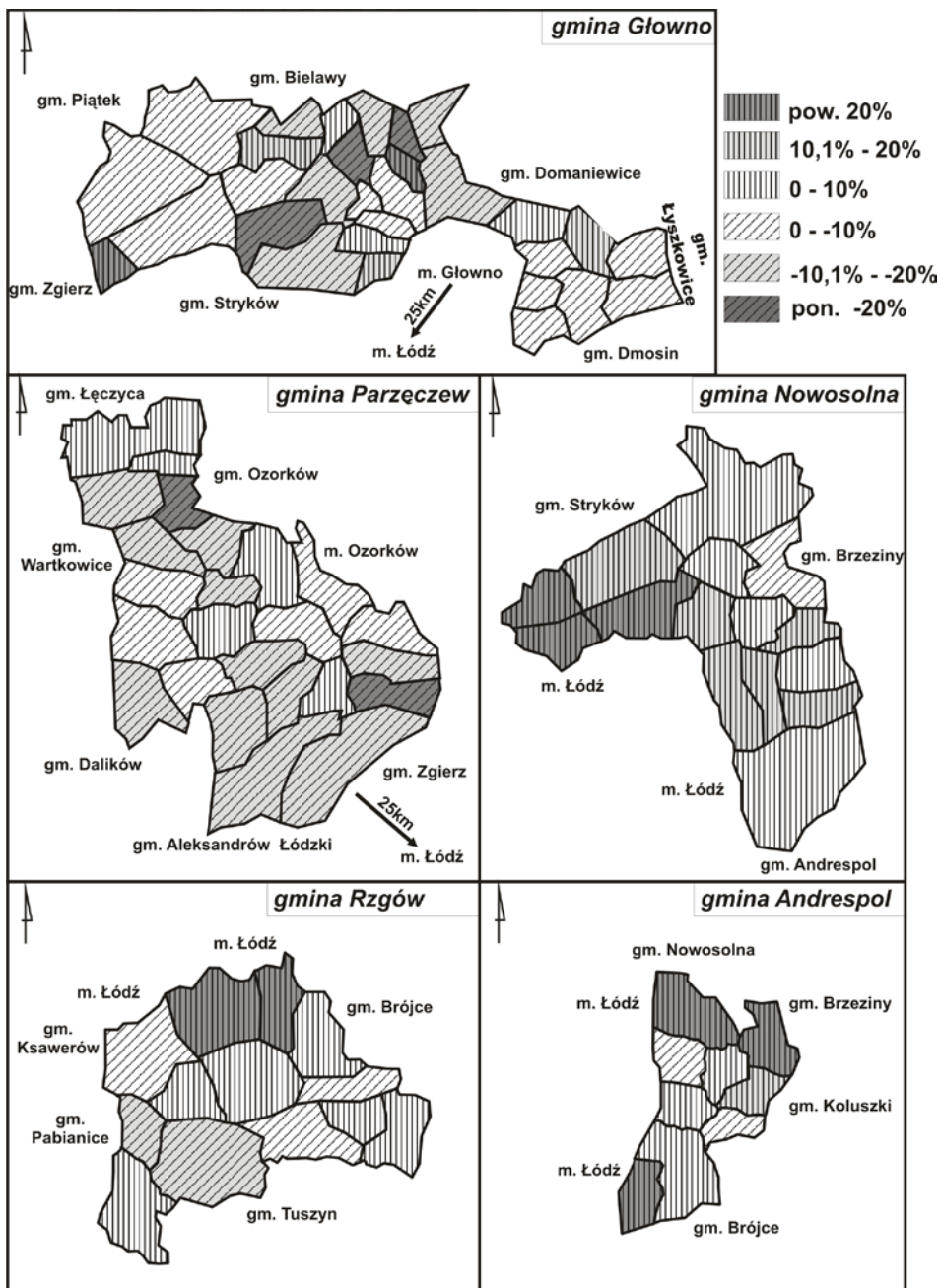
Źródło: oprac. własne

Wzrost i ubytek liczby ludności, rozpatrywany według sołectw, nie był równomierny na obszarze badanych gmin. Większa dynamika wzrostu ludnościowego widoczna jest na obszarze trzech gmin graniczących z Łodzią, gdzie koncentracja ludności nastąpiła w sołectwach położonych wzdłuż granic administracyjnych wielkiego miasta (ryc. 5). Bardzo wyraźnie zaznacza się to w sołectwach: Kalonka, Kopanka i Grabina w gminie Nowosolna oraz w sołectwach Starowa Góra i Grodzisko w gminie Rzgów. W sołectwach południowej części gminy Parzęczew oraz środkowej części gminy Głowno względny ubytek ludności był większy niż w pozostałych.

W okresie transformacji ustrojowej stopa urodzeń i zgonów znacznie fluktuowała (ryc. 6). W początkowym okresie transformacji we wszystkich gminach wystąpił ujemny przyrost naturalny. W drugiej połowie lat 90. XX w., w niektórych przekrojach czasowych, liczba urodzeń przewyższała liczbę zgonów (nieduży przyrost naturalny). O zmianie decydowała przede wszystkim malejąca stopa zgonów. Przyrost naturalny w latach 1990–2003 miał niewielki wpływ na kształtowanie się stopy przyrostu rzeczywistego, która była zależna przede wszystkim od procesów migracyjnych.

Na początku okresu transformacji ustrojowej (do roku 1991, 1992), w gminach graniczących z Łodzią odpływ migracyjny ludności przeważał nad jej napływem (ryc. 6). W następnych latach sytuacja ta uległa zmianie i do 2003 r. liczba imigrantów stale rosła. W 2003 r. w Andrespolu i Rzgowie imigracja na pobyt stały trzykrotnie przewyższała emigrację. Najwyższą stopę przyrostu migracyjnego zanotowano w gminie Nowosolna, w której w roku 2002 i 2003 na każde 1000 osób przybyło ich 40. W gminie Parzęczew i Głowno, przez cały okres transformacji ustrojowej, występował ujemny przyrost migracyjny. Po 2000 r. można zauważyć tendencję do wyrównywania się liczby emigrantów i imigrantów, a nawet dodatni przyrost migracyjny (Parzęczew). Zjawisko to w większym stopniu zależało od spadku liczby emigrujących niż znaczącego wzrostu grupy osób przybywających na stałe (Głowno).

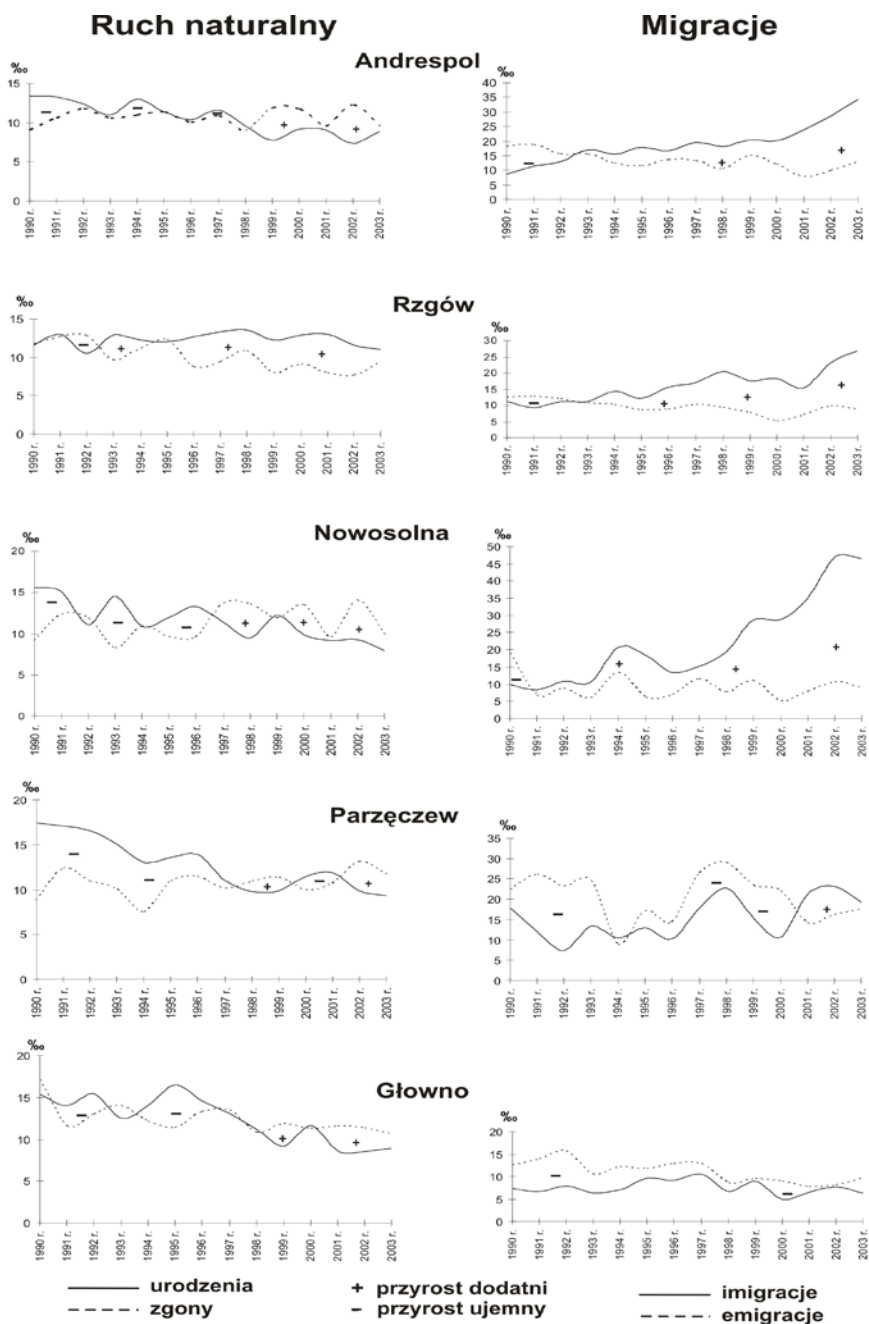
Obszary (sołectwa) szczególnie preferowane przez ludność napływową określono na podstawie udziału osób, które przybyły na pobyt stały w okresie transformacji (1990–2003), w ogólnej liczbie mieszkańców sołectw w 2003 r. (ryc. 7) We wszystkich sołectwach gmin Andrespol, Rzgów i Nowosolna udział ludności napływowej wynosił powyżej 10%. Najwięcej sołectw, w których zarejestrowano bardzo wysoki udział ludności napływowej (powyżej 30%), występuje w gminie Nowosolna. W sołectwach Kalonka, Kopanka i Grabina udział ten wyniósł prawie 50%. W Rzgowie tylko w jednym sołectwie udział ludności napływowej przekroczył 30% (Starowa Góra). W gminie Parzęczew wyróżnia się osiedle wojskowe – Leźnica Wielka. Ponad 40% ludności zameldowanej w Leźnicy na pobyt stały przybyło tu po roku 1989.

*opracowanie własne

Ryc. 5. Przyrost liczby ludności w sołectwach wybranych gmin aglomeracji łódzkiej w latach 1990–2003

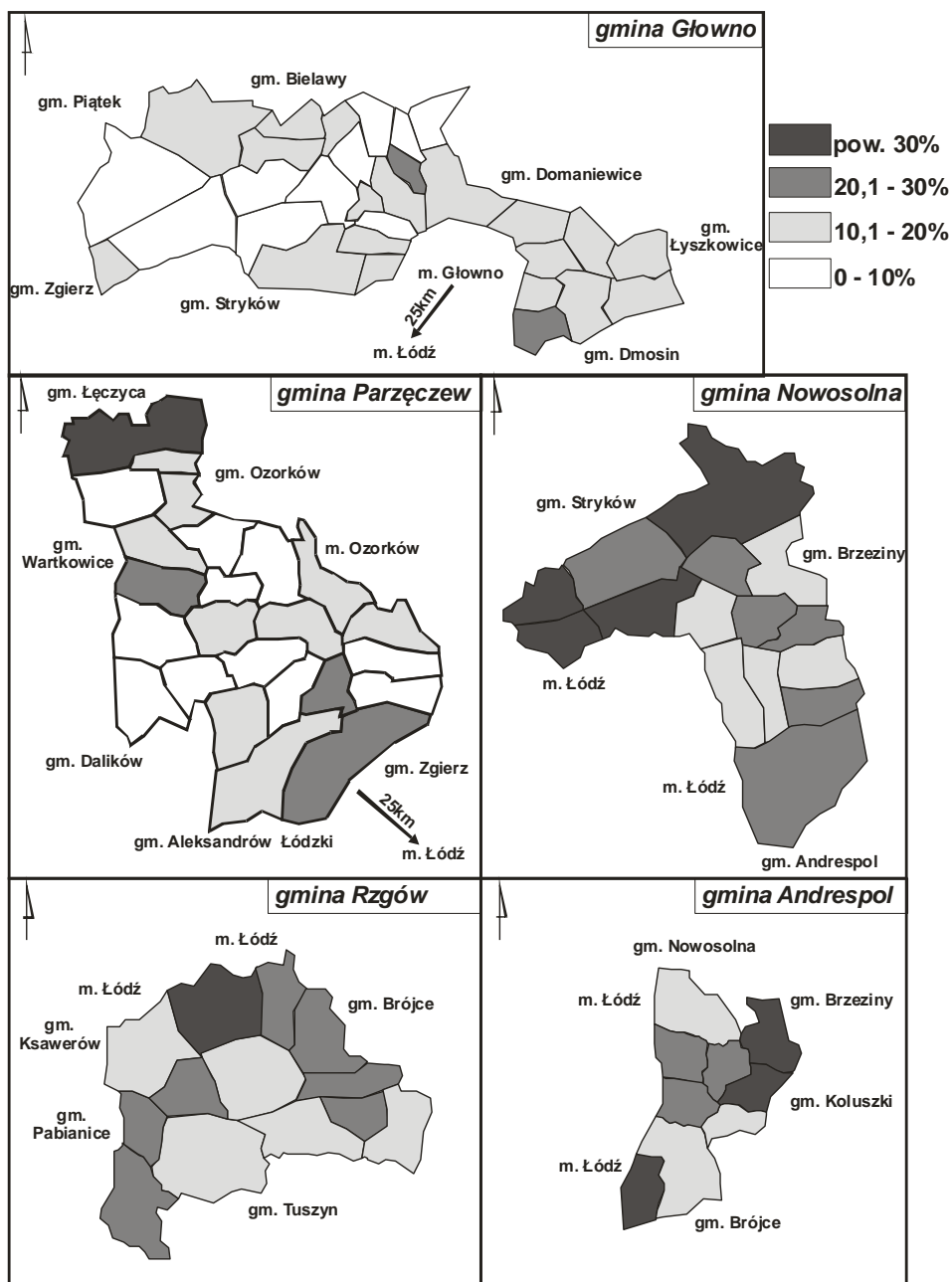
Źródło: oprac. własne

*opracowanie własne

Ryc. 6. Ruch naturalny i migracyjny ludności w wybranych gminach aglomeracji łódzkiej w latach 1990–2003

Źródło: oprac. własne

Ryc. 7. Udział imigrantów przybyłych do sołectw w wybranych gminach aglomeracji łódzkiej w ogólnej liczbie ludności w latach 1990–2003

Źródło: oprac. własne

Postanowiono również zbadać grupę imigrantów i emigrantów z uwagi na strukturę wieku i płci. Badanie to pozwoliło określić grupy wiekowe najbardziej aktywne pod względem ruchu wędrownego w okresie transformacji ustrojowej.

Ustalono, że pod względem struktury wieku imigrantów na pobyt stały, gminy objęte badaniem można podzielić na dwie grupy. Do grupy pierwszej zaliczono Andrespol, Nowosolną i Rzgów. Obszary te charakteryzowały się bardziej równomiernym rozkładem liczby imigracji w grupach wiekowych 0–9, 10–19, 20–29, 30–39, 40–49 (od 17 do 20% imigracji w badanym okresie). W gminach tych zauważono relatywnie dużą imigrację ludności w rocznikach grupy produkcyjnej starszej – 40–60 lat (ok. 25% imigracji w badanym okresie). Wynikało to z przenoszenia się na obszary podmiejskie ludności dotychczas zamieszkałej w mieście. W gminach graniczących z Łodzią wytwarza się strefa budownictwa mieszkaniowego (rezydencjalna). Imigracje osób pomiędzy 40. a 60. rokiem życia wiążą się z uzyskiwaniem odpowiedniego statusu społeczno-majątkowego. W polskich warunkach okres uzyskiwania funduszy na budowę własnego domu i zagospodarowanie jego otoczenia jest nieporównywalnie dłuższy niż np. w krajach Europy Zachodniej. Zmiana miejsca stałego zamieszkania wymaga również wyposażenia członków gospodarstw domowych w samochody oraz zaplanowania większych wydatków na dojazdy do pracy (paliwo, amortyzacja samochodów itp.). Jednocześnie budowa domu w Polsce jest etapem końcowym wyboru i zagospodarowania własnego miejsca (Kaczmarek 1991, s. 172). Dom na wsi jest coraz częściej miejscem zamieszkania w wieku emerytalnym, tym bardziej że koszty jego eksploatacji są relatywnie mniejsze niż mieszkań w mieście. Dotychczasowi mieszkańcy miast dostrzegają walory wsi związane z większym bezpieczeństwem, spokojem i bardziej czystym środowiskiem. Wraz z wiekiem różnego rodzaju rozrywki i inne formy spędzania czasu wolnego w mieście stają się coraz mniej atrakcyjne. Rosną za to potrzeby kontaktu z przyrodą i pielęgnacji życia rodzinnego.

W Parzęczewie i Głownie ok. 50% imigracji wystąpiło w grupie wiekowej 20–29 lat. Najwyższy udział tej grupy wiekowej w gminie Parzęczew był związany z imigracją żołnierzy zawodowych do osiedla wojskowego w Leżnicy Wielkiej. Dominacja tej grupy wiekowej w ogólnej liczbie imigracji ludności w gminach Głowno i Parzęczew (bez osiedla wojskowego) wynika przede wszystkim z łączenia się w pary i zawierania małżeństw. W gminach tych przeważają imigracje bliskie, najczęściej z gmin sąsiednich.

W strukturze wiekowej emigracji we wszystkich gminach dominowały osoby w grupie wiekowej 20–29 lat (od ok. 50 do 60% emigracji w badanym okresie). Najważniejszą przyczyną emigracji ludności młodej było poszukiwanie bądź podjęcie pracy lub decyzja o zawarciu związku małżeńskiego. Pod względem struktury emigracji ludności podobne do siebie są trzy gminy podłódzkie. Charakteryzują się one zbliżonym udziałem imigrantów pomiędzy 20. a 39.

rokiem życia (ok. 25% emigracji). Największy udział imigrantów pomiędzy 20. a 39. rokiem życia zauważono w gminie Głowno (ok. 65% emigracji). Wynika to przede wszystkim z podejmowania decyzji matrymonialnych oraz opuszczania wsi przez osoby młode. W gminie Parzęczew najbardziej charakterystyczny był duży udział w tym zjawisku grupy wiekowej 30–49 lat. Większa liczba emigrantów w tej grupie w stosunku do pozostałych gmin spowodowana była opuszczaniem Leżnicy Wielkiej przez żołnierzy zawodowych, którzy stosunkowo wcześniej przechodzą na emerytury.

Zdaniem niektórych autorów „powiązania demograficzne mieszkańców określonego regionu wyrażają się najpełniej poprzez migracje na stałe” (Michalski 1999, s. 33). Na etapie zbierania informacji statystycznej w Urzędach Stanu Cywilnego odpowiednich gmin stwierdzono, że zarówno emigracje, jak i imigracje charakteryzowały się małym zasięgiem przestrzennym. Większość z nich występowała na poziomie subregionalnym. Wielkość ruchu wędrownego ludności (napływu i odpływu) przedstawiono zatem tylko dla części obszaru województwa łódzkiego. W badaniu tym uwzględniono gminy sąsiadujące z terenem badań (najbliższe otoczenie – pierwszy pierścień) oraz gminy z nimi graniczące (bliskie otoczenie – drugi pierścień).

Na wyznaczonym obszarze (dwa pierścienie) wystąpiło 79,3% emigracji i 85,2% imigracji ludności badanych gmin (tab. 2, 3). Obszary gmin sąsiadujących z Łodzią charakteryzowały się większą liczbą przemieszczeń ludności na dłuższe dystanse. Co 10. emigrant z Andrespola i co 14. ze Rzgowa wybierał na miejsce stałego pobytu gminę poza województwem łódzkim. W przypadku Nowosolnej i Głowna tylko ok. 5% emigrantów zmieniło województwo. Badanie napływu ludności wykazało, że zasięg przestrzenny tego ruchu jest mniejszy niż odpływu mieszkańców odpowiednich gmin. Najwięcej osób na pobyt stały spoza województwa przybyło do Andrespola (7%) i Rzgowa (5,7%).

Tabela 2

Zasięg przestrzenny emigracji ludności w wybranych gminach wiejskich aglomeracji łódzkiej w latach 1990–2003

Gminy	Gminy sąsiadujące (dwa pierścienie) (w %)	Pozostałe gminy w województwie (w %)	Województwo łódzkie (w %)	Poza województwem (w %)
Andrespol	85,7	3,2	88,9	11,1
Rzgów	89,2	3,8	93,0	7,0
Nowosolna	90,7	3,5	95,1	4,9
Parzęczew	54,3	8,3	62,6	37,4
Głowno	94,7	0,9	95,6	4,4

Źródło: oprac. własne na podstawie danych z urzędów gmin.

Wyjątek stanowiła gmina Parzęczew, w której ok. 34% emigracji i ok. 36% imigracji było związanych z przemieszczeniami żołnierzy zawodowych i ich rodzin. Bez uwzględnienia osiedla wojskowego wielkość migracji była zbliżona do danych dla Nowosolnej (obszar województwa – 94,2% emigracji oraz 93,9% imigracji). Określono również wielkość napływu i odpływu ludności pomiędzy badanymi gminami a ich najbliższym otoczeniem (dwa pierścienie). Największe znaczenie migracyjne w aglomeracji odgrywał jej rdzeń (Łódź). Szczególnie widoczne jest to w przypadku gmin sąsiadujących z Łodzią.

Tabela 3

Zasięg przestrzenny imigracji ludności w wybranych gminach wiejskich aglomeracji łódzkiej w latach 1990–2003

Gminy	Gminy sąsiadujące (dwa pierścienie) (w %)	Pozostałe gminy w województwie (w %)	Województwo łódzkie (w %)	Poza województwem (w%)
Andrespol	90,6	2,4	93,0	7,0
Rzgów	89,4	5,0	94,3	5,7
Nowosolna	92,0	2,5	94,4	5,5
Parzęczew	56,7	4,6	61,3	38,7
Głowno	93,0	2,0	95,0	5,0

Źródło: oprac. własne na podstawie danych z urzędów gmin

W gminach aglomeracji oddalonych od jej centrum na pierwsze miejsce wysuwały się związki demograficzne z miastami znajdującymi się w bezpośrednim sąsiedztwie, natomiast na drugim miejscu była Łódź⁷. Dla gminy Parzęczew ośrodkiem takim był Ozorków, natomiast dla gminy Głowno – miasto Głowno. Odpływ ludności do tych ośrodków z gmin Głowno i Parzęczew przewyższał napływ mieszkańców na ich obszar z miast Głowna i Ozorkowa.

2.2. Zmiany w strukturze wieku i płci ludności

Efektom ruchu naturalnego i migracji ludności są zmiany w strukturze wieku i płci ludności, które zaszły pomiędzy 1990 i 2003 r. (ryc. 8). Przedstawiono je w piramidach wieku z podziałem na mężczyzn i kobiety (obrazy z roku 1990 i 2003 nałożono na siebie).

⁷ Bez uwzględnienia osiedla wojskowego w gminie Parzęczew.

W trzech gminach, w których zanotowano bardzo wysoką stopę przyrostu rzeczywistego, zwiększył się stan liczebny ludności w wieku przedprodukcyjnym i produkcyjnym. W większym stopniu wzrosła liczba kobiet niż mężczyzn. Wzrost współczynnika feminizacji był efektem większej imigracji kobiet niż mężczyzn (tab. 4).

Tabela 4

Współczynnik feminizacji w wybranych gminach wiejskich aglomeracji łódzkiej w 1990 i 2003 r.

Gmina	Rok	
	1990 r.	2003 r.
Andrespol	103	110
Rzgów	106	113
Nowosolna	94	102
Parzęczew	97	96
Głowno	104	102

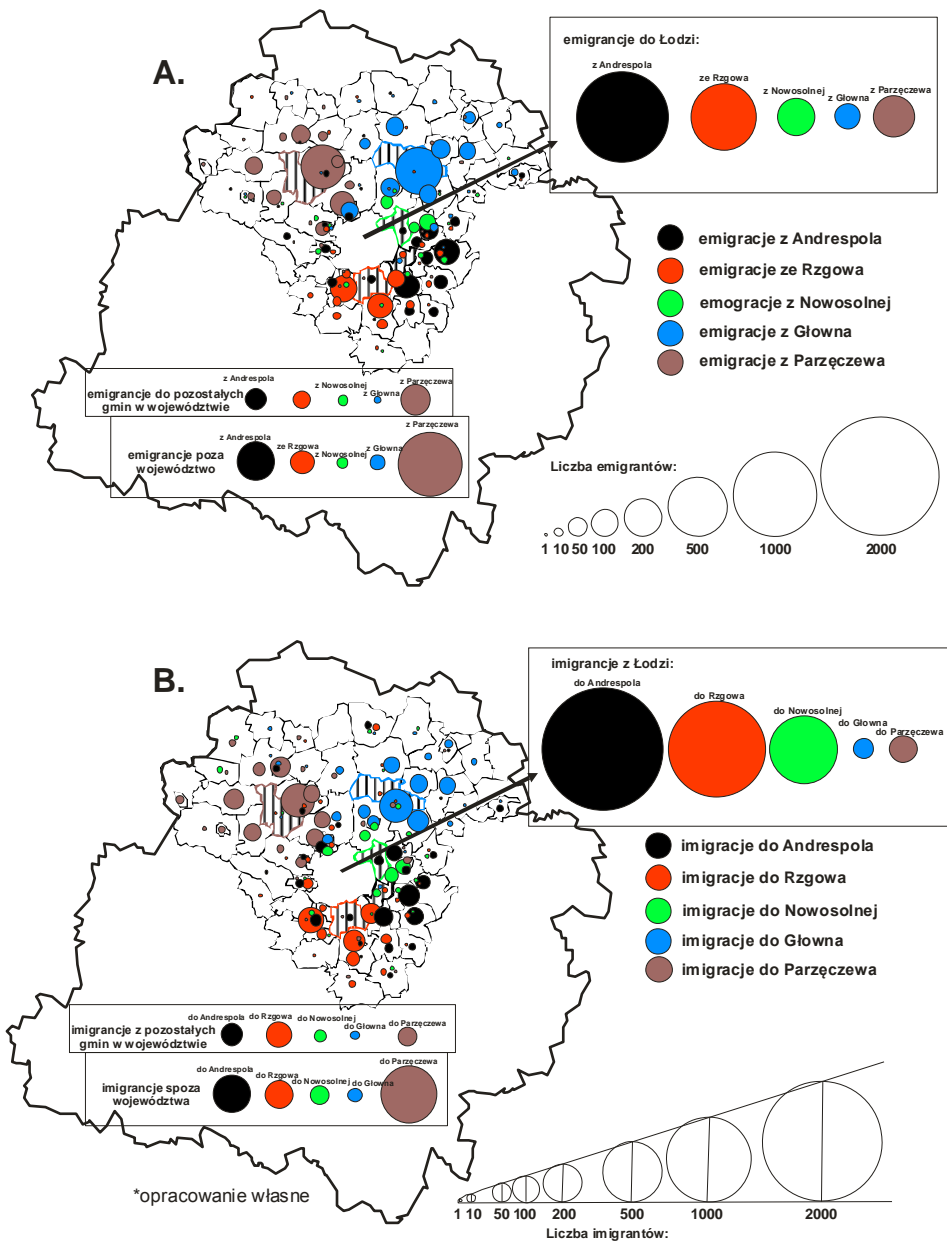
Źródło: oprac. własne na podstawie danych z urzędów gmin.

Większa imigracja kobiet niż mężczyzn w gminach podmiejskich wyrównała straty powstałe w efekcie odpływu kobiet z grupy młodszej produkcyjnej (19–40 lat) przed 1990 r. Jest to szczególnie widoczne w gminie Nowosolna, w której napływ ludności zahamował proces depopulacji wsi. Podobne zmiany w liczebności roczników kobiet i mężczyzn zaobserwowano w Andrespolu i Rzgowie.

W gminach Parzęczew i Głowno na skutek odpływu migracyjnego zmniejszyła się liczba ludności. Ubytek mieszkańców widoczny jest szczególnie w gminie Głowno, gdzie odmiennie wygląda on w grupach mężczyzn i kobiet. W okresie transformacji zmniejszył się stan liczebny kobiet przede wszystkim w wieku 18–25 lat. W przypadku mężczyzn przedział wiekowy, w którym wystąpiła emigracja, był dłuższy o ok. 10 lat (do 35 lat). Specyficzną formę ma piramida wieku gminy Parzęczew. Ukształtowana jest ona przez imigracje i emigracje żołnierzy zawodowych oraz ich rodzin (osiedle wojskowe Leźnica Wielka). W porównywalnym czasie nastąpił wzrost liczebny grupy młodych mężczyzn (20–30 lat – imigracje) oraz znaczny ubytek mężczyzn po 45., 50. roku życia, który wiąże się z przechodzeniem żołnierzy na wczesne emerytury i podjęciem decyzji o opuszczeniu dotychczasowego miejsca zamieszkania (mieszkań służbowych).

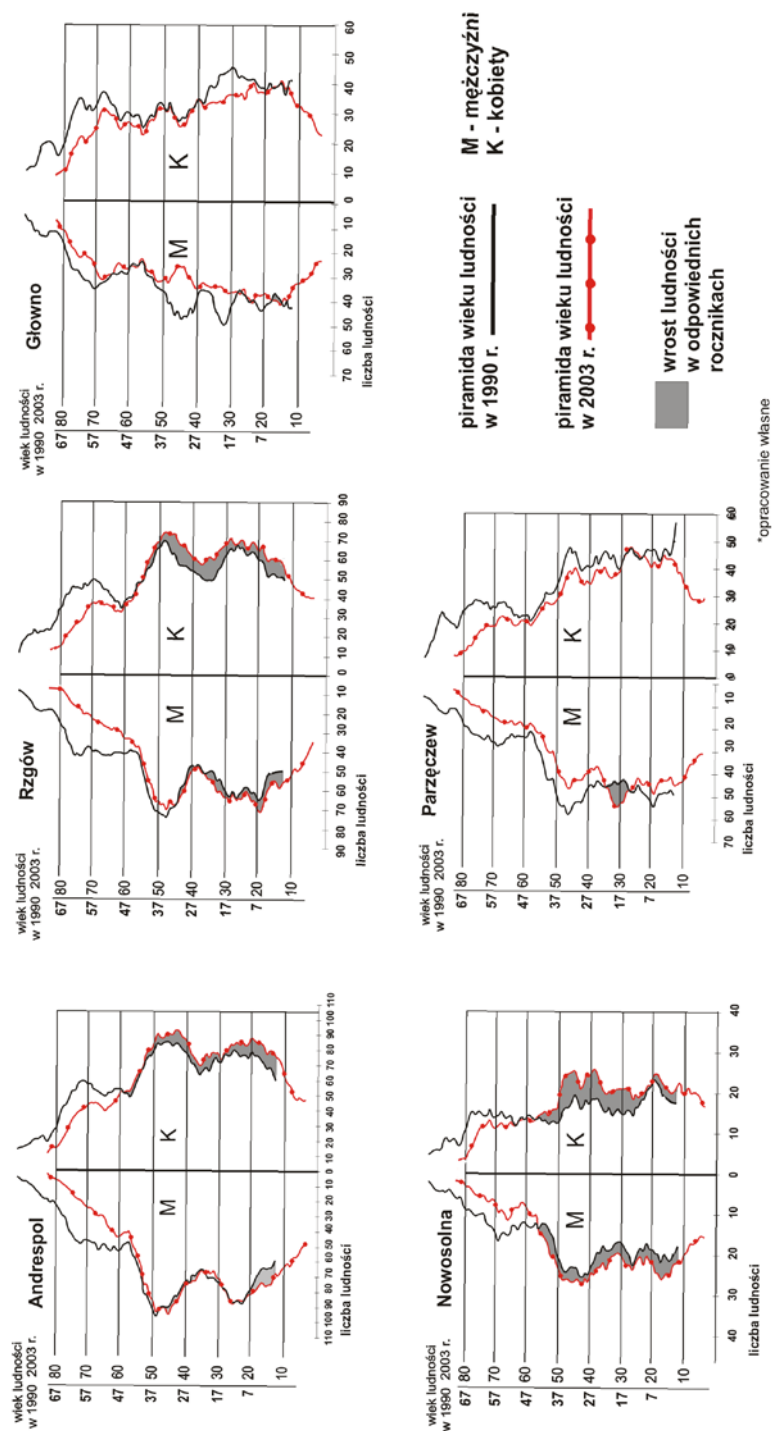
Zbadano również wpływ migracji na zmiany w ekonomicznych grupach wieku mieszkańców gmin. Do tego celu wykorzystano dwa wskaźniki: tzw. wskaźnik „starości” demograficznej oraz wskaźnik opisujący tzw. relację „dzieci – starzy”⁸.

⁸ Wskaźnik starości demograficznej – $Ws = Ls / Lo \times 100$; wskaźnik (relacja) dzieci–starzy – $Wds = Lm / Ls$; Ls – ludność w wieku poprodukcyjnym; Lo – ogólna liczba ludności; Lm – ludność w wieku przedprodukcyjnym.

Ryc. 8. Kierunki i wielkość emigracji (A.) oraz imigracji (B.) ludności w latach 1990–2003

Źródło: oprac. własne

Ryc. 9. Piramidy wieku ludności w wybranych gminach aglomeracji łódzkiej w 1990 i 2003 r.
Źródło: oprac. własne

Najwyższym udziałem ludności w wieku poprodukcyjnym zarówno w 1990, jak i w 2003 r., charakteryzowała się gmina Głowno (tab. 5). W gminie tej nastąpił również największy wzrost udziału wspomnianej grupy mieszkańców (o 2,6%). Udział ludności w wieku poprodukcyjnym wzrósł też w Andrespolu i nieznacznie w Parzęczewie. W gminach Rzgów i Nowosolna wystąpiło zjawisko odwrotne, tzn. grupa poprodukcyjna zmniejszyła się (odpowiednio – 0,5 i 0,9%).

Tabela 5

Udział ludności w wieku poprodukcyjnym w ogólnej liczbie mieszkańców gmin w wybranych gminach wiejskich aglomeracji łódzkiej w 1990 i 2003 r.

Gmina	Rok		Zmiana (+/-)
	1990 (w %)	2003 (w %)	
Andrespol	12,3	14,2	+1,9
Rzgów	15,5	15,0	-0,5
Nowosolna	15,7	14,8	-0,9
Parzęczew	14,6	14,7	+0,1
Głowno	16,8	19,4	+2,6

Źródło: oprac. własne na podstawie danych z urzędów gmin.

Szybkie starzenie się ludności tych obszarów wynikało ze zmniejszającego się przyrostu naturalnego, emigracji ludności młodej, a także z wydłużania się średniej długości życia. W gminie Andrespol w wiek emerytalny zaczęły wchodzić liczne roczniki grupy poprodukcyjnej. W gminie Nowosolna odnotowano zaś wyraźne odmłodzenie struktury wiekowej. Przyczyną był napływ ludności młodej w wieku produkcyjnym i przedprodukcyjnym (północna część gminy).

Tabela 6

Stosunek liczby ludności w wieku 0–14 lat i liczby ludności w wieku poprodukcyjnym w wybranych gminach wiejskich aglomeracji łódzkiej w 1990 i 2003 r.
(tzw. relacja „dzieci–starzy”)

Gmina	Rok		Zmiana (+/-)
	1990	2003	
Andrespol	1,9	1,2	-0,7
Rzgów	1,4	1,2	-0,6
Nowosolna	1,5	1,2	-0,3
Parzęczew	1,7	1,4	-0,3
Głowno	1,3	0,9	-0,4

Źródło: oprac. własne na podstawie danych z urzędów gmin.

Zmniejszanie się udziału dzieci (do 14. roku życia) w ogólnej liczbie ludności najlepiej opisuje relacja „dzieci–starzy” (tab. 6). Z sytuacją niekorzystną mamy do czynienia, kiedy liczba osób w wieku poprodukcyjnym przewyższa liczbę dzieci (wartość wskaźnika poniżej 1).

W latach 1990–2003 we wszystkich badanych gminach relacja „dzieci–starzy” uległa pogorszeniu. W najszybszym tempie liczba ludności bardzo młodej zmniejszała się w Andrespolu i w Rzgowie. W gminie Główno ludność w wieku poprodukcyjnym zaczęła przeważać liczebnie nad grupą dzieci.

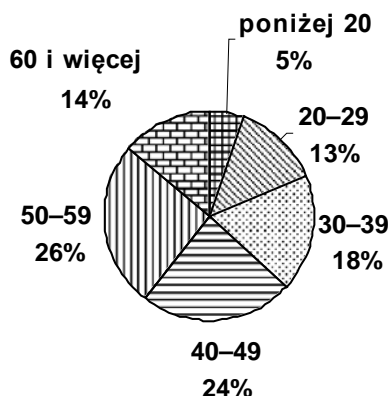
2.3. Identyfikacja lokalna

2.3.1. Wybrane cechy biologiczne i społeczne respondentów

W okresie transformacji ustrojowej zmiany zachodzą nie tylko w lokalnej gospodarce, ale również w sferze społecznych interakcji i działań. Przemianom podlega społeczna świadomość, zmieniają się oceny różnych zjawisk oraz opinie na ich temat. Pojawiają się nowe zjawiska, a kryteria oceny starych są modyfikowane (Kaczor-Pańków 1993, s. 87).

Społeczna świadomość i wynikające z niej zachowania zmieniają się pod wpływem różnorodnych czynników, które określane są często wspólną nazwą – transformacja. Czynniki te mają charakter złożony. Z jednej strony są one związane ze zmianą paradygmatu rozwoju społeczno-gospodarczego w Polsce oraz przemianami postaw i wartości społecznych (nowy stosunek do tradycji, lokalności, przestrzeni). Z drugiej zaś strony źródłem ich jest proces globalizacji, który przejawia się m.in. w upowszechnieniu jednolitych wzorców konsumpcji i kultury (Gorzelać i in. 1999, s. 25). Zdaniem Baumana, globalizacja „odnosi się do globalnych następstw, z reguły nie zamierzonych i nie przewidywanych, a nie globalnych w założeniu swym przedsięwzięć” (1997, s. 55.). Pomiedzy globalizacją a lokalnością zachodzą coraz większe rozbieżności. Społeczności lokalne, niewspółmiernie biedne w porównaniu z globalnymi bogaczami, są coraz bardziej marginalizowane, a świat globalny i lokalny coraz trudniej się ze sobą komunikują, mimo że stopień sprzężenia obydwu jest ogromny (Bauman 1997, s. 63). Zjawiska te, podobnie jak dawniej urbanizacja i industrializacja, burzą porządek pojęć, wprowadzają nieład w wyobrażeniach o świecie, a także wywołują poczucie niemocy w opisywaniu coraz bardziej złożonej rzeczywistości. Podobnie reagują na zmieniającą się rzeczywistość społeczności lokalne, w których stopień zrozumienia zachodzących zjawisk jest niski, natomiast przeobrażenia społeczne (np. w hierarchii wartości, relacjach społecznych) zachodzą w szybkim tempie.

Celem tej części pracy jest określenie poziomu więzi społecznej i więzi z miejscem w wybranych społecznościach lokalnych, zbadanie percepcji

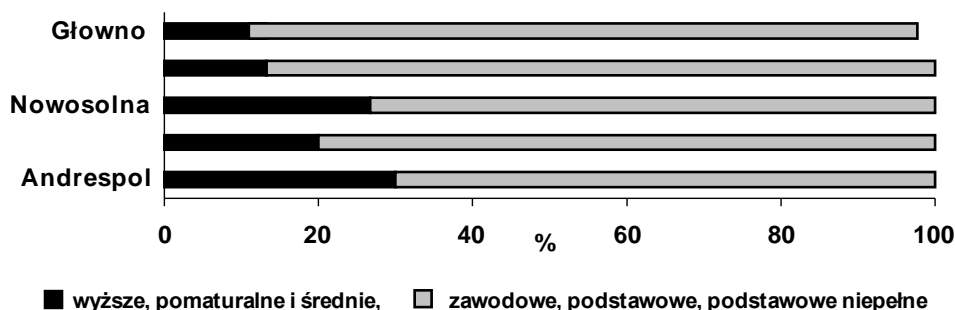
Ryc. 10. Respondenci według grup wiekowych
Źródło: oprac. własne

przemian ustrojowych oraz określenie form aktywności społecznej mieszkańców wsi. Badaniami społecznymi (metoda wywiadu kwestionariuszowego) objęto grupę 150 przedstawicieli lokalnych społeczności w wytypowanych wcześniej pięciu gminach wiejskich aglomeracji łódzkiej. Wywiady z mieszkańcami przeprowadzono w 10 wsiach (w każdej gminie dwie wsie, w których przeprowadzono po 15 wywiadów). Do badań wytypowano te miejscowości, w których struktura biologiczna mieszkańców (płeć i wiek) była najbardziej zbliżona do zarejestrowanej w gminie.

W badaniach przeprowadzono więcej rozmów z kobietami (52%). Przewaga mężczyzn wśród ankietowanych wystąpiła jedynie w Andrespolu (53%) i w Nowosolnej (57%). W strukturze wiekowej respondentów najliczniejszą grupę stanowiły osoby w przedziałach wiekowych 50–59, 40–49 oraz 30–39 lat (ryc. 10).

Więcej wywiadów z osobami powyżej 50. roku życia wykonano we wsiach gminy Parzęczew i Głowno. Natomiast więcej rozmów z ankietowanymi do 30. roku życia przeprowadzono we wsiach gmin podłódzkich.

W strukturze wykształcenia dominującymi kategoriami były poziomy zawody i podstawowy (razem ok. 73%). Ogółem tylko 12% respondentów podało w wywiadzie wykształcenie policealne lub wyższe (ryc. 11). Były to przede wszystkim osoby z gmin graniczących z Łodzią (Andrespol i Nowosolna). Najwyższy udział respondentów z wykształceniem wyższym, pomaturalnym i średnim odnotowano we wsiach gminy Andrespol (30%), Nowosolna i Rzgów.

Ryc. 11. Respondenci według wykształcenia
Źródło: oprac. własne

Najniższy poziom wykształcenia charakteryzował mieszkańców wsi oddalonych od Łodzi (gminy Parzęczew i Nowosolna).

We wsiach Domaradzyn, Albinów (Głowno), Śliwniki, Ignacew Parzęczewski (Parzęczew) oraz Kalino (Rzgów) dominującą grupą zawodową byli rolnicy. W pozostałych wsiach przeważały osoby pracujące w zawodach pozarolniczych. W sumie we wsiach położonych w zewnętrznej strefie aglomeracji udział mieszkańców pracujących w rolnictwie wynosił ponad 50% (tab. 7).

Tabela 7

Respondenci według wykonywanego zawodu
(w podziale na działalność rolniczą i pozarolniczą)

Gmina	Wieś	Działalność rolnicza	%	Działalność pozarolnicza	%	Inne	%	Razem
Andrespol	Jałówka	2	16,7	8	53,3	5	30,0	15
	Kraszew	3		8		4		15
Rzgów	Bronisin Dworski	4	33,3	7	36,7	4	30,0	15
	Kalino	6		4		5		15
Nowosolna	Kopanka	2	20,0	8	43,3	5	36,7	15
	Plichtów	4		5		6		15
Parzęczew	Ignacew Parz.	8	53,3	3	20,0	4	26,7	15
	Oliwniki	8		3		4		15
Głowno	Albinów	9	56,7	2	13,3	4	30,0	15
	Domaradzyn	8		2		5		15
Razem		54	36,0	50	33,3	46	30,7	150

Źródło: oprac. własne.

Istotną cechą było pochodzenie terytorialne respondentów (tab. 8.). Cecha ta ma istotny wpływ na wyjaśnianie wielu zjawisk zachodzących w lokalnych społecznościach we wsiach aglomeracji łódzkiej. W badaniu zidentyfikowano 31 osób (ok. 20%), które w okresie transformacji ustrojowej przybyły na pobyt stały do odpowiednich wsi.

Najwięcej wywiadów z respondentami przybyłymi po 1989 r. przeprowadzono we wsiach podmiejskich: Janówka (Andrespol), Bronisin Dworski (Rzgów), Kopanka (Nowosolna). Największą „zasiedziałością” charakteryzowali się respondenci we wsiach oddalonych od centrum aglomeracji, w gminach Głowno (Albinów, Domaradzyn) oraz Parzęczew (Ignacew Parzęczewski, Śliwniki).

Pochodzenie terytorialne respondentów

Gmina	Wieś	Kategoria zamieszkania						Suma
		od urodzenia	%	imigrant	%	imigrant po 1989 r.	%	
Andrespol	Janówka	7	43,3	8	56,7	4	23,3	15
	Kraszew	6		9		3		15
Rzgów	Bronisin Dworski	8	53,3	7	46,7	5	26,7	15
	Kalino	8		7		3		15
Nowosolna	Kopanka	7	56,7	8	43,3	7	33,3	15
	Plichtów	10		5		3		15
Parzęczew	Ignacew Parz.	9	60,0	6	40,0	2	13,3	15
	Śliwniki	9		6		2		15
Głowno	Albinów	10	70,0	5	30,0	1	6,7	15
	Domaradzyn	11		4		1		15
Razem		85	56,7	65	43,3	31	20,7	150

Źródło: oprac. własne.

2.3.2. Więź społeczna mieszkańców wsi

Emocjonalny związek człowieka z określoną grupą społeczną i określonym terytorium są najważniejszymi składnikami identyfikacji lokalnej (Starosta 1995, s. 121–123). Pojęcie więzi społecznej w socjologii jest pojęciem złożonym. Przyjęło się utożsamianie więzi grupowej z organizacją grupy, tzn. z jej właściwościami i wewnętrzną organizacją. Więź społeczną można także traktować jako pojęcie cząstkowe określające odrębny czynnik konstytutywny grupy. W ujęciu cząstkowym pojęcie „więź” rozumiane jest jako stosunki społeczne wiążące grupę oraz świadomość grupową (Turowski 2001, s. 85). Zgodnie z koncepcją *community sentiment*, przedstawioną przez MacIvera i Page'a, świadomościowy związek człowieka z miejscowością obejmuje trzy elementy (za Starostą 1995, s. 122–123). W jego skład wchodzi: poczucie wspólnoty grupowej, poczucie przydatności dla grupy oraz poczucie zależności od grupy.

W badaniach wiejskich społeczności lokalnych w aglomeracji łódzkiej postanowiono określić poziom identyfikacji ze współmieszkańcami wsi (tab. 9). W pierwszej kolejności respondentów poproszono o ujawnienie stosunku do pozostałych mieszkańców wsi (poza osobami z gospodarstwa domowego).

Tabela 9

Stosunek respondentów do współmieszkańców wsi

Gmina	Wieś	Odpowiedź						Razem	
		1. jestem z nimi bardzo związany i czuję się tu dobrze	2. jestem z nimi związany	1. + 2. (%)	3. są mi obojętni	4. nie jestem z nimi związany	5. nie jestem z nimi związany i nie czuję się tu dobrze		3. + 4. + 5. (%)
Andrespol	Janówka	1	6	50,0	6	1	1	50,0	15
	Kraszew	0	8		6	1	0		15
Rzgów	Bronisin Dworski	1	7	50,0	5	2	0	50,0	15
	Kalino	0	7		6	0	2		15
Nowosolna	Kopanka	0	5	46,7	6	3	1	53,3	15
	Plichtów	1	8		1	3	2		15
Parzęczew	Ignacew Parz.	0	8	70,0	5	2	0	30,0	15
	Śliwniki	2	11		1	1	0		15
Głowno	Albinów	3	8	73,3	4	0	0	26,7	15
	Domaradzyn	1	10		2	2	0		15

Źródło: oprac. własne.

Największy udział odpowiedzi „jestem z nimi bardzo związany” i „jestem z nimi związany” wystąpił we wsiach gmin Parzęczew i Głowno (ponad 70%). W gminach podlódzkich pozytywny stosunek do współmieszkańców ujawniło mniej ankietowanych (ok. 50%). Najniższy udział takich odpowiedzi był we wsiach gminy Nowosolna (46,7%). Najmniej uzyskano ich we wsi Kopanka. W gminach graniczących z Łodzią ankietowani najczęściej wskazywali na obojętny stosunek do osób mieszkających w tej samej wsi lub odpowiadali, że nie czują z nimi żadnego związku. Większy związek ze współmieszkańcami odczuwały zatem osoby ze wsi oddalonych od głównych dróg i o przewadze ludności rolniczej. Ważnym czynnikiem była długość zamieszkania respondentów. We wsiach, w których najwyższy był udział imigrantów, odnotowano najwięcej odpowiedzi negatywnych.

Badacze zjawisk społecznych od dawna zastanawiają się nad przyczyną rozkładu więzi między mieszkańcami w wiejskich społecznościach lokalnych. Z badań socjologicznych prowadzonych przed okresem transformacji ustrojowej wynikało, że rola kontaktów sąsiedzkich w ogólnej liczbie interakcji systema-

tycznie malała. Zwiększał się natomiast udział osób, które deklarowały nieutrzymywanie takich kontaktów. Zauważono, że większą dynamiką negatywnych zmian w tym zakresie cechowały się społeczności wioskowe (Starosta 1995, s. 164–165).

Tabela 10

Utrzymywanie przez respondentów bliskich znajomości ze współmieszkańcami wsi

Gmina	Wieś	Liczba respondentów, którzy utrzymują więcej bliskich znajomości we własnej wsi	Udział w liczbie respondentów (w %)
Andrespol	Janówka	3	23,3
	Kraszew	4	
Rzgów	Bronisin Dworski	6	43,3
	Kalino	7	
Nowosolna	Kopanka	2	23,3
	Plichtów	5	
Parzęczew	Ignacew Parz.	7	53,3
	Śliwniki	9	
Głowno	Albinów	9	53,3
	Domaradzyn	7	

Źródło: oprac. własne.

Przedstawiciele lokalnych społeczności we wsiach aglomeracji łódzkiej zapytano, czy więcej bliskich znajomości utrzymują z mieszkańcami wsi, czy z osobami spoza niej (tab. 10). Większość respondentów we wsiach gmin podmiejskich stwierdziła, że więcej bliskich znajomych miała poza miejscem zamieszkania. Przytłaczająca przewaga takich odpowiedzi wystąpiła we wsiach położonych blisko Łodzi (Janówka, Kraszew, Kopanka, Plichtów). W społecznościach wiejskich w gminie Parzęczew i Głowno sytuacja była odwrotna. Przeważały osoby, które stwierdziły, że utrzymują więcej bliskich kontaktów na obszarze wsi. Przewaga ta nie była jednak duża.

W obszarach podmiejskich rozkład więzi społecznej uwarunkowany był różnorodnymi czynnikami, z których za najważniejszy uważa się osiedlanie osób mieszkających do tej pory w mieście. Atmosferę świadomej alienacji nowych mieszkańców wsi w aglomeracji łódzkiej budują: rezydencjonalny charakter zabudowy (ogrodzenia), tryb życia „do wewnątrz” oraz praca poza miejscem zamieszkania.

Tak sytuację tę komentuje jeden z sołtysów:

tam naprzeciwno, widzi Pan ten duży dom, dwa lata temu przeprowadzili się z Łodzi, każdy ma swój samochód, [...] ale od czasu kiedy się sprowadzili nikt do mnie nawet nie przyszedł i nie przedstawił się, nazywam się tak i tak i będę mieszkać w tej wsi, nie, [...] przecież jestem sołtysem, [...] to wszystko zależy od ludzi, bo tam dalej domek na lato postawił lekarz, też z Łodzi i potrafił przyjść, przywitać się, [...] lepiej niech Pan tam nie idzie, ochroniarza mają, nikogo nie wpuszczają.

W większości przypadków respondenci utrzymywali, że pomiędzy „nowymi” i „starymi” mieszkańcami wsi nie było większych konfliktów, a jeśli były, to nie różniły się od typowych sporów. Najczęściej pojawiającym się stwierdzeniem było: „my sobie i oni sobie”. Innym czynnikiem odpowiedzialnym za spadek interakcji społecznych wśród wszystkich mieszkańców wsi było domykanie się kręgów rodzinnych. W badaniach społecznych zauważono, że więzy krwi w najmniejszym stopniu traciły na znaczeniu w kontaktach społecznych (Starosta 1995, s. 165). Ważnym aspektem utrzymywania większej liczby interakcji o charakterze rodzinnym jest specyfika wiejskiego życia. W większości przypadków każdy mieszkaniec miał kogoś z rodziny w tej samej wsi.

Jedna ze starszych mieszanek wsi Domaradzyń w ten sposób wypowiedziała się o osłabieniu kontaktów między mieszkańcami:

kiedyś ludzie spotykali się często, a jak już lato było to „kupę” czasu mieli, [...] i pracowali razem, [...] przy ognisku siedzieli, gadali, a później się pospali, [...] teraz nie wiem, młodzi na nic czasu nie mają, każdy swoje zrobi i do domu ucieka, [...] wołają w telewizor się pogapić.

Mieszkaniec Plichtowa zwrócił uwagę, że zanikają pewne specyficzne rodzaje kontaktów opartych na wspólnej pracy i odpowiedzialności:

spotykaliśmy się na polach i razem przez nie szliśmy, [...] ziarno oglądaliśmy, jak wschodzi, czy potrzeba co zaradzić, [...] później i do gospody się poszło [śmiej].

Z powyższych, jak i z wielu innych wypowiedzi, wynika, że kontaktom społecznym sprzyjała praca w gospodarstwie rolnym oraz potrzeba wzajemnej pomocy. Ważnym czynnikiem był również brak szerokiego dostępu do mediów, głównie telewizji. Wielu respondentów właśnie telewizję obwinia za spadek liczby codziennych spotkań i rozmów.

Inny mieszkaniec (wieś Albinów) zwraca uwagę na kolejny aspekt tego zjawiska:

kiedyś to wszyscy tutaj byliśmy młodzi, a popatrz Pan wkoło, same dziadki tu mieszkają, niektóre chałupy już puste są, [...] starzy jesteśmy, siły nie ma.

Potencjał demograficzny jest z pewnością ważną determinantą społecznych interakcji. Wraz ze wzrostem liczby ludzi w starszym wieku kontakty stają się

rzadsze bądź zupełnie zanikają. Niekorzystna sytuacja pod tym względem występuje we wsiach w zewnętrznej strefie aglomeracji, z których ludzie młodzi migrują do miast.

Przeciętna liczba osób (dominanta), z którą respondenci utrzymywali bliższy kontakt wahała się od 3 do 5 osób (tab. 11).

T a b e l a 11

Przeciętna liczba osób, z którą respondent utrzymuje bliższe kontakty

Gmina	Wieś	Przeciętna liczba utrzymywanych bliskich kontaktów (dominanta)
Andrespol	Janówka	3
	Kraszew	2
Rzgów	Bronisin Dworski	4
	Kalino	3
Nowosolna	Kopanka	2
	Plichtów	3
Parzęczew	Ignacew Parz.	4
	Śliwniki	4
Głowno	Albinów	5
	Domaradzyn	5

Ź r ó d ł o: oprac. własne.

Większe natężenie tego zjawiska zaobserwowano we wsiach na peryferiach aglomeracji łódzkiej, w których ankietowani zazwyczaj odpowiadali, że utrzymują bliższy kontakt z 4 lub 5 osobami. Niezależnie jednak od położenia i typu wsi, we wszystkich badanych społecznościach liczba bliskich kontaktów była mała (przeciętna dla wszystkich wsi to 3,5). Większość respondentów przyznawała, że na pierwszym miejscu występują kontakty z mieszkającą na wsi bliższą lub dalszą rodziną. W drugiej kolejności respondenci wskazywali krąg kontaktów sąsiedzkich.

Systematyczne obniżanie się liczby kontaktów społecznych obserwowane jest w badaniach od końca lat 70. XX w. Z badań Kowalskiego i Starosty wynika, że między rokiem 1977 a 1988 liczba utrzymywanych kontaktów zmniejszyła się o połowę, tj. z 12 do 6 (Starosta 1995, s. 159). Przyczyny tego zjawiska są złożone. Dotyczą relacji wewnątrz lokalnych społeczności oraz relacji z osobami spoza lokalnego środowiska. Główną przyczyną rozkładu więzi wewnątrz lokalnej społeczności jest zmniejszenie się kręgów rodzinnych i sąsiedzkich. Interakcje społeczne w tych kręgach przeważały w tradycyjnych społecznościach wiosko-

wych. Naturalną przyczyną ograniczenia ich roli jest zmniejszanie się liczby rodzeństwa w kolejnych pokoleniach (Starosta 1995, s. 161). Z zewnętrznych czynników za najważniejszy uznaje się wzrost znaczenia kręgów wynikających ze wspólnej pracy. Wyjazdy z rodzinnej miejscowości sprzyjają nawiązywaniu szerokich kontaktów społecznych poza miejscem zamieszkania. Kontakty wynikające z miejsca pracy i utrzymywania kontaktów w grupach znajomych poza miejscowością, wpływają na wyłączenie znacznej części mieszkańców z życia społecznego wsi. Zjawisko to pogłębia się w strefie bezpośredniego oddziaływania ośrodka miejskiego, szczególnie w miejscowościach, w których osiedlają się mieszkańcy miast. Z badań struktur demograficznych wybranych gmin aglomeracji łódzkiej wynika, że w niektórych sołectwach udział imigrantów na pobyt stały w ogólnej liczbie mieszkańców wynosi 40–50%.

W społecznościach lokalnych postępuje proces „prywatyzacji życia”, czyli zamykania się ludzi w kręgu spraw rodzinnych. Czynnikiem odpowiedzialnym za proces domykania się rodzin są wartości wyznawane w środowisku wiejskim. Dla ludności wiejskiej najważniejszą rzeczą w życiu jest szczęście rodzinne. Degradacja wielu innych wartości w życiu mieszkańców wsi (praca, Kościół, szkoła) sprawia, że rodzina pozostaje jednym z ostatnich silnych elementów w wiejskim systemie wartości (Kaczor-Pańków 1993, s. 94). Potwierdzeniem tej opinii jest rozkład odpowiedzi na pytanie o miejsca, które w życiu respondentów odgrywają najważniejszą rolę. Ankietowani mogli wybrać trzy miejsca z przygotowanej wcześniej listy oraz ewentualnie podać inne (tab. 12). Respondenci najczęściej wskazywali jako miejsce najważniejsze – rodzinny dom. Wybierali odpowiedź „rodzinny dom” niezależnie od miejsca zamieszkania, zawodu, wieku czy wykształcenia. Bez wątpienia wartość ta jest najbardziej konstytutywna dla całego społecznego systemu wartości.

Ankietowani ze wsi położonych w większej odległości od Łodzi bardzo często wskazywali miejsca, które można wiązać z tradycyjnymi wartościami wyznawanymi w wiejskich społecznościach. Dużą rolę w badanych środowiskach odgrywa nadal Kościół oraz przywiązanie do miejsca pracy (głównie do własnego gospodarstwa rolnego). We wsiach podmiejskich miejsca te nie były często wybierane przez ankietowanych. Wiązało się to z odchodzeniem od rolnictwa jako źródła utrzymania oraz z degradacją tradycyjnych wartości (wiara, kościół).

Respondenci stosunkowo często wybierali miejsca związane z codziennym życiem oraz obsługą infrastrukturalną wsi (miejscowy sklep, punkt skupu, rynek). Sklep częściej wskazywali ankietowani ze wsi podmiejskich, natomiast targ (rynek) respondenci ze wsi rolniczych. Mieszkańcy wsi położonych na peryferiach aglomeracji zwracali uwagę również na miejsca, które mają wymiar symboliczno-sentymentalny („cmentarz”, „moja ziemia”). W oczach respondentów mniejszym uznaniem cieszyły się takie miejsca, jak np. „urzędy”, „ośrodek zdrowia”. Kojarzyły się one bowiem bardziej z obowiązkiem niż z przyjemnością.

Miejsca, które dla respondenta odgrywają ważną rolę

Gmina	Wieś	Miejsca															Razem
		kościół	rodzinny dom	miejsce pracy (gospodarstwo)	kapliczki	urzędy	sklep	punkt skupu	rynek (targ)	dom znajomych (przviaciół)	miejsce rozrywki	cmentarz	„moja ziemia”	szkoła	ośrodek zdrowia (lekarz)	inne	
Andrespol	Janówka	4	10	4	0	2	8	2	0	5	1	3	1	2	3	0	45
	Kraszew	2	9	2	1	4	6	6	2	2	2	2	1	3	2	1	45
Rzgów	Bronisin Dworski	4	10	4	1	2	5	7	2	3	1	4	1	0	1	0	45
	Kalino	3	14	3	0	2	4	4	2	1	2	3	4	0	3	0	45
Nowosolna	Kopanka	2	12	4	1	4	5	2	0	2	3	4	2	1	2	1	45
	Plichtów	5	8	2	2	2	5	4	2	4	0	4	5	1	1	0	45
Parzęczew	Ignacew Parz.	6	10	6	1	0	3	3	4	0	1	4	5	0	2	0	45
	Śliwniki	4	12	7	2	1	1	3	4	1	0	5	4	0	1	0	45
Głowno	Albinów	6	8	5	1	1	1	4	5	2	0	3	5	1	3	0	45
	Domaradzyn	4	11	8	1	1	2	3	3	1	1	3	5	0	2	0	45

Źródło: oprac. własne.

Ponad połowa ankietowanych przedstawicieli lokalnych społeczności we wsiach gminy Parzęczew, Głowno i Rzgów twierdziła, że odwiedza sąsiadów. Najważniejszym celem odwiedzin była potrzeba rozmowy oraz wymiany poglądów (tab. 13). O tej formie interakcji tak mówi jedna z mieszkanek wsi Albinów:

pójdę czasem do sąsiadki, ona więcej po ludziach chodzi, to się dowiem co się u nas dzieje, [...] czy będą na coś zbierać, czy był ktoś w Głownie...

Mieszkańców wsi łączyły również wspólne zainteresowania, wynikające najczęściej z uprawianego zawodu (rolnicy w Głownie i Parzęczewie), a także imprezy okolicznościowe. Najmniejszy udział respondentów, którzy odwiedzali sąsiadów, zanotowano we wsiach gmin Andrespol i Nowosolna (30%). Osoby te najczęściej rozmawiały ze sobą lub spotykały się na imprezach okolicznościowych. Tradycją we wszystkich badanych wsiach było zapraszanie rodziny i najbliższych sąsiadów na chrzciny, pierwsze komunie i wesela. Z wypowiedzi respondentów wynikało, że imprezy te bardziej integrują mieszkańców niż np. wspólnie obchodzone imieniny czy rocznice. Wiele osób (głównie kobiet) spotykało się, aby razem obejrzeć ulubiony serial. W trakcie badań kilkakrotnie obserwowano taką sytuację.

Tabela 13

Respondenci, którzy odwiedzają innych mieszkańców wsi

Gmina	Wieś	Liczba respondentów, którzy odwiedzają innych mieszkańców wsi	Udział w ogólnej liczbie respondentów (w %)
Andrespol	Janówka	5	40,0
	Kraszew	7	
Rzgów	Bronisin Dworski	9	56,7
	Kalino	8	
Nowosolna	Kopanka	4	30,0
	Plichtów	5	
Parzęczew	Ignacew Parz.	8	60,0
	Śliwniki	10	
Głowno	Albinów	9	56,7
	Domaradzyn	8	

Źródło: oprac. własne.

Dużą barierą dla integracji społecznej był brak miejsc, w których mieszkańcy mogliby razem spędzać czas. Respondenci na obszarach położonych bliżej Łodzi częściej wskazywali miejsca, w których mieszkańcy wsi się spotykali (tab. 14).

Tabela 14

Miejsca, w których mieszkańcy wsi wspólnie spędzają czas

Gmina	Wieś	Liczba respondentów, którzy wskazali miejsca	Udział w ogólnej liczbie respondentów (w %)
Andrespol	Janówka	6	43,3
	Kraszew	7	
Rzgów	Bronisin Dworski	6	33,3
	Kalino	4	
Nowosolna	Kopanka	5	40,0
	Plichtów	7	
Parzęczew	Ignacew Parz.	4	23,3
	Śliwniki	3	
Głowno	Albinów	5	30,0
	Domaradzyn	4	

Źródło: oprac. własne.

To właśnie w tych wsiach wymieniano np. wiejską świetlicę, budynek OSP, czy namiot w ogrodzie radnego, a także ostatnio pijalnię piwa. We wsiach położonych w gminach Głowno i Parzęczew głównym miejscem wspólnych spotkań był sklep. Ankietowani z tych gmin opowiadali, że jeszcze na początku lat 90. XX w. większość z nich spotykała się w zlewni mleka (najczęściej obok sklepu). Od kiedy przetwórcie mleka same odbierają produkty od gospodarzy, miejsce to straciło zupełnie na znaczeniu. Tę formę interakcji społecznej ankietowani wspominali z dużym sentymentem.

lubiłem chodzić z bańkami do zlewu, zazwyczaj razem wracaliśmy, [...] same chłopcy, jeszcze się przed sklepem postawo, na chleb poczekaliśmy, zawsze coś się działo, [...] dziś to nic się nie dzieje,

mówił jeden z rolników. Wśród innych odpowiedzi ankietowani najczęściej podawali kościół, kapliczki, skraj lasu, a także ławeczki i rowy przed domami.

W analizie społecznych interakcji w środowisku wiejskim dużą rolę przywiązuje się nie tylko do form uczestnictwa w życiu lokalnej społeczności, ale również do form społecznej pomocy. Według Zawistowicz-Adamskiej (1962) na wsi istnieją trzy instytucje pomocy sąsiedzkiej: pomoc w warunkach zwykłych (prace sezonowe, inwestycje), pomoc w warunkach szczególnych (nieszczęście) oraz odróbka, czyli praca wykonywana za różne świadczenia.

Wśród przedstawicieli lokalnych społeczności wiejskich w aglomeracji łódzkiej tylko we wsiach na peryferiach aglomeracji łódzkiej większa liczba respondentów twierdziła, że pomaga innym mieszkańcom wsi (tab. 15). We wsiach gminy Głowno było to 46,7% respondentów, natomiast we wsiach gminy Parzęczew 43,3%. Najczęściej wskazywali oni na sąsiadów. Natężenie interakcji tego typu zależało od liczebności grupy rolników w konkretnych miejscowościach. Zauważono, że ponad 80% zidentyfikowanych działań występowało pomiędzy ludnością związaną z rolnictwem.

Prawie wszystkie wymienione przez respondentów działania odpowiadały pierwszemu z wyróżnionych wyżej typów pomocy sąsiedzkiej (pomoc w warunkach zwykłych). Respondenci najczęściej wspominali drobną pomoc gospodarską lub prace prowadzone w gospodarstwie rolnym (polowe). W mniejszym zakresie mieszkańcy wsi udzielali sobie pomocy finansowej (drobne) czy świadczyli usługi remontowe, budowlane oraz naprawiali sprzęt. We wsiach podmiejskich respondenci pomagali sobie rzadziej. W Kopance i Plichtowie były to jedynie pojedyncze osoby (drobna pomoc sąsiedzka oraz finansowa).

Badania nad formami społecznych interakcji potwierdzają wnioski innych autorów, którzy dowodzą, że w lokalnych społecznościach większą rolę odgrywają kręgi nieinstrumentalne (towarzyskie) niż kręgi świadczeniowe (Starosta 1995, s. 168). Zanik wzajemnej pomocy wynika z działań i modernizacji gospodarstw domowych. Nie bez znaczenia był również czynnik świadomościowy, który prowadzi do zmiany społecznej postawy. Charakterystyczne dla

tradycyjnych społeczności działania kolektywne zastępowane są przez indywidualizm i egoizm (Starosta 1995, s. 168; Pilichowski 2001, s. 109). Respondenci we wsiach aglomeracji łódzkiej, niezależnie od miejsca zamieszkania, tłumaczyli, że na przeszkodzie stoi brak czasu lub brak chęci do pomocy innym. Wiele osób nie potrafiło wytłumaczyć własnego zachowania. Wielokrotnie spotkano się z wypowiedziami, szczególnie wśród rolników, że przeszkodą w utrzymaniu tego typu kontaktów był brak możliwości odwzajemnienia pomocy.

Tabela 15

Pomoc respondentów innym mieszkańcom wsi

Gmina	Wieś	Liczba respondentów, którzy pomagają innym mieszkańcom wsi	Udział w ogólnej liczbie respondentów (w %)
Andrespol	Janówka	5	30,0
	Kraszew	4	
Rzgów	Bronisin Dworski	4	23,3
	Kalino	3	
Nowosolna	Kopanka	1	10,0
	Plichtów	2	
Parzęczew	Ignacew Parz.	6	43,3
	Śliwniki	7	
Głowno	Albinów	6	46,7
	Domaradzyn	8	

Źródło: oprac. własne.

Jedna z mieszkanek Domaradzyna tak przedstawiła sytuację:

sąsiad obrabia mi czasem pole, ale ja nie mam siły, żeby mu w czym innym pomóc, [...] wolę mu zapłacić ile się tam należy.

Wypowiedź ta, a także inne przedstawione przez ankietowanych sytuacje, wskazuje, że zjawisko wzajemności w pomocy sąsiedzkiej było zastępowane przez formy wynagradzania pieniężnego.

Prywatyzacja życia wiejskiego i komercjalizacja pewnych działań prowadzą do spadku zaufania w kontaktach międzyludzkich. Spadek zaufania w kontaktach sąsiedzkich można tłumaczyć rosnącymi dysproporcjami w poziomie życia wśród mieszkańców biednych wsi. Nawet nieduży wzrost statusu majątkowego prowadzi do zazdrości czy poczucia krzywdy. Poza zestawem pytań w kwestionariuszu zanotowano kilka wypowiedzi obrazujących to niepokojące zjawisko. Dwie z nich postanowiono przedstawić.

Jedna z mieszkanek wsi Ignacew Parzęczewski w ten sposób relacjonowała wzrost dochodów sąsiadów:

dzieci mają dużo, bo i [nazwisko] ma troje i siostra chyba dwoje, i na nie dostają pieniądze z opieki, jakieś dary, [...] a ja muszę tyrać, zbierać w lesie grzyby, na rynek jeździć, żeby jakiś grosz mieć.

Mieszkaniec wsi Albinów w ten zaś sposób komentował wzrost poziomu życia innej rodziny na wsi.

każdy na wsi wie skąd pieniądze mają, [...] do Włoch jeździły to i mają, nikogo nie chciały stąd wziąć, [...] a powiedzieć co one tam robiły też nie chciały, „może pracowały w jakiejś agencji [śmiech]...

Zacytowane wypowiedzi, oraz kilka innych, wskazują na wzrost dysproporcji majątkowych pomiędzy mieszkańcami wsi. Zazdrość części osób nie dotyczyła tylko majątku, ale budziła ją również aktywna postawa niektórych mieszkańców wsi, daleka od „wyuczonej bezradności” większości.

Większą liczbę i rangę kontaktów pomiędzy mieszkańcami zauważono w badanych wsiach położonych w zewnętrznej strefie aglomeracji. Respondenci w większym stopniu identyfikowali się ze współmieszkańcami. Z większą częstotliwością odwiedzali się i pomagali sobie w pracach, szczególnie gospodarskich. Szczególną rolę w podtrzymywaniu kontaktów społecznych miała działalność zawodowa mieszkańców. Rodziny rolnicze oraz mieszkańcy z nimi związani, przywiązani są w większym stopniu do tradycyjnych wartości (rodzina, kościół, praca) oraz podtrzymują kontakty o charakterze towarzyskim i zawodowym.

We wsiach podmiejskich, w których rolnictwo traci na znaczeniu, a coraz więcej osób z miast aglomeracji przybywa tu na pobyt stały, więzi społeczne ulegają degradacji. Zanikają formy pomocy sąsiedzkiej oraz kontakty towarzyskie pomiędzy członkami wspólnoty. W społecznościach lokalnych dochodzi do prywatyzacji życia i odejścia od interakcji opartych na poczuciu wspólnych problemów zawodowych. Między mieszkańcami dochodzi do coraz większej polaryzacji majątkowej, która staje się źródłem zazdrości.

2.3.3. Więź z miejscem zamieszkania

Poczucie związku z miejscem zamieszkania odgrywa ogromną rolę w integracji społeczności lokalnej. Zdaniem Rykla, „brak społecznych i psychologicznych związków z miejscem uważa się za oznakę rozpadu społeczności” (1999, s. 28). Zgodnie z rozróżnieniem wprowadzonym m. in. przez Starostę, poziom identyfikacji z miejscem zamieszkania rozumiany jest tutaj jako satysfakcja (zadowo-

lenie) z przynależności do określonego miejsca. Satysfakcję definiuje się jako „psychiczne odczucie komfortu z pozytywnego wzmacniania jednostki przez dane środowisko zamieszkania” (Starosta 1995, s. 130).

Respondentom polecono z listy gotowych odpowiedzi wybrać tę, która najlepiej oddawała ich poczucie związku z miejscem zamieszkania (tab. 16).

Tabela 16

Stosunek respondentów do miejsca zamieszkania

Gmina	Wieś	Odpowiedź						Razem
		1. jestem do niego przywiązany i nie wyobrażam sobie innego	2. jestem do niego przywiązany	1. + 2. (%)	3. jest mi obojętne	4. nie jestem do niego przywiązany	5. nie jestem do niego przywiązany, chciałbym się stąd wyprowadzić	
Andrespol	Janówka	0	4	26,7	2	6	3	15
	Kraszew	1	3		4	7	0	15
Rzgów	Bronisin Dworski	0	3	30,0	5	5	2	15
	Kalino	1	5		2	7	0	15
Nowosolna	Kopanka	0	4	40,0	4	6	1	15
	Plichtów	2	6		3	4	0	15
Parzęczew	Ignacew Parz.	1	6	60,0	3	3	2	15
	Śliwniki	2	9		1	2	1	15
Głowno	Albinów	3	5	60,0	2	2	3	15
	Domaradzyn	2	8		2	1	2	15

Źródło: oprac. własne.

Najwięcej ankietowanych wskazało odpowiedź „jestem do niego przywiązany”. Wyraźnie większy związek z miejscem zamieszkania odczuwali mieszkańcy wsi położonych w zewnętrznej strefie aglomeracji, o dominującej działalności rolniczej, a także, co pokazano wcześniej, o wyższym poziomie więzi społecznej. W sumie odpowiedź „jestem do niego przywiązany i nie wyobrażam sobie innego” oraz „jestem do niego przywiązany” wskazało 60% respondentów ze wsi położonych w gminach Głowno i Parzęczew.

Odpowiedź „nie jestem do niego przywiązany” była wybierana przede wszystkim przez mieszkańców wsi leżących w pobliżu Łodzi. Warto jednak zaznaczyć, że wskazania respondentów z podłódzkich wsi rozkładały się bardziej równomiernie pomiędzy podane kategorie odpowiedzi. Z jednej strony

świadczy to o mniejszym emocjonalnym związku z miejscem, z drugiej zaś o większym zróżnicowaniu postaw, szczególnie we wsiach, w których mieszka więcej osób przybyłych tam po 1990 r. W sumie negatywny i obojętny stosunek do miejsca zamieszkania wyraziło 73% respondentów ze wsi w gminie Andrespol i 70% ankietowanych w gminie Rzgów.

Interesującym zjawiskiem jest fakt, że mniej osób wyraziło obojętny stosunek do miejsca zamieszkania niż do współmieszkańców (tab. 9 i 16). Świadczy to o postępującym procesie prywatyzacji życia, osłabieniu społecznych interakcji oraz o większym przywiązaniu do dóbr materialnych niż do kontaktów z ludźmi.

Tabela 17

Cechy wsi i jej mieszkańców, które wyróżniają ją na tle innych

Gmina	Wieś	Odpowiedzi								Razem
		1. brak odp.	2. brak cech wyróżniających	1. + 2. (%)	3. cechy mieszkańców	4. rozwój budownictwa	5. tradycje, rolnictwo	6. względy ekologiczne	inne	
Andrespol	Janówka	2	6	44,4	2	1	0	3	3	17
	Kraszew	0	8		1	2	1	3	4	19
Rzgów	Bronisin Dworski	1	5	35,1	1	3	2	2	4	18
	Kalino	0	7		1	1	3	3	4	19
Nowosolna	Kopanka	0	5	29,7	3	4	0	5	1	18
	Plichtów	0	6		1	1	3	4	4	19
Parzęczew	Ignacew Parz.	2	4	37,1	3	1	5	2	3	20
	Śliwniki	0	7		2	0	4	1	1	15
Głowno	Albinów	0	4	27,8	4	0	4	2	2	16
	Domaradzyn	1	5		3	0	6	4	1	20

Źródło: oprac. własne.

Potwierdzeniem tego spostrzeżenia są odpowiedzi na dwa kolejne pytania. Respondentów poproszono o wskazanie cech miejsca zamieszkania, które ich zadaniem wyróżniają je na tle innych (tab. 17) oraz walorów własnej wsi (tab. 18).

We wszystkich wsiach najczęściej respondentów stwierdziło, że rodzinna wieś i mieszkańcy nie wyróżniają się niczym szczególnym na tle otaczających ją obszarów. We wsiach gminy Andrespol 44,4% respondentów wypowiedziało się

w ten sposób lub nie udzieliło żadnej odpowiedzi. We wsiach gminy Rzgów i Parzęczew udział ten wyniósł ok. 35%. Osoby, które wyraziły inną opinię, wskazywały najczęściej na względy ekologiczne (cisza, spokój, piękno przyrody, itp.) oraz tradycje gospodarcze i kulturę tego obszaru. Względy ekologiczne były ważniejsze dla mieszkańców wsi podłódzkich, natomiast wartości tradycyjne dla respondentów ze wsi położonych peryferyjne w stosunku do centrum aglomeracji.

Tabela 18

Walory miejsca zamieszkania

Gmina	Wieś	Walory miejsca zamieszkania									Ra- zem
		1. ludzie (współ- mieszkańcy)	2. tradycja i kultura	1.+ 2. (%)	3. bliskość Łodzi	4. własny dom	5. bezpieczeństwo i spokój	6. krajobrazowe i ekologiczne	7. inne	3. – 7. (%)	
Anderspol	Janówka	2	0	8,3	12	7	6	2	1	91,7	30
	Kraszew	2	1		11	4	8	4	0		30
Rzgów	Bronisin Dworski	1	0	8,3	10	5	9	4	1	91,7	30
	Kalino	2	2		7	8	4	6	1		30
Nowosolna	Kopanka	1	0	13,3	10	1	8	9	1	86,7	30
	Plichtów	6	1		8	4	6	3	2		30
Parzęczew	Ignacew Parz.	8	3	35,0	3	7	5	3	1	65,0	30
	Śliwniki	8	2		2	10	6	2	0		30
Główno	Albinów	6	3	26,7	3	7	5	5	1	73,3	30
	Domaradzyn	5	2		2	8	7	4	2		30

Źródło: oprac. własne.

Rolnictwo, jako działalność wyróżniającą tę miejscowość na tle innych, podawano we wsiach, w których stanowi ono w dalszym ciągu jedno z głównych źródeł utrzymania (gminy Parzęczew i Główno). We wsiach podmiejskich respondenci zwracali również uwagę na ruch budowlany, a także na powstające w okresie transformacji rezydencje.

Tylko ok. 12% osób uczestniczących w badaniu wskazało cechy osobowe mieszkańców wsi. We wsiach rolniczych, szczególnie wśród starszych osób, można było usłyszeć, że „mieszkają tu dobrzy ludzie”, „tutaj ludzie są inni”. Wśród odpowiedzi pojawiały się również określenia „wieś biednych”, „zacofana wieś”. Ankietowani we wsi Kopanka wśród cech wyróżniających podawali również cechy opisujące zamożność mieszkańców.

Respondentom przedstawiono również listę, z której mogli wybrać najbardziej istotne walory miejsca zamieszkania (dwa). Najwięcej osób wskazało trzy z nich (mniej więcej podobny udział odpowiedzi). Według ankietowanych najważniejsze w ich miejscu zamieszkania są bliskość Łodzi, bezpieczeństwo i spokój oraz własny dom. Na dalszych pozycjach znalazły się walory krajobrazowe i ekologiczne. Podobnie jak w pytaniu poprzednim, niewielu respondentów doceniło współmieszkańców (walory sąsiedztwa). Świadczy to o niskiej pozycji tradycji i kultury jako elementu wyróżniającego lokalne społeczności. Respondenci doceniają przede wszystkim położenie wsi, walory materialne i funkcjonalno-użytkowe. Nie zwracają oni uwagi na życie społeczne, cechy mieszkańców czy tradycje. Cechy społeczno-kulturowe wymieniali częściej ankietowani z gmin Głowno i Parzęczew. We wsiach podmiejskich prawie wszystkie wskazania dotyczyły cech funkcjonalnych.

Analiza odpowiedzi na te pytania dowodzi, że satysfakcję z zamieszkania w odpowiednim miejscu w znacznym stopniu kreowały czynniki natury ekonomicznej, funkcjonalnej i położenia. Respondenci bardziej doceniali bezpieczeństwo, spokój, krajobraz oraz położenie transportowe niż walory tkwiące w lokalnej społeczności. Z walorów emocjonalno-sentymentalnych silną pozycję zajmował, jak już wcześniej podkreślono, „własny dom” – najmocniejszy filar wiejskiego systemu wartości. Zainteresowanie respondentów dobrami ekonomicznymi przy małym poczuciu odrębności świadczy o osłabieniu związków społecznych i częściowej utracie poczucia indywidualności przez społeczności lokalne. Wieś, jako miejsce różnorodnych interakcji społecznych, odgrywa coraz mniejszą rolę. Społeczności lokalne stają się w coraz większym stopniu wspólnotami miejsca zamieszkania. Ewolucja społecznych postaw, od poczucia grupowej tożsamości do postaw prywatyzacji i indywidualizacji, prowadzi do stopniowego przekształcenia lokalnych społeczności w zbiorowości terytorialne. Satysfakcję ludzi z miejsca zamieszkania, jak zauważa Starosta, coraz częściej kreują dobra ekonomiczne, gdyż określają możliwości zaspokojenia innych potrzeb (1995, s. 133). Problem wsi i rolnictwa w czasie transformacji polega przede wszystkim na tym, że gospodarstwo rolne, praca na wsi i życie z nią związane, jako źródło prestiżu i dochodu, zostały zastąpione przez bardziej wymierne dobra ekonomiczne, takie jak np. pieniądze i dobra konsumpcyjne. Czynnikiem stratyfikacji życia na wsi w okresie transformacji stał się standard ekonomiczno-materialny i poziom konsumpcji. Aspiracje i potrzeby konsumpcyjne ludności wiejskiej są jednak większe niż możliwość ich zaspokojenia. Zła sytuacja materialna i niski poziom życia utwierdzają ludność wiejską w poczuciu degradacji społecznej (Szafraniec 1999, s. 43; Łapińska-Tyszka, Perepeczek 2002, s. 86).

Silniejszy emocjonalny związek z miejscem zamieszkania odczuwali respondenci ze wsi położonych w zewnętrznej strefie aglomeracji. Większość

z nich uważała, że są z własną wsią związani. We wsiach gmin Głowno i Parzęczew więcej osób dostrzega również cechy wyróżniające miejsce zamieszkania na tle otoczenia. W miejscowościach położonych blisko Łodzi więz z terytorium była słabsza. Mieszkańcy odczuwali często obojętność wobec wsi lub negatywnie wypowiadali się o miejscu swego życia. Respondenci dostrzegali w najbliższym otoczeniu walory funkcjonalne, ekologiczne oraz położenie. Cechy społeczne pojawiały się w wypowiedziach bardzo rzadko. Wsie, do których migruje coraz więcej osób, stają się wspólnotami zamieszkania.

2.4. Postrzeganie przemian społeczno-gospodarczych wsi przez ich mieszkańców

Zmiany zachodzące na obszarach wiejskich w latach transformacji ustrojowej wpływają m. in. na społeczną ocenę kierunków i skutków odpowiednich procesów. Ankietowanym przedstawicielom lokalnych społeczności zadano pytania dotyczące postrzegania procesów zmian w okresie transformacji ustrojowej.

Respondentów z wybranych wsi aglomeracji łódzkiej poproszono o ocenę sytuacji gospodarczej na wsi. W zagadnieniu tym dokonano rozróżnienia oceny sytuacji gospodarczej we własnej wsi oraz na wsi polskiej (ogólnie). Ankietowani mogli wybierać spośród podanych określeń (tab. 19).

Tabela 19

Ocena sytuacji gospodarczej wsi przez respondentów

Gmina	Wieś	Ocena sytuacji rodzinnej wsi							
		1. bujny rozwój	2. rozwój	1. + 2. %	3. stagnacja	3. %	4. kryzys	5. głęboki kryzys	4. + 5. %
Andrespol	Janówka	0	1	20,0	8	33,3	3	3	46,7
	Kraszew	1	4		2		4	4	
Rzgów	Bronisin Dworski	2	3	23,3	4	20,0	5	1	56,7
	Kalino	0	2		2		7	4	
Nowosolna	Kopanka	2	4	26,7	3	20,0	4	2	53,3
	Plichtów	0	2		3		6	4	
Parzęczew	Ignacew	0	0	0,0	1	10,0	7	7	90,0
	Śliwniki	0	0		2		4	9	
Głowno	Albinów	0	0	0,0	3	16,7	8	4	83,3
	Domaradzyn	0	0		2		5	8	

Tabela 19 (cd.)

Gmina	Wieś	Ocena sytuacji polskiej wsi							
		1. bujny rozwój	2. rozwój	1. + 2. %	3. stagnacja	3. %	4. kryzys	5. głęboki kryzys	4. + 5. %
Andrespol	Janówka	0	1	3,3	4	23,3	5	5	73,3
	Kraszew	0	0		3		6	6	
Rzgów	Bronisin Dworski	0	0	0,0	3	13,3	9	3	86,7
	Kalino	0	0		1		7	7	
Nowosolna	Kopanka	0	1	3,3	3	13,3	7	4	83,3
	Plichtów	0	0		1		6	8	
Parzęczew	Ignacew	0	0	0,0	0	3,3	9	6	96,7
	Śliwniki	0	0		1		5	9	
Głowno	Albinów	0	0	0,0	1	3,3	9	5	96,7
	Domaradzyn	0	0		0		5	10	

Źródło: oprac. własne.

Mieszkańcy wsi podmiejskich lepiej oceniali sytuację gospodarczą własnej wsi. We wsiach gmin Nowosolna i Rzgów, w sumie ok. 25% respondentów stwierdziło, że ich wieś przeżywa rozwój lub bujny rozwój (w Andrespolu – 20%). Wpływ na taką ocenę miały procesy zachodzące w tych wsiach, np. rozwój budownictwa, imigracje ludności, zmiany w zagospodarowaniu przestrzennym, rozwój infrastruktury. W miejscowościach tych stwierdzono również duży udział respondentów, którzy wskazywali na stagnację. We wszystkich badanych wsiach najwięcej osób wybrało odpowiedź – „kryzys” i „głęboki kryzys”. Respondenci ze wsi oddalonych od Łodzi szczególnie nisko ocenili sytuację gospodarczą wsi. We wsiach gminy Parzęczew negatywnie wypowiedziało się 90% respondentów, natomiast w Głownie – 83%. Wpływ na ocenę miała przede wszystkim sytuacja w rolnictwie. Respondenci wskazywali także na starzenie się społeczności, upadające gospodarstwa, niszczące budynki i stan dróg.

W porównaniu z oceną sytuacji własnej wsi, ankietowani znacznie gorzej postrzegali stan gospodarczy polskiej wsi. Niezależnie od miejscowości, w której prowadzono badania, większość respondentów wskazywała „kryzys” i „głęboki kryzys”. We wsiach podmiejskich udział takich odpowiedzi wynosił około 80%, natomiast we wsiach gminy Głowno i Parzęczew ponad 90%.

Rozkład odpowiedzi na te pytania świadczy o dużym rozczarowaniu i rozgoryczeniu sytuacją, która panuje na polskiej wsi. Ankietowani, szczególnie ze wsi

rolniczych, bardzo źle oceniali przemiany gospodarcze okresu transformacji, a winą za zaistniałą sytuację obarczali władze państwa i polityków, również szczebla lokalnego. Lepsza opinia o zmianach gospodarczych była wyrażana przez ankietowanych ze wsi podmiejskich, w których rozwija się budownictwo mieszkaniowe, powstają pozarolnicze miejsca pracy oraz wzrasta liczba działek rekreacyjnych. Ankietowani mieszkający w tych wsiach mieli wyższe wykształcenie, lepszy status materialny, odznaczali się większą ruchliwością przestrzenną. Cechy te w dużym stopniu wpływały na postrzeganie zmian gospodarczych w miejscu zamieszkania i na obszarach wiejskich kraju.

Niezależnie od cech społeczno-zawodowych ankietowanych mieszkańców stwierdzono, że istnieje prawidłowość w nieco odmiennym odbiorze sytuacji gospodarczej we własnej wsi i na wsi polskiej. Łagodniejsza ocena dotyczyła wsi rodzinnych. Zjawisko to opisywane jest w literaturze jako indywidualny filtr percepcyjny człowieka (Rykiel 1999, s. 30 za Pawłowską 1996). Postawą taką charakteryzują się członkowie lokalnych społeczności, którzy odczuwają emocjonalny związek z miejscem. Uważają oni, że miejsce w którym żyją jest przedmiotem troski i starań. Nawet negatywny odbiór zachodzących zmian wynika z widzenia ich przez pryzmat poczucia wyjątkowości i swojskości własnego miejsca. W świadomości mieszkańców dochodzi często do mitologizacji panujących stosunków społecznych i gospodarczych. Gorsza ocena sytuacji gospodarczej wsi polskiej przez mieszkańców wszystkich badanych miejscowości wynika również z kreowanego wizerunku przemian społeczno-gospodarczych na obszarach wiejskich. Mass media i politycy oceniają sytuację wsi przez pryzmat złego stanu rolnictwa.

W dalszych badaniach nad odbiorem przemian społeczno-gospodarczych na wsi poproszono respondentów o wskazanie pozytywnych i negatywnych zmian w miejscu zamieszkania (wsi) w okresie transformacji ustrojowej (tab. 20 i 21). Największa liczba ankietowanych stwierdziła, że w miejscu, w którym mieszkają, nie widzą pozytywnych zmian. Bardzo duża grupa respondentów nie udzieliła na to pytanie odpowiedzi. Postawa ta była charakterystyczna przede wszystkim dla osób mieszkających we wsiach gmin Głowno i Parzęczew (ponad 70%). W miejscowościach podmiejskich więcej respondentów wskazało pozytywne zmiany.

Ankietowani zazwyczaj zauważali, że w okresie transformacji ustrojowej poprawił się standard życia. Respondenci najczęściej wskazywali na założenie wodociągów, telefonów, a także na poprawę stanu wiejskich dróg. Uwagę zwracano również na rozwój sfery usług (głównie handlu). W gminie Nowosolna odpowiedzi takich udzieliło 44% pytanym (Andrespol i Rzgów – ponad 30%). Więcej pozytywnych zmian w miejscu zamieszkania zauważali mieszkańcy wsi o młodszej strukturze wieku, większej liczbie imigrantów oraz z przewagą osób pracujących poza rolnictwem.

Pozytywne zmiany w miejscu zamieszkania

Gmina	Wieś	1. Brak pozytywnych	2. Brak odpowiedzi	1. + 2. (%)	3. Budowa infrastruktury technicznej (wodnej, drogowej)	4. Poprawa dostępu do usług	5. Wzrost poziomu życia	3. + 4. + 5. (%)	6. Wprowadzenie demokracji i wolnego rynku	6. (%)	7. Inne	Razem odpowiedzi
Andrespol	Janówka	7	2	47,5	4	3	1	32,5	2	7,5	4	23
	Kraszew	6	4		3	2	0		1		1	17
Rzgów	Bronisin Dworski	4	6	56,8	2	4	2	32,4	1	2,7	2	21
	Kalino	6	5		2	2	0		0		1	16
Nowosolna	Kopanka	4	1	36,1	2	5	2	44,4	3	11,1	0	17
	Plichtów	5	3		3	4	0		1		3	19
Parzęczew	Ignacew Parz.	5	4	71,9	3	2	1	21,9	0	0,0	2	17
	Śliwniki	8	6		1	0	0		0		0	15
Główno	Albinów	6	4	71,0	4	1	0	22,6	1	3,2	0	16
	Domaradzyn	7	5		1	1	0		0		1	15

Źródło: oprac. własne.

Mieszkaniec ze wsi Kalino tak mówił o zmianach na wsi:

ludzie ciągle narzekają, nie pamiętają jak kiedyś jeździli, teraz przecież czarną drogę mają do każdego domu i na pole łatwiej dojechać, gmina wodociągi założyła, wszędzie telefony.

Nieliczni respondenci wśród pozytywnych zmian wymienili wprowadzenie demokracji, możliwość swobodnego wyboru politycznego oraz urynkowienie gospodarki. Więcej odpowiedzi tego typu wystąpiło we wsiach gmin Andrespol i Nowosolna. Respondenci ci zazwyczaj byli lepiej wykształceni i sytuowani, uprawiali zawody inne niż rolnictwo. Osoby owe często podkreślały, że współmieszkańców cechuje „krótka” pamięć o poprzednim okresie. Jeden ze starszych respondentów w Plichtowie tak opisał to zjawisko:

dostawy kiedyś były? były! teraz każdy może odstawić gdzie chce, [...] ciągle na jednego trzeba było głosować, dzisiaj głosuję na kogo chcę, [...] nowego wójta wybraliśmy, dobrze że tak zrobili...

Respondenci wymienili więcej zmian negatywnych we własnym miejscu zamieszkania (tab. 21). We wszystkich wsiach najczęściej ankietowanych zauważyło, że w okresie transformacji doszło do pauperyzacji środowiska wiejskiego (wszędzie ponad 30% odpowiedzi). Najczęściej zwracano uwagę na ceny podstawowych artykułów, a także środków produkcji. Najbardziej niezadowoloną grupą byli rolnicy. Osoby uprawiające ten zawód wskazywały również na upadek bądź ograniczenie działalności rolniczej we wsi. We wsiach gminy Głowno problemy w rolnictwie zauważyło 32% ankietowanych, natomiast w Parzęczewie – 25%.

Spśród wielu zanotowanych opinii postanowiono przedstawić jedną, reprezentatywną dla innych:

panie!, co to za czasy, żeby człowiek myślał czy będzie miał za co chleb kupić, [...] kiedyś tak nie było, [...] czasem płakać się chce, że dzieciom nie można niczego kupić, [...] myślę, że my to my, ale jaka ich przyszłość czeka, [...] gdybyśmy nie mieli swojego to nie wiem za co bym kupiła.

Narastająca bieda prowadzi często do poczucia niesprawiedliwości społecznej. Zdaniem Kaczor-Pańków, problem ten jest bardzo odczuwany w środowisku wiejskim (1993, s. 101). Szybkie bogacenie się części społeczeństwa wyzwała u ludności wiejskiej nieufność, rozgoryczenie i poczucie osamotnienia. Mieszkańcy wsi często nie rozumieją, że duży zysk można osiągnąć poświęcając mniej czasu i energii w stosunku do pracy rolnika. Obserwacja życia społeczno-gospodarczego w Polsce prowadzi, szczególnie wśród młodych ludzi, do zmian w ich systemie wartości. Ciężka i wytrwała praca rolnika, w opinii młodzieży, nie przynosi profitów, dzięki którym można zaspokoić rosnące aspiracje. Praca rolnika, jako społeczna wartość, ulega degradacji nie tylko w opinii całego społeczeństwa, ale również wśród mieszkańców wsi (Kaczor-Pańków 1993, s. 91–101). Problemem obszarów wiejskich jest powiększanie się sfery biedy i ubóstwa. Wiejską biedę łączy się najczęściej z pogorszeniem opłacalności rolnictwa, aczkolwiek istnieje wiele innych przyczyn, np. alkoholizm, brak wykształcenia, a także lenistwo i niezaradność życiowa (Pięcek 2002, s. 105). Szczególnie niebezpieczna wydaje się „życiowa beznadzieja”. Ogólnopolskie badania dowodzą, że w środowisku wiejskim „dziedziczy się” niezaradność i brak przedsiębiorczości, zwłaszcza na obszarach peryferyjnych i popegeerowskich.

Łapińska-Tyska i Perepeczko wskazują, że bieda na wsi różni się od biedy w mieście. Poziom aspiracji dochodowych mieszkańców wsi, głównie rolników, jest niższy od innych grup społeczno-zawodowych (2002, s. 85). Przyczyna tego zjawiska tkwi w specyfice życia na wsi, głównie w konsumpcji naturalnej i niższych wydatkach stałych. Gospodarstwa domowe w organizacji żywienia nastawione są najczęściej na samozaopatrzenie. Zaspokajanie potrzeb żywieniowych w taki sposób jest najczęściej stosowaną strategią obniżania kosztów codziennego życia (Łapińska-Tyska, Perepeczko 2002, s. 85–86).

Tabela 21

Negatywne zmiany w miejscu zamieszkania

Gmina	Wieś	Zmiany											
		1. brak negatywnych zmian	2. brak odpowiedzi	1. + 2. (%)	3. wzrost biedy	3. (%)	4. rozwój patologii społecznych	5. atomizacja społeczna	6. upadek, zdziwienie obywateli	4. + 5. + 6. (%)	7. upadek rolnictwa	7. (%)	8. inne
Andrespol	Janówka	0	0	2,6	10	43,6	2	3	1	28,2	0	5,1	3
	Kraszew	0	1		7		4	1	0		2		5
Rzgów	Bronisin Dworski	1	0	2,6	5	33,3	3	4	0	30,8	2	12,8	4
	Kalino	0	0		8		1	3	1		3		4
Nowosolna	Kopanka	1	0	2,2	5	33,3	0	3	0	26,7	3	15,6	6
	Plichtów	0	0		10		4	3	2		4		4
Parzęczew	Ignacew Parz.	0	0	0,0	8	39,6	3	1	1	29,2	5	25,0	1
	Śliwniki	0	0		11		2	4	3		7		2
Głowno	Albinów	0	1	2,0	8	34,0	1	4	1	30,0	7	32,0	0
	Domaradzyn	0	0		9		4	3	2		9		1
		Razem											

Źródło: oprac. własne.

Wielu ankietowanych rozgoryczonych było postępującym rozkładem społecznych interakcji na wsi. Rozkład więzi społecznej, upadek obyczajów, patologie wskazało ok. 30% respondentów we wszystkich wsiach (najmniej w Nowosolnej – 26,7%). Szczególnie starsi mieszkańcy mówili o zaniku kontaktów między ludźmi, nieżyczliwości, zazdrości oraz o zdżuczeniu obyczajów, areligijności. Podkreślali, że szczególnie pokrzywdzone są osoby samotne, które nie mogą liczyć na pomoc sąsiadów.

Jedna z mieszanek Albinowa tak opisała swoją sytuację:

sama jedna jestem, [...] nikt mnie nie odwiedza, do sklepu iść, [...] jak śnieg zasypie to żaden sąsiad nie pomoże, sama się ze wszystkim muszę morderować, [...] najbardziej się boję jak umrę, też nikt nie będzie wiedział...

Inna respondentka z niepokojem wypowiadała się o młodzieży:

pomagać w gospodarce nie chcą, [...] na zabawy chodzą, [...] popijają się, lampy rozbijają, niszczą co popadnie, [...] w piątki nigdy hałasów się nie urządzało.

W obliczu trudnej sytuacji na wsi, respondentów zapytano, czy widzą szanse na lepsze życie dla młodzieży mieszkającej we wsiach.

We wsiach położonych w strefie zewnętrznej aglomeracji większość respondentów nie widziała szans na pomyślne życie dla młodzieży w ich wsiach (tab. 22). Brak szans uzasadniali wzrostem biedy i bezrobocia, upadkiem rolnictwa oraz barierą edukacyjną na wsi. Respondenci, którzy widzieli przyszłość dla młodzieży w rodzinnych wsiach (ok. 20%) odpowiedzi argumentowali względami rodzinnymi i sentymentalnymi.

Tabela 22

Ocena szans dla młodzieży w badanych wsiach

Gmina	Wieś	Istnieją szanse	%	Brak szans	%	Razem
Andrespol	Janówka	9	50,0	6	50,0	15
	Kraszew	6		9		15
Rzgów	Bronisin Dworski	8	50,0	7	50,0	15
	Kalino	7		8		15
Nowosolna	Kopanka	8	46,7	6	53,3	15
	Plichtów	6		10		15
Parzęczew	Ignacew Parz.	3	16,7	12	83,3	15
	Śliwniki	2		13		15
Głowno	Albinów	4	23,3	11	76,7	15
	Domaradzyn	3		12		15

Źródło: oprac. własne.

We wsiach podmiejskich ok. 50% ankietowanych wyraziło opinię, że istnieją szanse dla mieszkającej tu młodzieży. Respondenci ci odpowiedzi uzasadniali położeniem blisko miasta (praca, szkoły), względami ekologicznymi oraz bezpieczeństwem.

W przypadku wsi rolniczych można potwierdzić tezę m. in. K. Szafraniec o zanikaniu konfliktu pomiędzy dążeniem rolników do wykształcenia dzieci a zapewnieniem sukcesji w gospodarstwie rolnym. Rolnicy w większości bez wahania akceptują ucieczkę dzieci ze wsi, jeśli ta miałaby zapewnić im lepsze życie (1999, s. 45). Autorka twierdzi również, że

być może nie ma w tym żadnej sprzeczności, bo dobre gospodarstwo to konieczność życiowa i dziejowa (jedyne źródło utrzymania rodziny), bo ziemia to wartość, wreszcie gospodarstwo może okazać się jedynym pewnym zabezpieczeniem przyszłości dzieci, gdy świat pozawiejski nie okaże się dla nich wystarczająco łaskawy i będą musiały wrócić na wieś (Szafraniec 1999, s. 45).

Warto również dodać, że w trakcie badań terenowych spotkano osoby, które powróciły do rodzinnych wsi po latach pracy i zamieszkania w mieście. Przyczyny takiego zjawiska mogą być różne. Na wieś wracają bezrobotni, którzy nie mogą utrzymać się w mieście. Częściej jednak obserwowane są powroty po przejściu na emeryturę. Wśród motywów takich powrotów przeważają względy ekonomiczne, ale również sentymentalne, związane z powrotem do znanej społeczności i miejsca (poczucie swojskości). Wypowiedzi takie, poza kwestionariuszem, zarejestrowano w gminach Nowosolna i Parzęczew.

Ankietowanych zapytano również, czy jeśli mieliby odpowiednie możliwości, to podjęliby decyzję o wyprowadzeniu się z rodzinnej wsi (tab. 23).

Tabela 23

Chęć przeprowadzenia się w inne miejsce

Gmina	Wieś	Liczba respondentów, którzy wyrazili chęć przeprowadzenia się	%	Razem
Andrespol	Janówka	6	36,7	15
	Kraszew	5		15
Rzgów	Bronisin Dworski	6	33,3	15
	Kalino	4		15
Nowosolna	Kopanka	4	30,0	15
	Plichtów	5		15
Parzęczew	Ignacew Parz.	6	33,3	15
	Śliwniki	4		15
Głowno	Albinów	2	20,0	15
	Domaradzyn	4		15

Źródło: oprac. własne.

Okazało się, że średnio co trzecia z pytanych osób wyraziła gotowość do wyjazdu ze wsi (przy odpowiednich możliwościach). Były to przede wszystkim osoby przed 40. rokiem życia. Częściej taką deklarację składali respondenci z wyższym i średnim wykształceniem. Chęć wyjazdu respondenci motywowali zmianą zawodu, potrzebą zamieszkania w mieście, zdobyciem własnego mieszkania i uzyskaniem lepszych warunków życia.

Na decyzję o opuszczeniu dotychczasowego miejsca zamieszkania wpływ miało nie tyle przywiązanie do rodzinnej wsi, ile potencjał możliwości związanych z wykształceniem, umiejętnościami i cechami osobowymi. Wieś opuszczają jednostki najbardziej aktywne, poszukujące nowych wyzwań, dążące do poprawy standardu życia i podnoszenia własnych kwalifikacji. Postawa ta nie jest wytworem transformacji ustrojowej po 1990 r. Ucieczkę młodych, zdolnych i aktywnych ze wsi obserwowano po II wojnie światowej, w związku z procesem industrializacji kraju i stałą deprecjacją zawodu rolnika oraz zamieszkiwania na wsi. W opinii respondentów podstawową różnicą między okresem minionym a okresem transformacji ustrojowej jest brak gwarancji, że powodzenie poza wsią zależy od dobrego wykształcenia, aktywności, a tym bardziej uczciwości. Wysokie bezrobocie wśród młodzieży w miastach w istotny sposób ogranicza możliwość odniesienia tam sukcesu przez osoby pochodzące ze wsi. Dużym problemem transformacji jest marnotrawienie potencjału ludzi młodych, najbardziej aktywnych i kreatywnych. Ich zdolności i umiejętności nie znajdują często przełożenia w aktywności gospodarczej, a marazm lokalnych społeczności ogranicza chęci podejmowania inicjatyw społecznych. Ubożenie społeczne wsi, ucieczka potencjalnych elit, negatywnie wpływają na możliwości rozwoju wsi. Badania dowodzą, że jednostki aktywne mają pozytywny wpływ na określone działania społeczne i gospodarcze (Wasilewski 2002, s. 87).

2.5. Aktywność społeczna mieszkańców i jej formy

Według raportu *Diagnoza Społeczna 2003*, województwo łódzkie plasuje się poniżej średniej krajowej pod względem uczestnictwa w różnego rodzaju organizacjach społecznych (formalnych i nieformalnych). Tylko 11% mieszkańców regionu łódzkiego należy do jakiegokolwiek organizacji, stowarzyszenia, grupy zainteresowań itp. (Szacki 2003). Wśród przyczyn takiego stanu podaje się wpływ utrwalonych wzorów działania obywatelskiego z czasów zaborów oraz PRL-u. Z opracowania tego wynika również, że pod względem uczestnictwa w organizacjach nieformalnych lepiej wypada wieś niż miasto. W przypadku zaś organizacji formalnych mamy do czynienia z sytuacją odwrotną (Szacki 2003).

Respondentom z wybranych wsi aglomeracji łódzkiej zadano pytanie, czy należą do jakiegokolwiek organizacji formalnej (partii politycznej, związku zawodowego, zrzeszenia) lub nieformalnej (tab. 24).

Ogółem w badaniach tylko 8% respondentów przyznało, że formalnie było członkiem jakiegoś zrzeszenia, a 4% potwierdziło przynależność do grupy nieformalnej. Wśród grup formalnych najczęściej wymieniano związki zawodowe (w tym rolnicze – Parzęczew, Głowno) oraz OSP (we wszystkich gminach). Najpopularniejszym typem grupy nieformalnej były zrzeszenia religijne (Głowno – sanktuarium Maryjne w Mąkolicach) i koła zainteresowań (np. gospodyń wiejskich – Parzęczew, Nowosolna).

Tabela 24

Przynależność respondentów do organizacji (zrzeszeń) formalnych i nieformalnych

Gmina	Wieś	Liczba respondentów, którzy należeli do organizacji formalnej	%	Liczba respondentów, którzy należeli do organizacji nieformalnej	%
Andrespol	Janówka	3	20,0	1	6,7
	Kraszew	1	6,7	1	6,7
Rzgów	Bronisin Dworski	0	0,0	0	0,0
	Kalino	1	6,7	1	6,7
Nowosolna	Kopanka	3	20,0	1	6,7
	Plichtów	0	0,0	0	0,0
Parzęczew	Ignacew Parz.	1	6,7	1	6,7
	Śliwniki	1	6,7	0	0,0
Głowno	Albinów	1	6,7	0	0,0
	Domaradzyn	1	6,7	1	6,7

Źródło: oprac. własne.

Aktywność społeczną w tym zakresie należy uznać za bardzo małą. Starosta, w analizie społeczności lokalnych po pierwszych latach transformacji ustrojowej przewidywał, że w dalszych latach będzie utrzymywać się na wsi małe zainteresowanie organizacjami politycznymi (1995, s. 182). Przyczyną tego zjawiska jest pamięć o różnorodnych formach przymusu przynależności do partii politycznych (ZSL, PZPR). Spadek aktywności wiąże się również z upadkiem szeregu instytucji wspomagających i obsługujących rolnictwo. Likwidacji uległy gminne spółdzielnie „Samopomocy Chłopskiej” oraz spółdzielnie „Kółek Rolniczych”. W okresie transformacji pustki po tych zrzeszeniach nie wypełniła żadna inna organizacja rolnicza. Bariery dla rozwoju postaw obywatelskich są czynniki związane z mentalnością mieszkańców wsi. Z ogólnopolskich badań Kaczor-Pańków wynika, że większość ludności wiejskiej nie wierzy w możliwość wpływu na własne życie i na bieg wydarzeń na wsi (1993, s. 99). Opinia mieszkańców badanych wsi w aglomeracji łódzkiej nie odbiega od wyników

badan w skali Polski. Zdaniem respondentów, przynależność do organizacji politycznych pomaga w „załatwieniu” określonych spraw. Elity polityczne i gospodarcze w gminie jawią się respondentom jako grupy interesów i powiązanych z nimi wybranych mieszkańców. Większość ankietowanych negatywnie wypowiadała się o władzy lokalnej. Wśród mieszkańców wsi w gminie Głowno często powtarzanym stwierdzeniem było: „na co mi radny skoro jest bezradny”. Respondenci często w ten obiegowy sposób wyrażali bezsilność wobec własnych zabiegów o remonty wiejskiej infrastruktury i o nowe inwestycje.

Średnio prawie połowa respondentów miała wiedzę o akcjach, które były organizowane w celu poprawy wizerunku wsi po 1990 r. (tab. 25).

Uczestnictwo w nich potwierdziło 23 respondentów. Pod tym względem nie zauważono prawidłowości w rozmieszczeniu wsi o dużej i małej liczbie ankietowanych biorących udział w akcjach społecznych. Największy udział respondentów był zarówno we wsiach podmiejskich (Kraszew, Bronisin Dworski, Kopanka), jak i w miejscowościach oddalonych od Łodzi (Śliwniki, Albinów). Większość społecznych działań była ukierunkowana na budowę lub naprawę wiejskiej infrastruktury (drogi, wodociągi, telefony, szkoła). We wsiach formowały się społeczne komitety i zrzeszenia, których partnerem we współpracy był urząd gminy. Po osiągnięciu zamierzonego celu, grupy przestawały istnieć. Wśród innych akcji ankietowani wymieniali doraźne prace porządkowe lub remontowe, a także religijne. Zauważono, że więcej akcji doraźnych prowadzono we wsiach oddalonych od centrum aglomeracji. Było to związane z tradycjami ochotniczych straży pożarnych, wspólnego sprzątania, malowania czy dekorowania wsi.

Warto zwrócić uwagę, że w kontekście wielu analizowanych zagadnień pojawiały się grupy działaczy oraz akcje związane z funkcjonowaniem Kościoła rzymsko-katolickiego. Działania łączące się z religią nie miały szerokiego zakresu, ale trzeba przyznać, że prowadziły je grupy ludzi, których akcje cechowały się cyklicznością i względną trwałością, tzn. organizowano je od kilkunastu czy kilkudziesięciu lat. Kościół jest jedną z głównych instytucji wzmacniających tożsamość lokalną. Po likwidacji wielu wiejskich organizacji gospodarczych i rozwiązaniu głównego oponenta (PZPR), Kościół w wielu gminach został jedyną silną instytucją życia społecznego wsi (Starosta 1995, s. 195).

Zidentyfikowane działania grup miały charakter celowy i nietrwały. Wielu autorów zwraca uwagę, że działania społeczne w Polsce mają charakter zadaniowy, tzn. łączą się z realizacją określonego celu i możliwością skorzystania z dotacji na to przedsięwzięcie. W ten sposób w wiejskich warunkach remontowano szkoły, budowano świetlice, kluby, zakładano wodociągi i telefony (Sikorska 1997, s. 9). Źródłem takiej strategii działań w środowisku wiejskim doszukuje się w okresie funkcjonowania gospodarki planowej, kiedy dochodziło do „upaństwowienia” lokalnej inicjatywy. Impuls wychodził od mieszkańców

Tabela 25

Organizacja akcji, które miały na celu poprawę wizerunku wsi

Gmina	Wieś	Wiedza respondenta o akcjach	%	Uczestnictwo respondenta w akcjach	%	Razem (15=100%)	Cel akcji (według wiedzy respondenta)			
							budowa infrastruktury	akcje doradne (OSP, porządkowe)	religijne	inne
Andrespol	Janówka	8	53,3	2	13,3	15	3	2	1	0
	Kraszew	11	73,3	3	20,0	15	5	1	0	0
Rzgów	Bronisin Dworski	7	46,7	3	20,0	15	5	2	1	0
	Kalino	5	33,3	2	13,3	15	3	0	1	1
Nowosolna	Kopanka	8	53,3	3	20,0	15	5	1	0	1
	Plichtów	5	33,3	2	13,3	15	5	3	0	0
Parzęczew	Ignacew Parz.	7	46,7	1	6,7	15	2	1	0	1
	Śliwniki	6	40,0	3	20,0	15	5	2	1	1
Głowno	Albinów	8	53,3	3	20,0	15	4	3	1	0
	Domaradzyn	6	40,0	1	6,7	15	4	3	3	0

Źródło: oprac. własne.

wsí, którzy zabiegali u władz lokalnych o umieszczenie danej inwestycji w planie i budżecie (Podedworna 2002, s. 116). Wydaje się jednak, że „zadaniowość” w działaniach mieszkańców wsi może mieć głębsze korzenie i wynikać z cech tradycyjnych społeczności, tj. poczucia jedności i solidarności (Turowski 1995, s. 170).

2.6. Ocena przemian demograficznych oraz społecznej percepcji zmian na wsi

Stwierdzono, że badane zmiany społeczno-demograficzne zachodziły odmiennie w gminach graniczących z Łodzią oraz w tych oddalonych od centrum aglomeracji. W gminach Andrespol, Rzgów i Nowosolna przybywało mieszkańców, natomiast w gminach Parzęczew i Głowno liczba ludności zmniejszała się. Stwierdzono, że przyrost ludności w sołectwach gmin graniczących z Łodzią nie był jednakowy. Liczba ludności rosła najszybciej w sołectwach położonych blisko granic Łodzi.

Przyrost naturalny miał niewielki wpływ na zmianę liczby ludności. Najważniejszą przyczyną zmian struktur demograficznych były migracje ludności. Gminy Andrespol, Rzgów i Nowosolna charakteryzowały się wysoką stopą napływu migracyjnego. W gminach Głowno i Parzęczew w okresie transformacji ustrojowej odpływ ludności przeważał nad napływem, z tendencją do wyrównania się obu składników ruchu migracyjnego od 1999 r. W napływie i odpływie przeważały migracje bliskie. Ludność przybywała na stałe do gmin Andrespol, Rzgów i Nowosolna głównie z Łodzi i z innych miast aglomeracji łódzkiej. Z gmin Głowno i Parzęczew ludność odpływała najczęściej do najbliższego miasta. Dla gminy Głowno było to miasto Głowno, a dla gminy Parzęczew – Ozorków. Dla obu gmin drugim miastem emigracyjnym była Łódź.

W większości sołectw stwierdzono wzrost udziału ludności w wieku poprodukcyjnym. W gminie Rzgów i Nowosolna udział tej grupy w badanym okresie zmniejszył się, co było efektem bardzo wysokiej stopy napływu migracyjnego do niektórych sołectw.

We wszystkich badanych gminach zmniejszyła się liczba ludności w wieku przedprodukcyjnym. Proces ten najszybciej zachodził w Andrespolu i Rzgowie. Tylko w niektórych sołectwach (głównie w gminie Nowosolna) liczba ludności młodej znacznie przekraczała liczbę ludności w wieku poprodukcyjnym, co stanowiło efekt dużego napływu ludności młodej.

Wykazano również, że społeczności lokalne zamieszkujące wsie położone blisko Łodzi i te oddalone od centrum aglomeracji różnią się pod względem poziomu identyfikacji lokalnej i postrzegania zmian w okresie transformacji ustrojowej.

Wyższym poziomem identyfikacji z lokalną społecznością charakteryzowali się mieszkańcy wsi w zewnętrznej strefie aglomeracji. Ankietowane osoby w gminach Parzęczew i Głowno lepiej wypowiadały się o sąsiadach, częściej się odwiedzały i pomagały sobie w pracach. Główną rolę w podtrzymywaniu kontaktów społecznych odgrywała działalność rolnicza mieszkańców. Ludność rolnicza i osoby z nią związane w większym stopniu przywiązane były do tradycyjnych wartości, częściej podtrzymywały kontakty z innymi mieszkańcami wsi. Respondenci ze wsi położonych w zewnętrznej strefie aglomeracji odczuwają również silniejszy związek z miejscem zamieszkania. Więcej respondentów dostrzega tam w rodzinnych wsiach walory społeczno-kulturowe oraz cechy wyróżniające je na tle pozostałych.

We wsiach podmiejskich, w których rolnictwo traci na znaczeniu, więzi społeczne ulegają degradacji. Znaczna liczba mieszkańców we wsiach tych mieszka krótko i nie nawiązuje interakcji z osobami mieszkającymi w nich dłużej. W społecznościach takich zanika pomoc sąsiedzka i dochodzi do prywatyzacji życia. Społeczności lokalne we wsiach podmiejskich stają się w coraz większym stopniu wspólnotami zamieszkania. Ankietowanych z tego obszaru cechowała również słabsza więź z miejscem zamieszkania (terytorium). Respondenci zauważali we własnych wsiach przede wszystkim walory funkcjonalne i ekologiczne. Wielu ankietowanych negatywnie wypowiadało się o najbliższym otoczeniu lub miało do niego obojętny stosunek.

Respondenci z obu obszarów różnili się również pod względem oceny zmian społeczno-gospodarczych zachodzących w rodzinnych wsiach w okresie transformacji ustrojowej. Mieszkańcy wsi oddalonych od centrum aglomeracji dużo rzadziej niż respondenci wsi podmiejskich dostrzegali korzystne zmiany w miejscu zamieszkania. Najczęściej pozytywnie wypowiadali się oni o poprawie infrastruktury technicznej i dostępie do usług. Respondenci ze wsi rolniczych podawali więcej negatywnych skutków procesów transformacji wsi. Ankietowani wskazywali na wzrost biedy, społecznych patologii oraz deprecjację zawodu i pracy rolnika. We wsiach podmiejskich respondenci dostrzegali więcej pozytywnych zmian. Najczęściej zauważano rozwój budownictwa, wzrost różnorodności gospodarczej wsi i rozbudowę wiejskiej infrastruktury. W przeciwieństwie do respondentów z Głowna i Parzęczewa, mieszkańcy wsi podmiejskich lepiej oceniali sytuację gospodarczą wsi i szanse młodzieży.

We wszystkich wsiach zauważono niski poziom mobilizacji mieszkańców do wspólnych działań. Wiedza o prowadzonych akcjach była mała. Jeszcze mniej respondentów osobiście w nich uczestniczyło. Dotyczyły one przede wszystkim działań na rzecz rozbudowy wiejskiej infrastruktury. Miały głównie charakter celowy i nietrwały.

Analiza wyników badań społecznych wykazała, że barierą w rozwoju wsi w okresie transformacji ustrojowej był przede wszystkim niski poziom identyfikacji lokalnej oraz słaba partycypacja mieszkańców wsi we wspólnych działaniach.

3. Przemiany w rolnictwie i społeczna ocena ich uwarunkowań

3.1. Zmiany w zatrudnieniu rolniczym i w strukturze wielkościowej gospodarstw rolnych

3.1.1. Zmiany w wielkości zatrudnienia rolniczego

Dynamikę zatrudnienia rolniczego przedstawiono w dwóch aspektach – zmian w liczbie osób związanych z rolnictwem oraz zmian w liczbie użytkowników gospodarstw rolnych. Pod pojęciem ludności związanej z rolnictwem rozumie się, zgodnie z nomenklaturą GUS, wszystkich członków gospodarstw domowych, w których zamieszkuje użytkownik gospodarstwa rolnego lub działki rolnej⁹. Kategoria „ludność związana z rolnictwem” ujmuje specyfikę zatrudnienia w polskim rolnictwie, w którym dominującym typem jest rodzinne gospodarstwo rolne (Turowski 1995, s. 155). Osoby wspólnie zamieszkujące z rolnikiem, a czerpiące dochód z pracy w innym zawodzie, oraz emeryci i niepełnoletni pomagają właścicielowi, szczególnie w okresach prac polowych. Oficjalne statystyki, które biorą pod uwagę tylko liczbę etatów w rolnictwie, wykazują zatrudnienie niższe niż faktycznie występuje.

We wszystkich badanych gminach liczba osób zamieszkująca w gospodarstwach domowych razem z użytkownikiem gospodarstwa rolnego (działki rolnej) zmniejszyła się (ryc. 12). W 1988 r. najmniejszy udział tej grupy w ogólnej liczbie ludności występował w Andrespolu (22,2%) oraz w Parzęczewie (56,6%). Gmina Andrespol położona jest blisko Łodzi, w paśmie zurbanizowanym aglomeracji łódzkiej. Większość jej mieszkańców dojeżdżała do pracy w Łodzi bądź pracowała w lokalnym przemyśle i usługach. Odejście od rolnictwa, jako głównego zajęcia ludności, nastąpiło tu stosunkowo wcześniej (przede wszystkim po II wojnie światowej). Zurbanizowanie wsi wpłynęło na podniesienie Andrespolu do rangi osiedla (lata 1963–1973). Po 1973 r., mimo że miejscowość spełniała odpowiednie kryteria, nie nadano jej rangi miasta. Zdaniem Szmytkie, odmowa przyznania praw miejskich takim osiedlom wynikała ze zbyt bliskiego położenia względem dużych ośrodków (relatywne obniżenie stopnia centralności osiedla) oraz planów inkorporacyjnych dużych miast (2003, s. 73).

---

⁹ Użytkownikiem indywidualnego gospodarstwa rolnego jest osoba lub grupa osób, które faktycznie użytkują grunty, niezależnie od tego, czy są właścicielami, dzierżawcami, czy użytkują je z innego tytułu oraz niezależnie od tego, czy grunty te są zlokalizowane w jednej czy kilku gminach (*Instrukcja metodologiczna...*, 2001).

Niższy udział ludności związanej z rolnictwem w Parzęczewie wynikał ze specyficznej sytuacji gminy. W jej północnej części znajduje się duże osiedle wojskowe Leżnica Wielka, które w 2003 r. liczyło ponad 1400 osób, tj. ok. 26% wszystkich mieszkańców gminy. Wzięcie pod uwagę w obliczeniach udziałów żołnierzy i ich rodzin zmniejszyło wydatnie wartości tego wskaźnika. Bez uwzględnienia Leżnicy Wielkiej, wskaźnik dla gminy Parzęczew wynosił 75% i był zbliżony do wartości dla Nowosolnej (73%) i Rzgowa (76%). Najwyższy udział ludności związanej z rolnictwem w 1988 r. zarejestrowano w gminie Głowno (niemal 88%). Bardzo wysoka wartość wskaźnika sugeruje, że rolnictwo w tej gminie wyraźnie dominowało nad zatrudnieniem w innych działach gospodarki.

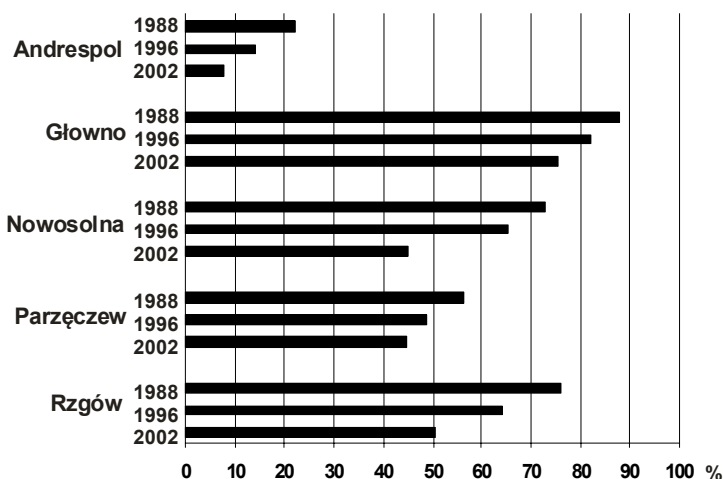
Stosunkowo wysokie udziały tej grupy ludności zaobserwowano w gminach graniczących z Łodzią, tzn. w Rzgowie i Nowosolnej. Przyczyną małej pozarolniczej aktywizacji zawodowej ludności tych gmin w 1988 r. należy upatrywać w ich geograficznym położeniu oraz oddziaływaniu odpowiednich środków transportu masowego (brak transportu kolejowego). Wielokrotnie wykazywano, że dojazdy do pracy (głównie bardziej pojemnymi i tańszymi pociągami) wywierały olbrzymi wpływ na rozwój społeczno-gospodarczy obszarów wiejskich, szczególnie położonych w aglomeracjach miejskich (np. Straszewicz 1954; Michalski, Suliborski 1985; Jakóbczyk-Gryszkiewicz 1991). Przez gminy Rzgów i Nowosolna nie przebiega linia kolejowa, co w znaczny sposób ograniczyło możliwości rozwoju gospodarczego tych obszarów po 1945 r. Proces urbanizacji wsi ograniczał się do wąskiej strefy przylegającej bezpośrednio do Łodzi oraz do siedzib gmin. Znaczna część tej strefy została z dniem 1 stycznia 1988 r. inkorporowana do Łodzi (w tym osiedle Nowosolna wraz z siedzibą gminy), co wpłynęło na relatywne zwiększenie udziału ludności związanej z rolnictwem w tych gminach w zmienionych granicach administracyjnych¹⁰. Rozszerzanie granic miasta o najlepiej wykształcone fragmenty strefy podmiejskiej prowadzi do względnego zahamowania rozwoju pozostałej jej części. Zdaniem Kotera ta część strefy, która znalazła się poza nowymi granicami miasta, zostaje zubożona o wiele dotychczasowych funkcji (1985, s. 71).

Większość obszaru gminy Nowosolna leży w tzw. klinie aglomeracji, pomiędzy dwoma pasmami zurbanizowanymi, strykowski i brzeziński. Teren ten znajdował się na uboczu ciągów komunikacyjnych. Niewątpliwie wpłynęło to na zahamowanie wzrostu zatrudnienia poza rolnictwem do 1990 r. Jedynie we wsiach położonych wzdłuż drogi Łódź–Brzeziny (miejscowości: Nowosolna, Natolin, Lipiny) zmiany struktury zawodowej zachodziły szybciej (Jakóbczyk-Gryszkiewicz 1988).

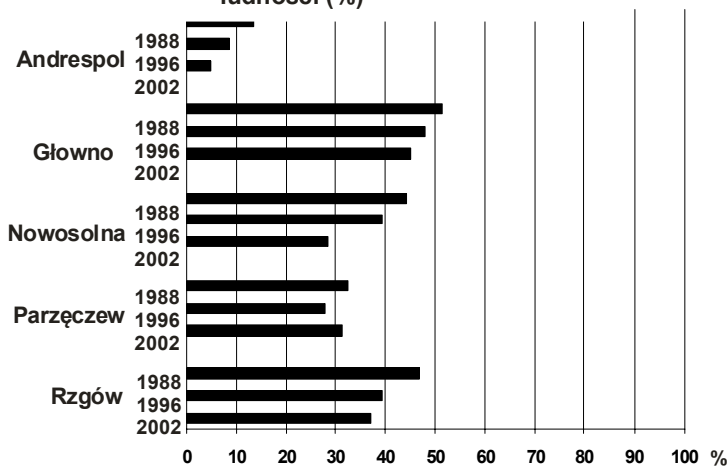
¹⁰ Dane z roku 1988 pochodzą ze spisów, które odbyły się w czerwcu, a więc po zmianach podziału terytorialnego.

A. Udział ludności związanej z rolnictwem w ogólnej liczbie ludności (%)

B. Udział ludności w wieku produkcyjnym związanej z rolnictwem w ogólnej liczbie ludności (%)

Źródło: Wojewódzki Urząd Statystyczny w Łodzi

Ryc. 12. Ludność faktycznie zamieszkała w gospodarstwach domowych z użytkownikiem gospodarstwa rolnego lub działki rolnej (A.) oraz ludność w wieku produkcyjnym faktycznie zamieszkała w gospodarstwach domowych z użytkownikiem gospodarstwa rolnego lub działki rolnej (B.) w wybranych gminach aglomeracji łódzkiej (1988, 1996, 2002 r.)

Źródło: oprac. własne na podstawie danych Wojewódzkiego Urzędu Statystycznego w Łodzi

W nieco lepszej sytuacji transportowej znajdowała się gmina Rzgów, przez którą przebiega ważna droga krajowa Łódź–Piotrków Tryb., a do roku 1993 istniało połączenie tramwajowe z Łodzią. Istotną przeszkodą w rozwoju tych gmin był niski wówczas poziom motoryzacji mieszkańców.

Znamienną rzeczą w rozwoju strefy podmiejskiej Łodzi był kontrast pomiędzy miastem wraz z rozwiniętymi pasmami zurbanizowanymi (koluszkowskim, pabianickim, ozorkowskim) a otaczającymi ją obszarami wiejskimi (Straszewicz 1954). Badania prowadzone w łódzkim ośrodku geograficznym wykazały, że różnice w rozwoju Łodzi i otaczających ją obszarów stopniowo się zmniejszały, ale poziom rozwoju społeczno-gospodarczego strefy podmiejskiej Łodzi, w porównaniu ze strefami podmiejskimi innych dużych miast, do dziś jest znacznie niższy (Jakóbczyk-Gryszkiewicz 1998).

Przemiany obserwowane w latach 1988–2002 potwierdzają przypuszczenie o dalszym zmniejszaniu się liczby osób związanych z rolnictwem (ryc. 12). Tempo tego spadku w okresie transformacji ustrojowej w poszczególnych gminach było jednak zróżnicowane. Największą dynamiką zmian charakteryzowały się gminy graniczące z Łodzią, które do 1988 r. miały relatywnie wysoki udział ludności związanej z rolnictwem, tzn. Nowosolna (–28%) i Rzgów (–25,6%). W wyniku tego procesu, odsetek ludności rolniczej obniżył się do ok. 50% w Rzgowie i do ok. 45% w Nowosolnej. Mniejsze tempo zmian zarejestrowano w gminie Andrespol. Udział ludności zamieszkałej w gospodarstwach domowych z użytkownikiem gospodarstwa rolnego zmniejszył się w tej gminie do ok. 8%. Mniejsza dynamika zmian w gminie Andrespol wynikała z dużego zaawansowania procesów urbanizacji wsi już w 1990 r. W gminach położonych w zewnętrznej strefie aglomeracji łódzkiej (Parzęczew, Głowno) obniżenie udziału ludności związanej z rolnictwem w ogólnej liczbie ludności było mniejsze i wynosiło ok. 12%.

Przyczyną szybkich zmian zachodzących w gminach graniczących z Łodzią był rozwój indywidualnych i masowych środków transportu i związany z tym wzrost codziennego ruchu migracyjnego ludności (praca poza gminą). W gminach tych, szczególnie w Rzgowie, nastąpił również intensywny przyrost liczby miejsc pracy w usługach (szczególnie w handlu). Część ludności, zajmującej się do 1988 r. rolnictwem, przeszła także na emeryturę, przekazując ziemię innym rolnikom lub oddając ją w inny rodzaj zagospodarowania (usługi, rekreacja). Istotnym czynnikiem, który zmniejszył liczbę mieszkańców związanych z rolnictwem był strumień migracji ludności nierolniczej na pobyt stały do gmin Nowosolna i Rzgów. Wzrosło znaczenie tych obszarów jako rezydencjalnych stref mieszkalnych. Ludność napływowa mieszka w tych gminach na stałe, ale pracuje w Łodzi i w innych miastach aglomeracji. W okresie transformacji liczba ludności w gminie Nowosolna wzrosła o ok. 21%, w Andrespolu o 8, a w Rzgowie o 6%.

Dane przytoczone wyżej postanowiono porównać z udziałem ludności w wieku produkcyjnym, która mieszka w gospodarstwie domowym z użytkownikiem gospodarstwa rolnego (działki rolnej). We wszystkich gminach zarejestrowano zmniejszenie udziału ludności w wieku produkcyjnym związanej z rolnictwem w ogóle ludności zamieszkującej te gminy (ryc. 12). Największy postęp w tym zakresie dokonał się w Nowosolnej, w której nastąpiło zmniejszenie liczby ludności związanej z rolnictwem w wieku produkcyjnym o 15,8%. Mniejsza dynamika zmian wystąpiła w Parzęczewie (–1,3%).

Porównując dwa wskaźniki – udział ludności w wieku produkcyjnym w ogóle ludności i udział ludności w wieku produkcyjnym związanej z rolnictwem w ogóle ludności, można wyprowadzić wnioski o rzeczywistych zmianach w liczbie ludności rolniczej (tab. 26).

Niewielki ubytek ludności związanej z rolnictwem w wieku produkcyjnym, przy znacznym wzroście udziału ludności w wieku produkcyjnym w gminie Parzęczew, świadczy o małym tempie w zakresie zmian w aktywności rolniczej mieszkańców.

Tabela 26

Zmiany udziału odpowiednich kategorii ludności w wybranych gminach wiejskich aglomeracji łódzkiej w latach 1988–2002

Gmina	Zmiana udziału ludności w wieku produkcyjnym w ogóle ludności (w %)	Zmiana udziału ludności w wieku produkcyjnym związana z rolnictwem w ogóle ludności (w %)
Andrespol	+3,5	–8,5
Główno	+2,4	–6,5
Nowosolna	+3,2	–15,8
Parzęczew	+6,1	–1,3
Rzgów	+5,8	–9,6

Źródło: oprac. własne na podstawie danych WUS w Łodzi.

Odmierna sytuacja charakteryzowała Nowosolną, w której umiarkowanemu wzrostowi udziału ludności w wieku produkcyjnym towarzyszyło znaczne obniżenie udziału ludności w wieku produkcyjnym związanej z rolnictwem. Stosunkowo duży ubytek tej kategorii ludności, w stosunku do wzrostu ludności w wieku produkcyjnym, zanotowano w Głównie. Jednak poziom, który osiągnęła ta gmina w 2002 r. (45%), był nadal wysoki i przewyższał wartość dla Nowosolnej w roku 1988. Relatywnie dużą dynamiką zmian charakteryzowały się także gminy Andrespol i Rzgów (ryc. 12).

Przedstawione wyżej obserwacje potwierdzają zmiany wartości wskaźnika – udział ludności związanej z rolnictwem w wieku produkcyjnym w ogóle ludności w wieku produkcyjnym (tab. 27). Największą dynamikę w ubytku ludności związanej z rolnictwem w wieku produkcyjnym miały gminy Nowosolna i Rzgów, a najmniejsze zmiany zaszły w Parzęczewie.

Tabela 27

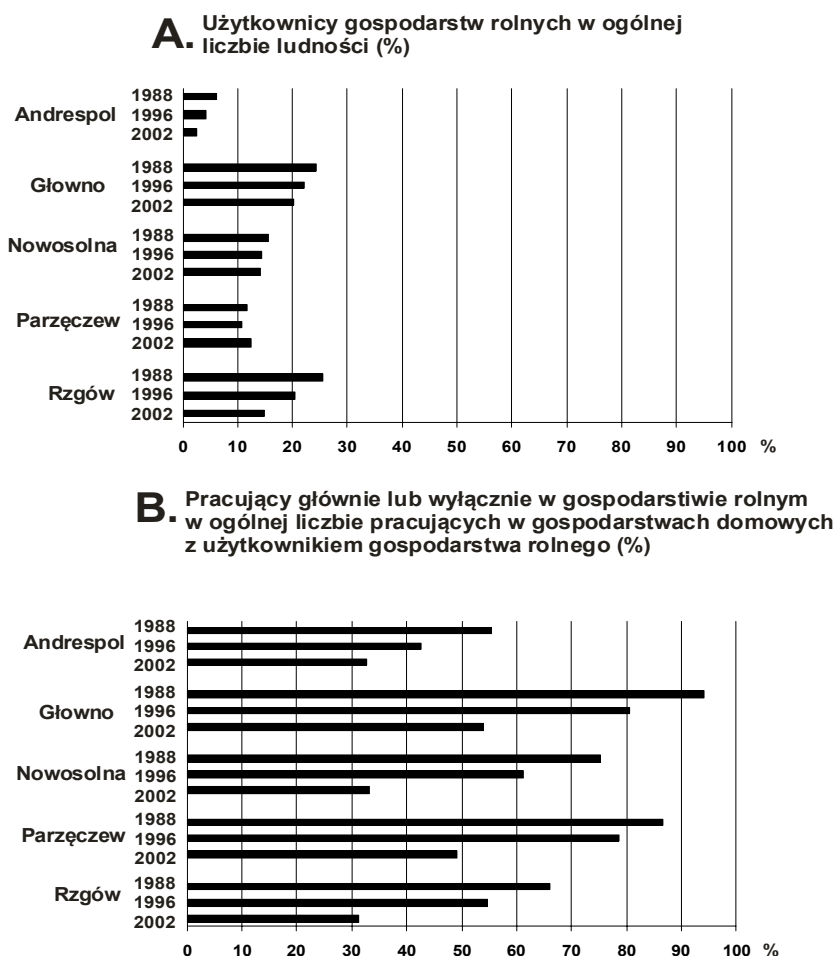
Udział ludności w wieku produkcyjnym związanej z rolnictwem w ogólnej liczbie ludności wieku produkcyjnego w wybranych gminach wiejskich (w 1988 i 2002 r.)

Gmina	Rok		Zmiana (+/-)
	1988	2002	
Andrespol	22,3	7,9	-14,4
Głowno	95,2	77,8	-17,4
Nowosolna	77,2	49,5	-27,7
Parzęczew	58,6	51,3	-7,3
Rzgów	82,2	59,7	-22,5

Źródło: oprac. własne na podstawie danych WUS w Łodzi.

Drugi aspekt dynamiki zatrudnienia rolniczego naświetla zmiana w liczbie użytkowników gospodarstw rolnych (ryc. 13). Największy ubytek właścicieli gospodarstw rolnych w stosunku do ogółu ludności zarejestrowano w Rzgowie (-10,5%). Wyraźny spadek wartości wskaźnika zaznaczył się również w Głownie i Andrespolu. W gminie Nowosolna, mimo że w stosunku do ogółu ludności zanotowano spadek udziału użytkowników, w wartościach bezwzględnych ich liczba wzrosła. W gminie Parzęczew, w ciągu badanego okresu, sytuacja prawie nie zmieniła się, chociaż do 1996 r. liczba użytkowników malała.

Porównując kierunek zmian liczby użytkowników gospodarstw rolnych i działek rolnych z kierunkiem obserwowanych zmian liczby gospodarstw rolnych, można zauważyć istotną różnicę (ryc. 13 i 14). Tylko w gminach Głowno i Andrespol kierunek ten był zbieżny. W gminie Rzgów spadkowi liczby użytkowników towarzyszył wzrost liczby gospodarstw. Podobna sytuacja wystąpiła w gminie Parzęczew, w której liczba użytkowników pozostała na tym samym poziomie, a liczba gospodarstw znacznie wzrosła. W Nowosolnej wzrost liczby samych gospodarstw przewyższał wzrost liczby użytkowników. Na podstawie tych danych można wysnuć wniosek o wzroście liczby gospodarstw rolnych, których właściciele mieszkają poza gminą Rzgów, Nowosolna i Parzęczew.

Ryc. 13. Liczba użytkowników gospodarstw rolnych i działek rolnych (A.) oraz (B.) liczba pracujących głównie lub wyłącznie w gospodarstwach rolnych i działkach rolnych w gospodarstwach domowych z użytkownikiem gospodarstwa rolnego lub działki rolnej (1988, 1996, 2002 r.)
 Źródło: oprac. własne na podstawie danych Wojewódzkiego Urzędu Statystycznego w Łodzi

Pozostałe zestawienia uszczegółowiają obraz zatrudnienia rolniczego w odpowiednich gminach. Uwagę skupiono tutaj na liczbie ludności związanej z rolnictwem, która zamieszkuje w gospodarstwach rolnych o różnej powierzchni (tab. 28). Badania autorów zajmujących się problemem zależności pomiędzy zatrudnieniem rolniczym a wielkością gospodarstwa wskazują, że osoby deklarujące pochodzenie źródeł dochodów głównie lub wyłącznie z rolnictwa zamieszkują w gospodarstwach o powierzchni większej od średniej krajowej (np. Hasiński 1999; Bański, Stola 2002).

Ludność faktycznie zamieszkała w gospodarstwie domowym z użytkownikiem gospodarstwa rolnego lub działki rolnej według powierzchni użytków rolnych

Gmina	Rok	Do 1 ha oraz właściciele zwierząt gospodarskich	Osób w gospodarstwie 1–2 ha	Osób w gospodarstwie 2–5 ha	1–5 ha (w %)	Osób w gospodarstwie 5–10 ha	5–10 ha (w %)	Osób w gospodarstwie. pow. 10 ha	Powyżej 10 ha (w %)	Powyżej 5 ha (w %)
Andrespol	1988	983	199	719	85,9	265	12,0	46	2,1	14,1
	1996	657	189	389	84,6	181	12,4	43	2,9	15,4
	2002	215	190	237	75,0	133	15,5	81	9,5	25,0
Głowno	1988	202	101	1356	34,5	2125	44,2	1024	21,3	65,5
	1996	371	236	767	32,0	1773	41,3	1144	26,7	68,0
	2002	354	266	689	34,1	1286	33,5	1239	32,3	65,9
Nowosolna	1988	314	100	579	53,5	650	35,0	213	11,5	46,5
	1996	263	183	483	56,7	508	31,0	201	12,3	43,3
	2002	237	255	405	61,6	379	26,0	180	12,4	38,4
Parzęczew	1988	448	105	509	33,4	1046	32,9	1071	33,7	66,6
	1996	368	126	444	32,4	880	30,4	1080	37,3	67,6
	2002	179	205	406	32,3	802	32,8	855	34,9	67,7
Rzgów	1988	2138	983	1551	76,5	1161	19,0	274	4,5	23,5
	1996	1856	814	1208	74,6	937	18,0	380	7,3	25,4
	2002	1295	734	1090	71,4	831	19,0	416	9,5	28,6

Źródło: dane Wojewódzkiego Urzędu Statystycznego w Łodzi.

Najwięcej osób, które faktycznie zamieszkują w gospodarstwach domowych z użytkownikiem gospodarstwa rolnego powyżej 10 ha, zarejestrowano w dwóch gminach, tzn. w Głownie i Parzęczewie (odpowiednio w 2002 r. – 32,3 i 34,9%). W okresie objętym badaniem większy wzrost liczby osób mieszkających z użytkownikiem gospodarstw rolnych powyżej 10 ha stwierdzono w Głownie. W Parzęczewie odsetek ten utrzymuje się na podobnym poziomie (tab. 28). W obu wyżej wymienionych gminach zdecydowana większość ludności związanej z rolnictwem koncentrowała się w gospodarstwach o powierzchni powyżej 5 ha. Odmienną sytuację stwierdzono w gminach graniczących z Łodzią. Największą dynamiką zmian w latach 1988–2002 charakteryzowała się gmina Nowosolna. We wszystkich badanych przekrojach czasowych liczba ludności związanej z rolnictwem zamieszkała w gospodarstwach dużych była niewielka (powyżej 10 ha). Znacznie zwiększył się natomiast odsetek ludności rolniczej w gospodarstwach małych, tzn. do 5 ha (od 53,5 do 61,2%). Ludność związana z rolnictwem zamieszkująca w gospodarstwach małych

dominowała w Andrespolu i Rzgowie, chociaż w okresie transformacji ustrojowej nastąpiło zmniejszenie liczby oraz odsetka tej grupy ludności. Było to związane z odchodzeniem od działalności rolniczej jako źródła utrzymania ludności (również uzupełniającego dochody gospodarstw domowych).

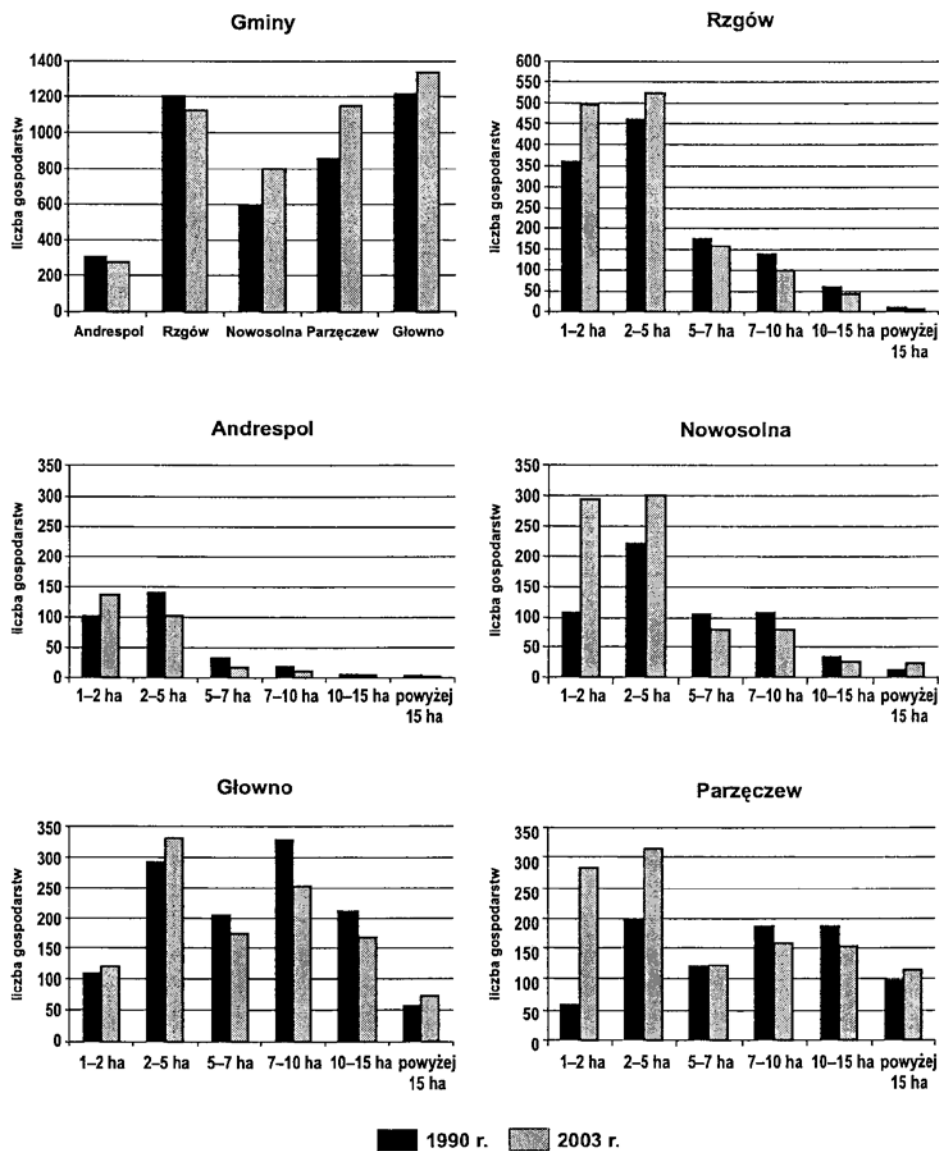
Ze zmianami przedstawionymi wyżej korespondują informacje o liczbie osób utrzymujących się głównie lub wyłącznie z rolnictwa, zamieszkujących w gospodarstwach domowych z użytkownikiem gospodarstwa rolnego bądź działki rolnej (ryc. 13). W gminach Andrespol, Rzgów, Nowosolna tylko co trzecia osoba pracująca w tych gospodarstwach domowych utrzymuje się z rolnictwa. Największy spadek wartości wskaźnika zarejestrowano w Nowosolnej. O ile w 1988 r. ok. 75% pracujących w gospodarstwie domowym z użytkownikiem gospodarstwa rolnego utrzymywało się głównie z rolnictwa, o tyle w 2002 r. takich osób było ok. 33%. Z uwagi na duże zaawansowanie urbanizacji wsi już w 1988 r., mniejszą dynamiką zmian charakteryzowały się Andrespol i Rzgów.

W gminach Głowno i Parzęczew nastąpiły znaczne zmiany liczby mieszkańców utrzymujących się głównie lub wyłącznie z rolnictwa w gospodarstwach rolnych. Odsetek takich osób obniżył się o ok. 40%. Obecnie tylko połowa osób w takich gospodarstwach domowych trudni się pracą w rolnictwie (w 1988 r. w gminie Głowno prawie 95%).

3.1.2. Zmiany liczby i wielkości gospodarstw rolnych

Wraz ze zmianami w wielkości zatrudnienia rolniczego oraz w liczbie ludności związanej z rolnictwem w wybranych gminach aglomeracji łódzkiej, zachodzą zmiany w liczbie i przeciętnej wielkości gospodarstw rolnych (ryc. 14 i 15).

W trzech z pięciu badanych gmin liczba gospodarstw wzrosła. W gminie Rzgów, w której zarejestrowano najwięcej gospodarstw, wzrost nie był duży i wyniósł 9,5%. Gmina ta była szczególnie przykładem zmian. Wcześniej wykazano, że zamieszkiwała ją znaczna liczba osób związanych z rolnictwem, ale tylko dla niewielkiej jej części stanowiło ono źródło dochodów. Jednocześnie zarówno w 1990, jak i w 2003 r. liczba gospodarstw była duża i w omawianym okresie wzrosła. Wzrost ten zanotowano w przedziałach 1–2 i 2–5 ha, co oznacza, że zmiany te umocniły liczną już grupę gospodarstw małych (ryc. 14). Przyczyną był przeważający na tym obszarze do 1989 r. typ rolnictwa rynkowego, kapitałochłonnego, produktywnego i towarowego, nastawionego na produkcję roślinną ze znacznym udziałem warzyw i owoców (Szczęsny 1996). Specjalizacja w zakresie rynkowej produkcji rolniczej w pobliżu dużych miast stanowiła jeden z istotnych wyznaczników strefy podmiejskiej (Liszewski 1987b). Badania Kotlickiej (1974) i Jakóbczyk-Gryszkiewicz (1991) wykazały relatywnie duży udział użytków rolnych zajętych pod uprawę warzyw i owoców oraz bardzo duży udział upraw szklarniowych, szczególnie w obszarze

Ryc. 14. Struktura wielkościowa gospodarstw rolnych w wybranych gminach aglomeracji łódzkiej w 1990 i 2003 r.

Źródło: oprac. własne

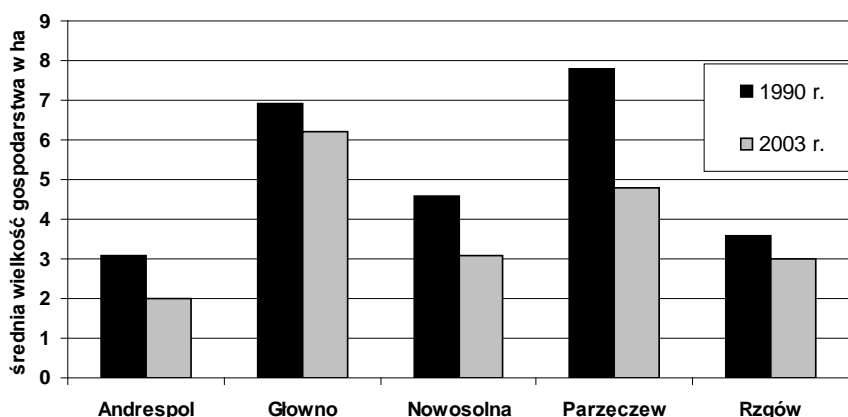
bezpośrednio przylegającym do Łodzi. W okresie transformacji gospodarczej nastąpiło zmniejszenie udziału użytków rolnych zajętych pod te uprawy. Według danych Powszechnego Spisu Rolnego 1996, warzywa, sady i krzewy owocowe zajmowały obszar ok. 60 ha. W 2002 r. te same uprawy występowały na obszarze ok. 40 ha. Obecna struktura obszarowa gospodarstw w Rzgowie jest zatem pochodną panującego tu wcześniej typu gospodarki rolnej oraz upowszechnionej wówczas formy podwójnego zatrudnienia mieszkańców (dwuzawodowcy). Dalsze zmniejszanie się liczby gospodarstw dużych i wzrost liczby gospodarstw małych świadczy o postępującym procesie rozdrabniania gruntów i zmianie kwalifikacji ich przeznaczenia. Proces ten ściśle koresponduje ze zjawiskiem migracji stałych do tej strefy i z rozwojem w niej działalności pozarolniczych.

Liczba gospodarstw rolnych zwiększyła się znacznie w gminie Nowosolna (o ok. 33%). Podobnie jak w Rzgowie, najwięcej gospodarstw przybyło w grupach najbardziej licznych w 1990 r., tzn. 1–2 i 2–5 ha (ryc. 14). Ubytek zanotowano w przedziałach od 5 do 15 ha, czyli wśród gospodarstw średnich. Nieznacznie wzrosła liczba gospodarstw dużych, powyżej 15 ha. Niemal identyczne zmiany nastąpiły w gminie Parzęczew. Przyczyną bardzo dynamicznych przekształceń w obu gminach jest sprzedaż gruntów z przeznaczeniem na osadnictwo rekreacyjne lub stałe dla osób spoza tych terenów. W Parzęczewie (głównie południowa część) nastąpiło duże rozdrobnienie gruntów, natomiast na obszarze tym nie stwierdzono większej liczby imigrantów na pobyt stały.

Badania Matczaka (1985) nad rozprzestrzenianiem się osadnictwa turystycznego w okolicach Łodzi wskazują, iż na początku lat 80. XX w. obszary tych gmin (Nowosolna, Parzęczew) charakteryzowały się słabym lub bardzo słabym zaawansowaniem rozwoju funkcji wypoczynkowej¹¹. Jako główne determinanty rozwoju tej funkcji autor podaje możliwości parcelacji terenów rolno-leśnych, walory przyrodnicze, bliskość miasta oraz dostępność komunikacyjną. W badaniach nad kształtowaniem się podmiejskiej przestrzeni wypoczynkowej Łodzi udowodniono, że bardzo istotną rolę w procesie dyfuzji osadnictwa tego typu odegrał indywidualny transport samochodowy (Szkup 2003). Szczególnie widoczne jest to w gminach bardziej oddalonych od dużego miasta, które – zgodnie z typologią Szkupa – weszły w latach 90. XX w. w fazę penetracji osadnictwa turystycznego. Oprócz wpływu rozwoju osadnictwa wypoczynkowego na zmiany struktury agrarnej, dowiedziono również, że zanik tzw. „gospodarstw środka” (5–10 ha) jest typowy dla rolnictwa modernizującego się, w którym ziemia przekazywana jest do gospodarstw dużych (Gorlach 1995).

---

¹¹ Tylko niektóre miejscowości w gminie Nowosolna zaliczono do typu – średnio zaawansowany stopień rozwoju funkcji wypoczynkowej (Matczak 1985).

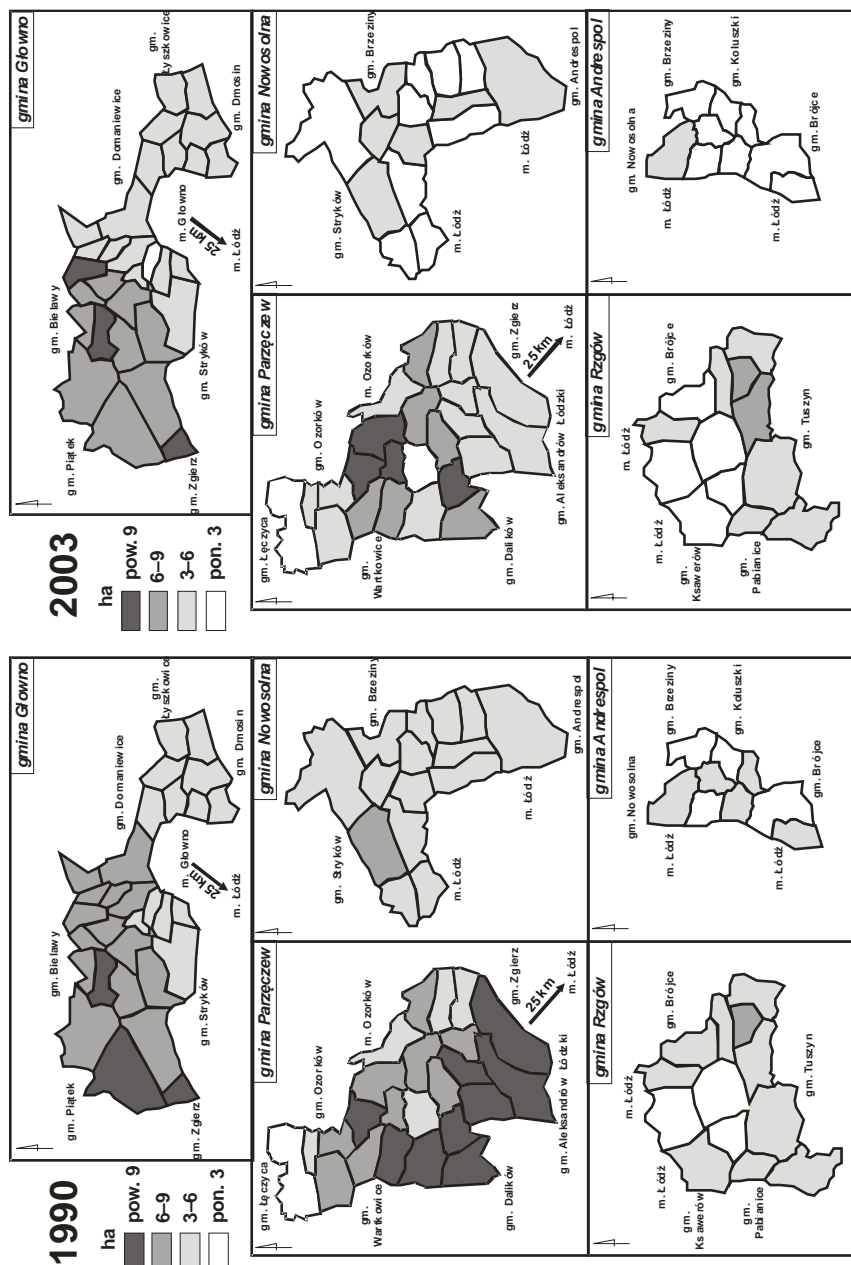
Ryc. 15. Średnia wielkość gospodarstwa rolnego (mediana) w wybranych gminach aglomeracji łódzkiej w 1990 i 2003 r.

Źródło: oprac. własne

Zmiany w wielkości gospodarstw przebiegały odmiennie w gminach Głowno i Andrespol. W Głownie zauważono również ubytek gospodarstw średnich, ale nie zarejestrowano tak dużego wzrostu liczby gospodarstw małych (do 5 ha). Można to tłumaczyć małym popytem na działki rekreacyjne lub budowlane. Większość obszaru gminy Głowno leży z dala od głównych dróg, cechuje się bardzo małym zalesieniem, brakiem wód powierzchniowych oraz mało urozmaiconą rzeźbą. Gmina ta jest mniej atrakcyjna dla potencjalnych imigrantów. W gminie Andrespol nastąpił wzrost liczby gospodarstw najmniejszych (1–2 ha). We wszystkich pozostałych grupach wielkościowych zanotowano spadek, który doprowadził prawie do zaniku gospodarstw powyżej 7 ha.

Zmiany liczby gospodarstw w grupach wielkościowych powodują zmianę średniej wielkości gospodarstwa w gminach (ryc. 15). We wszystkich omawianych gminach średnia ta uległa obniżeniu. Największe zmiany nastąpiły w gminie Parzęczew. Średnia wielkość gospodarstwa zmniejszyła się w niej o 3 ha. Równie szybki spadek średniej stwierdzono w Nowosolnej (o 1,5 ha) i w Andrespolu (o 1,1 ha). Najmniejsze zmiany wystąpiły w Głownie (o 0,7 ha) oraz Rzgowie (o 0,6 ha). Średnia wielkość gospodarstwa obniżyła się we wszystkich sołectwach gminy Andrespol, Nowosolna i Rzgów. Wzrost zauważono tylko w jednym sołectwie gminy Parzęczew oraz w dziewięciu sołectwach gminy Głowno.

Interesujące jest rozmieszczenie przestrzenne sołectw, w których zmiany średniej między 1990 i 2003 r. były największe (ryc. 16). Gospodarstwa o największej średniej powierzchni w 1990 r. koncentrowały się w południowo-zachodniej części gminy Parzęczew oraz w zachodniej i północnej części gminy Głowno, czyli w obszarach najbardziej oddalonych od Łodzi. Różnice w roz-

Ryc. 16. Średnia wielkość gospodarstw rolnych w sołectwach wybranych gmin aglomeracji łódzkiej w 1990 i 2003 r.
Źródło: oprac. własne

mieszczeniu sołectw o najwyższych i najniższych wartościach tego wskaźnika w gminach Głowno i Parzęczew wynikały przede wszystkim z oddziaływania czynnika transportowego i odległości od miast Głowna i Ozorkowa. Obszary o najwyższych wartościach średniej wielkości gospodarstwa położone były w znacznym oddaleniu, zarówno od tych ośrodków, jak i od układu dróg głównych. Gospodarstwa o najmniejszej średniej skupiały się wokół Łodzi, głównie w gminach Andrespol i Rzgów (do 3 ha). W gminie Nowosolna średnia wielkość gospodarstw w odpowiednich sołectwach była wyrównana i mieściła się w przedziale 3–6 ha. W okresie transformacji ustrojowej nastąpiły znaczne zmiany. W większości sołectw średnia ta obniżyła się, najbardziej w gminach Parzęczew i Nowosolna. W pierwszej z nich średnia wielkość gospodarstwa spadła najbardziej na obszarze, na którym w 1990 r. koncentrowały się gospodarstwa największe, czyli w południowo-zachodniej części (ryc. 16). W sołectwach gminy Nowosolna wartość wskaźnika obniżyła się stosunkowo równomiernie. Średnia wielkość gospodarstwa zmalała najbardziej w sołectwach, w których w 1990 r. występowały gospodarstwa największe. W dziewięciu sołectwach gminy Głowno nastąpił wzrost średniej wielkości gospodarstw. Skupiały się one w północnej części gminy, czyli na obszarze, na którym w 1990 r. koncentrowały się gospodarstwa o stosunkowo dużej powierzchni.

Zanik gospodarstw dużych i wzrost liczby gospodarstw małych był charakterystyczny dla różnych obszarów pod względem położenia w aglomeracji, zarówno dla tych blisko miasta, jak i usytuowanych w zewnętrznej strefie aglomeracji (ryc. 16). W okresie transformacji społeczno-gospodarczej spadek średniej wielkości gospodarstw dotyczył obszarów rolniczych, położonych blisko miasta (południowa część gminy Rzgów, północna część gminy Nowosolna, obszar wokół miasta Głowno), jak i terenów położonych w większej odległości od Łodzi (południowa część gminy Parzęczew). W obszarach, które w 1990 r. charakteryzowały się małą średnią wielkością gospodarstwa, następuje dalsze jej zmniejszanie, które prowadzi do zaniku działalności rolniczej (Andrespol, północna i środkowa część gminy Rzgów).

3.2. Uwarunkowania rozwoju i zmiany w rolnictwie w opinii właścicieli gospodarstw rolnych

3.2.1. Charakterystyka wybranych cech biologicznych i społecznych respondentów

Badaniami społecznymi objęto grupę 234 właścicieli gospodarstw rolnych w wybranych pięciu gminach wiejskich aglomeracji łódzkiej (próba 5%). Operatem losowania były spisy właścicieli gospodarstw rolnych zamieszczone

w gminnych rejestrach wymiarowych gruntów. Próbę wytypowano na drodze losowania warstwowego, systematycznego (w każdej warstwie 5%). W odpowiednich gminach warstwami losowania były grupy obszarowe gospodarstw rolnych. Liczba wylosowanych do badania osób zależała zatem od ogólnej liczby właścicieli gospodarstw rolnych w gminie oraz ich rozkładu w poszczególnych grupach obszarowych (tab. 29.). W badaniach właścicieli gospodarstw zastosowano metodę wywiadu kwestionariuszowego.

Tabela 29

Liczba właścicieli gospodarstw wylosowanych do badania według grup obszarowych gospodarstw rolnych

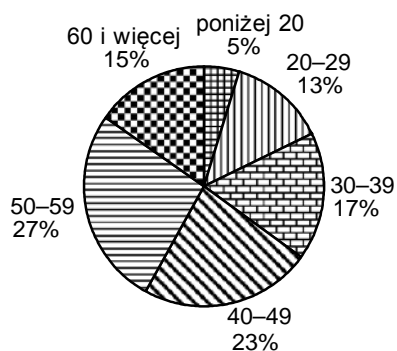
Gmina	Liczba gospodarstw w grupach obszarowych												Razem	%
	1–2 ha	%	2–5 ha	%	5–7 ha	%	7–10 ha	%	10–15 ha	%	po- wyżej 15 ha	%		
Andrespol	7	50,0	5	35,7	1	7,1	1	7,1	0	0,0	0	0,0	14	100
Rzgów	25	37,9	26	39,4	8	12,1	5	7,6	2	0,0	0	0,0	66	100
Nowosolna	15	37,5	15	37,5	4	10,0	4	10,0	1	2,5	1	2,5	40	100
Parzęczew	14	24,1	16	27,6	6	10,3	8	13,8	8	10,3	6	10,3	58	100
Główno	6	10,7	16	28,6	9	16,1	13	23,2	8	7,1	4	7,1	56	100
Razem	67	28,6	78	33,3	28	12,0	31	13,2	19	4,7	11	4,7	234	100

Źródło: oprac. własne.

Najwięcej wywiadów przeprowadzono w gminach wiejskich położonych w zewnętrznej strefie aglomeracji łódzkiej (Parzęczew, Główno) oraz w gminie Rzgów. Wśród właścicieli gospodarstw największą grupę stanowiły osoby kierujące gospodarstwami małymi i bardzo małymi, tj. mających do 5 ha (62%). Właściciele gospodarstw dużych i bardzo dużych, tj. powyżej 10 ha, stanowili prawie 13% ogółu ankietowanych.

Wśród ankietowanych zdecydowanie przeważali mężczyźni (80%). Większy udział kobiet wśród respondentów odnotowano w dwóch najbardziej zurbanizowanych gminach, tj. Andrespolu (28%) i Rzgowie (30%).

Wśród cech biologicznych i społecznych właścicieli gospodarstw ustalono również wiek, wykształcenie i staż zamieszkania. Prawie 50% właścicieli gospodarstw to osoby pomiędzy 40. a 59. rokiem życia. Stosunkowo liczna była kategoria wiekowa powyżej 60. roku życia (15%). Zaledwie 18% badanych miało mniej niż 30 lat (ryc. 17).

Ryc. 17. Właściciele gospodarstw rolnych według grup wiekowych
Źródło: oprac. własne

Prawie 44% ankietowanych miało wykształcenie podstawowe lub podstawowe niepełne (tab. 30). Grupa ta, razem z osobami z wykształceniem zasadniczym zawodowym, stanowiła 75% ogółu badanych. Grupa właścicieli gospodarstw posiadających wyższe wykształcenie stanowiła 6,8%.

Większość właścicieli gospodarstw rolnych można było uznać za ludność zasiedziałą. Ponad 30% ankietowanych mieszkało w rodzinnej wsi od urodzenia, natomiast 25% – powyżej 20 lat (tab. 31). Grupa ankietowanych, która mieszkała w odpowiednich wsiach mniej niż 10 lat, stanowiła 26,5%. Największym jej udziałem charakteryzowały się gminy Rzgów i Nowosolna.

Tabela 30

Właściciele gospodarstw rolnych według wykształcenia

Gmina	Wykształcenie												Razem	%
	wyższe	%	policealne	%	średnie	%	zawodowe	%	podstawowe	%	podstawowe niepełne	%		
Andrespol	1	7,1	1	7,1	3	21,4	5	35,7	4	28,6	0	0,0	14	100
Rzgów	4	6,1	3	4,5	10	15,2	24	36,4	21	31,8	4	6,1	66	100
Nowosolna	8	20,0	2	5,0	5	12,5	10	25,0	10	25,0	5	12,5	40	100
Parzęczew	2	3,4	3	5,2	8	13,8	17	29,3	18	31,0	10	17,2	58	100
Głowno	1	1,8	2	3,6	6	10,7	17	30,4	22	39,3	8	14,3	56	100
Razem	16	6,8	11	4,7	32	13,7	73	31,2	75	32,1	27	11,5	234	100

Źródło: oprac. własne.

Tabela 31

Właściciele gospodarstw rolnych według długości okresu zamieszkania

Gmina	Długość okresu zamieszkania										Łącznie	%
	od urodzenia	%	powyżej 20 lat	%	10–20 lat	%	5–10 lat	%	poniżej 5 lat	%		
Andrespol	4	28,6	3	21,4	3	21,4	1	7,1	3	21,4	14	100
Rzgów	18	27,3	15	22,7	11	16,7	10	15,2	12	18,2	66	100
Nowosolna	15	37,5	7	17,5	4	10,0	6	15,0	8	20,0	40	100
Parzęczew	21	36,2	19	32,8	6	10,3	8	13,8	4	6,9	58	100
Głowno	24	42,9	15	26,8	7	12,5	7	12,5	3	5,4	56	100
Razem	82	35,0	59	25,2	31	13,2	32	13,7	30	12,8	234	100

Źródło: oprac. własne.

3.2.2. Czynniki sprzyjające i utrudniające prowadzenie gospodarstwa rolnego

Właściciele gospodarstw rolnych zapytano o czynniki, które sprzyjały i utrudniały prowadzenie gospodarstwa w okresie transformacji ustrojowej (tzn. po 1990 r.).

Wskazanie czynników sprzyjających działalności rolniczej okazało się poleceniem, które sprawiło rolnikom wiele trudności (tab. 32). W opinii właścicieli gospodarstw najczęściej pojawiała się stwierdzenie, że w okresie transformacji nie dostrzegali oni żadnych czynników sprzyjających. W gminach położonych w zewnętrznej strefie aglomeracji odpowiedzi takiej udzieliło ok. 50% respondentów (najwięcej w Głownie – 51,7%). Rolnicy w Parzęczewie i Głownie na drugim miejscu wskazywali na lepszą dostępność do środków produkcji (nawozów, maszyn itp.). Duży udział odpowiedzi tego typu wynikał przede wszystkim z dominującej funkcji rolnictwa w strukturze gospodarczej tych gmin. Działalność rolnicza stanowiła tu jedno z głównych źródeł utrzymania. W porównaniu z okresem poprzednim dużo łatwiej było kupić rolnikom nawozy mineralne, maszyny, materiał siewny, środki ochrony roślin itp. Wiele osób w Głownie i Parzęczewie zauważyło, że w okolicy powstały prywatne firmy oferujące wymienione środki produkcji, co pozwala zaoszczędzić czas i pieniądze potrzebne na dojazd do oddalonych centrali. Ważnym argumentem była również zmiana sposobu rozdysponowania środków produkcji. Tak na ten temat wypowiedział się rolnik z gminy Parzęczew:

dawniej, aby kupić pustaka czy cegłę na obórę czy inny budynek, trzeba się było do gminy najechać, prosić różnych [...] , tak samo z nawozami czy częściami [...] jak się nie miało kogoś w kółkach czy gdzie indziej to można było czasem czekać i rok [...] teraz byle mieć pieniądze to wszystko...

Tabela 32

Czynniki sprzyjające prowadzeniu gospodarstwa rolnego w opinii właścicieli gospodarstw

Gmina	Udział odpowiedzi (w %)						Razem (%)
	brak czynników sprzyjających	brak odpowiedzi	łatwy dostęp do środków produkcji (np. nawozów, maszyn, nasion)	„praca nie jest tak męcząca jak kiedyś” (mechanizacja)	wolny rynek, konkurencja	inne odpowiedzi	
Andrespol	35,9	43,2	15,4	2,5	2,3	0,7	100
Rzgów	34,2	36,3	17,6	5,1	5,2	1,6	100
Nowosolna	30,8	36,4	19,8	4,2	7,9	0,9	100
Parzęczew	49,3	17,2	23,5	7,2	2,3	0,5	100
Głowno	51,7	13,7	18,9	6,3	1,5	7,9	100

Źródło: oprac. własne.

W strukturze odpowiedzi respondentów z obszarów wiejskich położonych w zewnętrznej strefie aglomeracji częściej pojawiała się opinia, że wzrost poziom mechanizacji gospodarstw, co czyni pracę w gospodarstwie nie tak męczącą jak dawniej. Takie wypowiedzi można było spotkać przede wszystkim w gospodarstwach dużych, towarowych i o znacznym stopniu specjalizacji. W ogólnej liczbie odpowiedzi czynnik ten ankietowani podawali rzadko. Rolnicy najczęściej wskazywali na postęp w wyposażeniu gospodarstw, wzrost wymogów sanitarnych i związane z tym modernizację.

Właścicielka gospodarstwa o powierzchni 12 ha w gminie Głowno, specjalizującego się w produkcji mlecznej, w ten sposób uzasadniła odpowiedź:

ile musiałam się baniek nanosić [...] czasu natracić do wystudzenia, czyszczenia [...] kupiliśmy basen, co dwa dni odbierają od nas i z głowy [...] mamy teraz więcej krów i nową obórę, sami nie wybieramy gnojówki, bo jest podajnik...

Inny przykład podaje rolnik z Nowosolnej:

jeszcze 10 lat temu z kosami, snopowiązałkami się użerali [...] gdzie dzisiaj snopki na polach zobaczysz [...] każdy na kombajn wygląda [...] drogi jest, coś chyba w tym roku 200 zł za godzinę brali, ale w zimie przecież już nic się nie robi...

Na obszarach graniczących z Łodzią najwięcej respondentów nie udzieliło odpowiedzi na to pytanie. Byli to najczęściej właściciele gospodarstw małych, w których nie prowadzono działalności rolniczej lub dawała ona niewielką część dochodów gospodarstw domowych. Respondenci z gmin Rzgów i Nowosolna, częściej niż ankietowani rolnicy z Parzęczewa i Głowna, wskazywali na rozwój wolnego rynku, konkurencji między producentami, wzrost liczby punktów zbytu. We wsiach położonych w większej odległości od centrum aglomeracji odpowiedzi tego typu występowały sporadycznie. Negatywna opinia rolników o transformacji wynikała przede wszystkim z rozgoryczenia sytuacją finansową, z nieumiejętności zachowania się w warunkach wolnego rynku, wymagań odbiorców itp.

Najwięcej innych odpowiedzi zanotowano w gminie Głowno (7,9%). Rolnicy z tego obszaru wskazywali, że pozytywną stroną ich pracy jest jej piękno, względny spokój, możliwość połączenia pracy w gospodarstwie z życiem rodzinnym.

Jeden z rolników tak mówi o tym aspekcie pracy na wsi:

kiedy wychodzę na wiosnę na pole i jest tak zielono, to nie myślę o niczym złym, [...] chociaż jest często trudno, to jest mi tu dobrze...

W odpowiedziach na pytanie o czynniki sprzyjające produkcji rolniczej wielu respondentów mówiło o trudnościach w ich działalności zawodowej, wyprzedzając odpowiedź na pytanie następne. Wskazanie trudności przychodziło ankietowanym rolnikom łatwiej. Odpowiedzi były bardziej złożone, podawano często więcej niż jeden czynnik (tab. 33).

Tabela 33

Czynniki utrudniające prowadzenie gospodarstwa rolnego w opinii właścicieli gospodarstw

Gmina	Udział odpowiedzi (w %)							Razem (%)
	nieopłacalność produkcji	wysokie ceny środków produkcji	brak odpowiedzi	warunki przyrodnicze (susze, gradobicia...)	wysokie wymagania w skupie produktów rolnych	brak pomocy (rąk do pracy, doradztwa, opieki socjalnej...)	„nie było trudności”	
Andrespol	38,2	22,2	35,3	0,0	1,5	0,8	2,0	100
Rzgów	35,2	21,1	29,9	6,5	3,7	2,4	1,2	100
Nowosolna	37,5	23,7	23,6	6,3	5,5	3,4	0,0	100
Parzęczew	46,3	24,3	2,6	12,3	8,9	5,6	0,0	100
Głowno	45,2	28,0	1,5	8,9	7,5	8,9	0,0	100

Źródło: oprac. własne.

Stwierdzono, że we wszystkich gminach respondenci najczęściej wskazywali na nieopłacalność produkcji rolnej w okresie transformacji. Wśród czynników utrudniających pracę w gospodarstwie rolnym ankietowani podawali także wysokie ceny środków produkcji. Rolnicy wyrażali opinie, że głównym problemem ich gospodarstw w omawianym okresie było pogorszenie się sytuacji finansowej i obniżenie standardu życia, a także społeczno-zawodowego prestiżu zawodu rolnika. Więcej takich odpowiedzi zanotowano w gminach, w których działalność rolnicza była jednym z głównych źródeł dochodów. Prawie w połowie odpowiedzi respondentów z gmin Głowno i Parzęczew znalazło się sformułowanie, że „produkcja jest nieopłacalna”. Ankietowani podawali różne przyczyny braku opłacalności. Najczęściej wskazywali na niskie ceny produkowanych artykułów i wysokie ceny usług rolniczych. Niektórzy z respondentów, oprócz przyczyn bezpośrednich, uwzględniali szersze zjawiska, np. błędy w polityce rolnej państwa, wahania koniunktury gospodarczej.

Jeden z rolników w taki sposób wyraził się o własnej działalności w okresie transformacji:

na początku dokupiłem ziemi i chciałem specjalizować się w trzodzie chlewnej, wziąłem niewielki kredyt [...] u nas jednak zanim osiągnie się produkt gotowy do zbytu, trzeba czekać [...] w tym czasie ceny zmieniają się trzy razy i żeby trafić w „świńską górkę”, kiedy ceny dają zysk, to trzeba mieć szczęście albo szybciej skończyć cykl [...] nie wiadomo co zrobi rząd, czy sprowadzi coś z zagranicy czy zablokuje [...] oni nie wiedzą co się na dole dzieje, czego ile jest, jak ustalać ceny, by ludzie mieli zysk, ale i nie rzucali się na coś...

Opinii takich, szczególnie wśród właścicieli gospodarstw towarowych, było wiele. Po ich analizie można stwierdzić, że jedną z zewnętrznych przyczyn braku specjalizacji wśród gospodarstw była niestabilna polityka państwa. Częste zmiany cen na rynku rolnym, przy braku określonych gwarancji, powodowały, że wśród rolników występowała obawa przed specjalizacją. Mogło to bowiem doprowadzić do upadku gospodarstwa. Dlatego też, nawet wśród gospodarstw towarowych, powszechnym zjawiskiem było utrzymywanie dwóch, trzech kierunków produkcji.

Właściciele gospodarstw rolnych w gminach Parzęczew i Głowno ujawniali największe rozgoryczenie aktualną sytuacją w rolnictwie i w rolniczych gospodarstwach domowych. Zauważono również, że w rozmowach o trudnościach dominującym typem postawy było roszczenie (wobec władzy, reszty społeczeństwa). Reprezentatywne dla takiej postawy są dwie wypowiedzi. Pierwsza została zarejestrowana w rozmowie z rolnikiem z wykształceniem wyższym, który przybył 22 lata temu do gminy Parzęczew z Łodzi:

mamy ponad 70 ha ziemi, wszystkiego czego się dorobiliśmy do 1990 r., to były dla nas złote czasy, mieliśmy najnowocześniejsze gospodarstwo, wszystko od nas zabierali, mieliśmy poważanie u władz, [...] dzisiaj nikt nami się nie interesuje, był taki okres, by utrzymać produkcję

musieliśmy sprzedąć ciągnik, to co robią na górze to głęboka forma lekceważenia tego zawodu, chłop w tym kraju zawsze był maltretowany, a to co teraz się dzieje, to kontynuacja pogardy, [...] decydenci też przecież są ze wsi, a odcinają się od niej, [...] wśród pośredników panuje zмова, nikt nie potrafi przewidzieć co będzie w najbliższej przyszłości, a co dopiero dalszej, [...] państwo nie gwarantuje właściwych cen minimalnych [...], znikąd nie ma pomocy dla rolników...

Druga opinia została zapisana w gospodarstwie średniej wielkości (8 ha), a jej autorką była właścicielka gospodarstwa w gminie Głowno:

nikt nam nie chce pomóc, a przecież nam trzeba pomagać, sami się już chyba nie utrzymamy, [...] jest nas tutaj dwanaścioro, wszyscy żyjemy z ziemi, [...] wcześniej było lepiej, jakoś się żyło, [...] przecież jak zrobili z nas dziadów, to będzie to samo co w mieście, teraz jeszcze nie ma tu złodziejstwa, ale niedługo będzie jak w mieście...

Wyniki badań we wsiach aglomeracji łódzkiej w tym względzie nie odbiegają od wyników studiów prowadzonych w skali całego kraju. Od początku okresu transformacji zwraca się uwagę, że głównymi problemami rolników są: ceny środków produkcji, nieopłacalność produkcji, brak tanich kredytów, kłopoty ze zbytem, drożyzna i brak pieniędzy, polityka państwa, bariery skupu (Rosner 1993a; Ostrowski [red.] 1997a; 1997b).

Specyfiką wywiadów z respondentami z gmin graniczących z Łodzią był wysoki odsetek nieudzielonych na to pytanie odpowiedzi. Wynikała ona, podobnie jak w przypadku pytania o czynniki sprzyjające, z obojętnego stosunku do problemów rolnictwa osób, które miały pozarolnicze źródło utrzymania. W przeciwieństwie do właścicieli gospodarstw z Głowna i Parzęczewa, respondenci z gmin podmiejskich rzadziej zwracali uwagę na tak ważne aspekty pracy w rolnictwie, jak czynniki przyrodnicze (głównie susze), wysokie wymagania w skupie produktów oraz brak siły roboczej w gospodarstwach. W gminie Głowno stosunkowo często pojawiały się opinie, że trudna sytuacja finansowa w rolnictwie powoduje ucieczkę ze wsi ludzi młodych i „brak rąk do pracy” (8,9%).

W analizie rozkładu odpowiedzi na pytanie o czynniki utrudniające pracę w gospodarstwie zauważono, że prawie wszyscy rolnicy szukają źródeł niepowodzeń poza własnym gospodarstwem. Właściciele gospodarstw nie wskazywali barier rozwoju, które by tkwiły np. w ich wykształceniu czy umiejętnościach organizacyjnych. Większość rolników cechuje postawa tzw. wyuczonej bezradności, która objawia się m. in. pesymizmem, agresją wobec innych grup społeczno-zawodowych, poszukiwaniem oparcia u silniejszych (autorytaryzm), mentalnością etatystyczną (Halamaska 1995, s. 270; Cieślińska 1993, s. 107). Podobną sytuację opisał Rosner w badaniach opinii rolników o swej pozycji w społeczeństwie (1993b, s. 129). Tylko 17% odpowiedzi rolników dotyczyło źródeł tkwiących w samym rolnictwie, np. w złej organizacji, przestarzałych metodach produkcji, rozdrobnieniu gospodarstw.

3.2.3. Źródła informacji o nowoczesnych sposobach produkcji i inwestycje gospodarstw

Wyniki badań właścicieli gospodarstw rolnych w aglomeracji łódzkiej potwierdziły przypuszczenie, że większość informacji o nowościach rolniczych była przekazywana w formie wymiany sąsiedzkiej lub respondenci w ogóle nie myśleli o modernizacji działalności rolniczej (tab. 34).

Tabela 34

Źródła informacji o nowoczesnych kierunkach i sposobach produkcji rolniczej

Gmina	Udział odpowiedzi (w %)						Razem (w %)
	„od sąsiada”	„nie interesuję się tym”	„sam zdobywam”	brak odpowiedzi	ośrodki doradztwa, broszury i prasa rolnicza	inne	
Andrespol	12,5	52,3	5,6	17,1	3,6	8,9	100
Rzgów	18,6	40,4	12,3	13,9	7,2	7,6	100
Nowosolna	21,2	38,2	9,6	21,1	5,4	4,5	100
Parzęczew	31,2	15,2	18,9	15,1	12,9	6,7	100
Głowno	38,9	11,3	15,4	7,3	18,9	8,2	100

Źródło: oprac. własne.

W gminach podłódzkich ankietowani najczęściej odpowiadali, że w ostatnich latach nie interesowali się modernizacją gospodarstw rolnych. Duża liczba respondentów w Andrespolu, Nowosolnej i Rzgowie nie udzieliła na to pytanie odpowiedzi. W gminach wiejskich położonych w zewnętrznej strefie aglomeracji najwięcej osób twierdziło, iż informacje o nowoczesnych sposobach gospodarowania w rolnictwie uzyskują od sąsiada. W gminach Parzęczew i Głowno właściciele gospodarstw stosunkowo często wskazywali jako źródło informacji ośrodki doradztwa rolniczego i specjalistyczną prasę. Wyższy udział odpowiedzi tego typu w gminie Głowno wynikał z bliskości ośrodka doradztwa rolniczego w Bratoszewicach. Tylko trzech rolników podało internet jako źródło informacji o sposobach produkcji rolniczej (Parzęczew i Nowosolna).

Stwierdzono, że istnieje wyraźna zależność pomiędzy sposobem informowania a wielkością gospodarstw i wykształceniem ich właścicieli. Większość

rolników z wykształceniem średnim i wyższym (62%) czerpała informacje ze źródeł innych niż sąsiedzi. Podobnie czyniło 59% rolników w gospodarstwach o powierzchni powyżej 10 ha.

W warunkach gospodarki rynkowej, która wymusza na rolnikach eksternalizację działań, brak związku z szerszym polem informacyjnym świadczy bardzo źle o kondycji i strategii działań rolników na omawianym obszarze. Zdaniem Podedwornej, efektywność ekonomiczna gospodarstw „zależy od przedsiębiorczości rolnika i jego umiejętności reagowania na sytuację zawodową w większym stopniu, niż od mistrzostwa zawodowego” (2000, s. 49).

Ankietowanych rolników zapytano również o inwestycje zrealizowane w gospodarstwach rolnych w okresie transformacji (tab. 35).

Tabela 35

Inwestycje w gospodarstwach rolnych w zakresie środków trwałych

Gmina	Udział odpowiedzi (w %)							Razem (w %)
	brak inwestycji	maszyny rolnicze	środki transportu	remonty budynków gospodarczych	urządzenia rolnicze	nowe budynki gospodarcze	inne	
Andrespol	70,3	11,3	5,6	2,5	2,5	2,2	5,6	100
Rzgów	45,6	18,9	8,9	7,5	4,5	4,1	10,5	100
Nowosolna	47,5	23,6	11,2	8,5	4,2	3,6	1,4	100
Parzęczew	23,6	35,6	17,8	8,2	5,0	7,8	2,0	100
Głowno	21,2	42,3	15,8	9,8	4,6	4,2	2,1	100

Źródło: oprac. własne.

W gminach Andrespol, Rzgów i Nowosolna najwięcej rolników stwierdziło, że po 1990 r. nie wykonali żadnych inwestycji we własnym gospodarstwie. W gminie, w której działalność rolnicza miała marginalne znaczenie, odpowiedzi takiej udzieliło 70,3% respondentów. Właściciele gospodarstw, najczęściej małych i nietowarowych (1–2 ha), argumentowali, że nie inwestują w tę działalność, ponieważ nie utrzymują się z niej. Wśród pozostałych odpowiedzi w tych gminach przeważały typy inwestycji, które nie wymagały dużych nakładów kapitałowych (głównie niezbędne maszyny, środki transportu). Specyfiką gminy Rzgów był duży udział odpowiedzi innych. W gminie tej część właścicieli gospodarstw wymieniała inwestycje w rolniczą działalność specjalistyczną. Było to związane z prowadzeniem gospodarstw, które zajmują się intensywnymi uprawami podmiejskimi (warzywa, owoce, kwiaty).

W gminach oddalonych od centrum aglomeracji respondenci najczęściej wskazywali inwestycje w maszyny rolnicze i w środki transportu. Duża grupa ankietowanych odpowiedziała (ponad 20%), że w okresie transformacji ustrojowej nie inwestowała w gospodarstwo rolne. W Parzęczewie i Głównie częściej mówiono o remontach i budowie nowych budynków oraz o inwestycjach w urządzenia rolnicze („basen”, „chłodziarka”, „dojarka”, nowe wyposażenie w oborze czy chlewie). Inwestycje te były najczęściej związane z utrzymaniem gospodarstwa rolnego na dotychczasowym poziomie (wymiana maszyn, ogólny wzrost mechanizacji w rolnictwie). Respondenci, którzy utrzymują się z rolnictwa, argumentowali, że inwestycje takie jak nowe budynki gospodarcze i mieszkalne wymagają większych nakładów finansowych i zaciągnięcia kredytu. Wyniki badań w tym zakresie w gminie Parzęczew i Głównie zbliżone są do przeciętnej sytuacji gospodarstw rolnych w Polsce. Badania hierarchii inwestycji wskazują, że w gospodarstwach na pierwszym miejscu stawiane były inwestycje w podstawowe rolnicze środki trwałe i obrotowe, które zapewniają dochód, a tym samym egzystencję rodzin rolniczych.

W badaniach we wsiach aglomeracji łódzkiej rolnicy rzadko wymieniali wśród inwestycji ziemię. Odpowiedzi takie zanotowano w gminie Parzęczew, Głównie i Rzgów. Respondenci, którzy ujawnili, że w okresie transformacji kupili ziemię, prowadzili głównie gospodarstwa powyżej 10 ha. Wielu gospodarzy przejmuje ziemię na zasadzie umowy dzierżawnej (najczęściej ustnej). W większości przypadków ziemię w dzierżawę oddają emeryci i renciści, którzy nie mają następców, a stopień mechanizacji ich małych i niskotowarowych gospodarstw jest słaby.

W jednym z gospodarstw emeryckich w Parzęczewie tak komentowano decyzję o oddaniu w dzierżawę 2 ha ziemi:

pięć lat temu mieliśmy z żoną siłę robić, za koniem chodzić, oprzątać, [...] od kiedy czuję się gorzej, oddaliśmy sąsiadowi za nic, tyle co do gminy czy na cmentarz nas zawiezie, [...] dobrze wyszło, bo renta z tego żadna, a trzeba było ją ładować w ziemię [...], teraz mamy spokój

Wielu właścicieli gospodarstw oczekuje na zainteresowanie ich ziemią przez osoby pochodzące z miast aglomeracji (Nowosolna, Parzęczew, Rzgów). Cena, którą mogą oni uzyskać za sprzedaż ziemi na działki rekreacyjne jest dużo wyższa niż cena oferowana przez innych rolników. Potencjalnych kupujących z miasta zniechęca jednak często zaporowa cena ustalona przez sprzedających, natomiast kupujący oferują sumę pieniędzy znacznie niższą od rynkowej wartości ziemi.

Jeden z rolników w gminie Parzęczew tak komentuje zachowanie właścicieli małych gospodarstw:

chętnie pozbyliby się ciężaru, ale czekają kto da więcej, [...] najczęściej kończy się tak, że dogadają się z gminą, sprzedadzą na działki.

Właściciele gospodarstw, szczególnie średnich, coraz częściej myślą o sprzedaży ziemi. Wycofują się z produkcji rolniczej, nie inwestują w gospodarstwa, poszukują innych źródeł utrzymania. Grunty orne przestają być użytkowane rolniczo. Obszary odłogowane zmieniają przeznaczenie i stają się terenem ekspansji osadnictwa rekreacyjnego i rezydencjonalnego.

3.2.4. Pozarolnicze kwalifikacje właścicieli gospodarstw i dodatkowa działalność prowadzona w gospodarstwie rolnym

W charakterystyce cech społeczno-demograficznych respondentów podkreślono, że 75% ogółu badanych rolników miało wykształcenie zasadnicze zawodowe, podstawowe i podstawowe niepełne. Najgorsza pod tym względem sytuacja występowała w gminach Głowno i Parzęczew. Dominującą kategorią wykształcenia był tu poziom podstawowy. Liczna grupa ankietowanych podała również wykształcenie niepełne podstawowe. W gminach graniczących z Łodzią zanotowano największy udział respondentów z wykształceniem zawodowym. W przeciwieństwie do gmin z zewnętrznej strefy aglomeracji, w Andrespolu, Rzgowie i Nowosolnej więcej osób mogło pochwalić się wykształceniem średnim i wyższym. Ogólny udział grupy właścicieli gospodarstw z takim wykształceniem wyniósł 6,8%. Rzeczywista liczba rolników z tą kategorią wykształcenia była niższa (7 respondentów, tj. 3%). W gminie Głowno tylko jeden respondent miał wyższe wykształcenie. Pozostali ankietowani z tą kategorią wykształcenia to osoby, które mieszkały w gminach graniczących z Łodzią, a w swoich gospodarstwach nie prowadziły działalności rolniczej. Powierzchnia ich gospodarstw nie przekraczała 2 ha i w praktyce była to ziemia w otoczeniu domu (rezydencji).

Ciekawe zjawisko zarejestrowano w gminie Parzęczew. Dwóch właścicieli gospodarstw z wyższym wykształceniem przybyło na ten obszar z Łodzi. Prowadzą jedno z największych i najlepszych gospodarstw w gminie.

Jeden z nich tak o sobie mówi:

jestem rolnikiem z Piotrkowskiej, przyjechałem tu 15 lat temu, wszystkiego uczyłem się sam, z książek, bo przecież od kogo tutaj miałem się uczyć, [...] na początku bardzo pomogła mi rodzina żony, [...] wiele rzeczy w życiu wcześniej robiłem, byłem spawaczem gazowym, elektrykiem samochodowym, hydraulikiem, mechanikiem maszyn i samochodów, murarzem, glazurnikiem, [...] wystarczy? jeszcze coś by się znalazło, [...] w sezonie 50% owoców odstawiam do hipermarketów, drugie tyle na rynek...

Wypowiedź ta, jak i kilka innych osób z grupy z wyższym wykształceniem, świadczy o roli, jaką odgrywają pozarolnicze umiejętności i związane z nimi doświadczenie w obecnej sytuacji rynkowej. Rolnicy-przedsiębiorcy to osoby

kreatywne, poszukujące wyjścia z trudnej sytuacji, gotowe do wyzwań, przed jakimi stawia ich sytuacja gospodarcza. Z licznych badań wynika, że proces włączania rodzinnych gospodarstw rolnych w gospodarkę rynkową zależy w bardzo dużym stopniu od wykształcenia i umiejętności organizacyjnych. Rolnicy z wyższym wykształceniem uzyskują lepsze wyniki ekonomiczne, efektywniej wykorzystują zasoby ziemi, środki obrotowe i pracę (Cichowicz 1993, s. 124; Klepacki 1997, s. 72).

Wobec ogromnej roli, jaką odgrywają obecnie pozarolnicze kwalifikacje zawodowe, zapytano respondentów czy posiadają oni takowe (tab. 36).

Tabela 36

Pozarolnicze kwalifikacje właścicieli gospodarstw

Gmina	Posiadający kwalifikacje pozarolnicze	Udział w ogólnej liczbie badanych respondentów (w %)
Andrespol	11	78,6
Rzgów	31	47,0
Nowosolna	19	47,5
Parzęczew	28	31,0
Głowno	13	23,2

Źródło: oprac. własne.

Najwyższy udział respondentów, którzy udzielili twierdzącej odpowiedzi, odnotowano w gminach Andrespol (78,6%), Rzgów i Nowosolna. Ankietowani ci wśród kwalifikacji wymieniali przede wszystkim te, które wynikają ze zdobytego wykształcenia. Dominującym typem były kwalifikacje zawodowe: remontowo-budowlane, mechaniczne, transportowe, elektryczne, itp. Na podstawie kwestionariusza ustalono, że ogółem 42 właścicieli gospodarstw łączyło pracę w gospodarstwie z innym zajęciem, poza miejscem zamieszkania (poza wsią). Większość z nich pochodziła z gmin graniczących z Łodzią i stanowili oni ponad 50% ankietowanych posiadających pozarolnicze kwalifikacje (30 respondentów). W zdecydowanej większości byli oni właścicielami małych gospodarstw rolnych, do 5 ha (23 respondentów).

Przedstawiony wyżej, mało optymistyczny obraz poziomu wykształcenia ludności rolniczej oraz pozarolniczych kwalifikacji zawodowych, uzupełniono zagadnieniem dodatkowej działalności prowadzonej w gospodarstwie rolnym (tab. 37). Najwyższy udział gospodarstw rolnych z dodatkową działalnością gospodarczą występował w gminach Nowosolna (20%) i Rzgów (15,2%). Najmniejszy natomiast stwierdzono w gminach rolniczych – Parzęczewie (13,8%) i Głownie (8,9%).

Gospodarstwa rolne położone w gminach blisko Łodzi i w zewnętrznej strefie aglomeracji różniły się pod względem rodzaju prowadzonej dodatkowej działalności.

Tabela 37

Dodatkowa działalność prowadzona w gospodarstwie rolnym

Gmina	Liczba gospodarstw, w których prowadzona jest dodatkowa działalność	Udział w ogólnej liczbie badanych gospodarstw (w %)
Andrespol	2	14,3
Rzgów	10	15,2
Nowosolna	8	20,0
Parzęczew	8	13,8
Głowno	5	8,9

Źródło: oprac. własne.

Specyfiką gmin Parzęczew i Głowno było występowanie usług towarzyszących działalności rolniczej, tj. handlu obwoźnego i usług sprzętem rolniczym. Jeden z rolników w gminie Nowosolna w taki sposób przedstawił motyw wy założenia firmy:

za komuny żyliśmy z gospodarstwa i nie było źle, [...] kiedy przyszło nowe, na nic nie było pieniędzy, [...] za to co rolnicze, ziarno, żywiec dostawaliśmy grosze, [...] gdybym nie jeździł ze swoim na rynek, to byśmy mieli bardzo źle, [...] wie Pan, weźmie się trochę swojego, dokupię na Zjazdowej i jadę do Łodzi...

W gminie Rzgów największe znaczenie miały usługi transportowe i krawieckie, co wynika z tradycji działalności na tym obszarze (zakłady krawieckie). W gminach podmiejskich właściciele gospodarstw dorabiają również świadcząc usługi remontowo-budowlane (ruch budowlany).

Dane przedstawione wyżej miały charakter oficjalny, tzn. rolnicy, którzy dorabiali w inny sposób, starali się to ukrywać. Podejmowali oni bowiem wiele prac dorywczych i sezonowych, wykonywali drobne usługi, wytwarzali sprzęty użyteczne w gospodarstwach domowych i rolnych. Przeszkodą w rozwoju profesjonalnych usług było m. in. przekonanie rolników, że wszystko można naprawić we własnym zakresie lub w ramach pomocy sąsiedzkiej. Na wsi zawsze znajdzie się jakaś „złota rączka”, która naprawi wszystko – od zwarcia w instalacji po kombajn.

Niektórzy z bardziej zamożnych rolników, posiadający gospodarstwa o dużym areale ziemi, narzekali, że w czasie nasilonych prac polowych nie mogą

znaleźć chętnych do pomocy. Trudno im było wytłumaczyć przyczyny takiego zjawiska. Jedna z właścicielek gospodarstwa w ten sposób komentowała sytuację:

potrzebowaliśmy pomocy w czasie żniw, a przecież wielu się kręci po wsi bez pracy, stoją pod sklepem..., dawaliśmy 30 zł za parę godzin roboty i obiad, [...] myśli Pan, że chcieli przyjść, gdzie tam, w końcu jednego znajomego namówiliśmy, [...] kiedyś tak nie było, teraz wolą postać pod sklepem i czekać nie wiadomo na co...

Przeszkodą w rozwoju przedsiębiorczości była przede wszystkim słaba siła nabywcza rolników, ich brak kwalifikacji, wiedzy o potrzebach, potencjale lokalnego rynku i organizacji działań. Z drugiej strony, założenie firmy wiąże się z opłatami, którym rolnicy nie są w stanie podołać. Prawie żaden z rolników nie myśli o zaciągnięciu kredytu, który uznaje się za podstawowy czynnik pozarolniczego wzrostu (Kościk 1999, s. 33).

Przedstawione wyżej problemy uświadamiają nam, że gospodarstwa rolne spełniają funkcję socjalną, tzn. utrzymują ogromną liczbę osób, które w rzeczywistości są zbędne w procesie produkcji. Sytuacja ta rodzi zjawisko tzw. bezrobocia ukrytego, olbrzymiego problemu społecznego. Brak odpływu ludności w wieku produkcyjnym do innych zajęć prowadzi m. in. do utrzymywania niskiej efektywności i towarowości gospodarstw. Rolnicy w pierwszej kolejności myślą o zaspokojeniu podstawowych potrzeb własnych, a w następnej dopiero o unowocześnieniu gospodarstwa i urynkowieniu działań. Socjalna funkcja polskiej wsi polega również na konsumpcji emerytur i rent rolniczych starszego pokolenia przez całe rodziny. Dzień wizyty listonosza na wsi jest jednym z najbardziej oczekiwanych dni w miesiącu. Osoby starsze otoczone są szczególnym zainteresowaniem, choć niekoniecznie należyтым szacunkiem. Z funkcji nośnika tradycji, wiedzy i doświadczenia, którą kiedyś pełniły, coraz częściej stają się nośnikami brakującej powszechnie gotówki.

Jeden z rolników z gminy Parzęczew tak mówi o tym zjawisku:

jak jedzie Heniek [listonosz] z kasą to się wszyscy cieszą, a najbardziej to w sklepie, że im trochę z kresek poddają.

W latach 90. XX w. polska wieś stała się amortyzatorem wielu negatywnych zjawisk. Przy minimalnej pomocy z zewnątrz, wzięła na siebie utrzymanie dużej liczby bezrobotnych, nieradzących sobie w warunkach gospodarki rynkowej. Znaleźli oni w gospodarstwach rolnych azyl bezpieczeństwa. Przy zapewnionych podstawach egzystencji bezrobotnym trudniej jest zmobilizować się do pracy. Taki stan prowadzi na wsi do tzw. długotrwałego bezrobocia. Szczególnie niepokojący jest fakt utrzymywania się wysokiego bezrobocia wśród ludzi młodych.

3.2.5. Źródła formalnego i nieformalnego wsparcia dla gospodarstw rolnych

Grupie ankietowanych zadano pytania dotyczące kwestii wsparcia gospodarstw rolnych ze strony instytucji formalnych i nieformalnych (tab. 38 i 39).

Tabela 38

Gospodarstwa, które uzyskały wsparcie od władz lokalnych i instytucji formalnych

Gmina	Liczba gospodarstw, które były wspierane przez instytucje formalne	Udział w ogólnej liczbie badanych gospodarstw (w %)
Andrespol	1	7,1
Rzgów	12	18,2
Nowosolna	7	17,5
Parzęczew	10	17,2
Głowno	12	21,4

Źródło: oprac. własne.

Nieliczni respondenci stwierdzili, że w ostatnich latach otrzymali wsparcie od władz lokalnych bądź innych instytucji wyspecjalizowanych. Najwięcej takich odpowiedzi zarejestrowano w gminach Parzęczew, Głowno i Rzgów. Wśród problemów, w których pomógł im urząd gminy, respondenci wskazali wyjaśnienie spraw własności i podziałów gruntów (7 przypadków). Ze wsparcia finansowego (kredytów, pożyczek) skorzystało tylko 11 ankietowanych z gmin Rzgów, Nowosolna i Parzęczew. Pieniądze przeznaczono przede wszystkim na rozbudowę gospodarstwa (rolnicy prowadzący duże, towarowe gospodarstwa). Decyzję tę uzasadniali stwierdzając, że bez zewnętrznego kapitału niemożliwe były większe inwestycje w gospodarstwie, a także duży zysk. Zdaniem badaczy wsi i rolnictwa korzystanie z zewnętrznych źródeł innowacji i kapitału jest wskaźnikiem nabycia przez gospodarstwo cech biznesu (Podedworna 2000, s. 46).

Respondenci powszechnie wyrażali obawy przed zaciągnięciem kredytu. Po doświadczeniach wielu rolników z początku okresu transformacji, niewielu dziś zdecydowałoby się na takie obciążenie. Główną przeszkodą było przede wszystkim wysokie oprocentowanie kredytów oraz strach przed utratą zastawionego gospodarstwa. W takich warunkach większość gospodarzy wybrała w latach 90. XX w. postawę wyczekiwania (przetrwania), rezygnując z rozwoju gospodarstwa.

Pozostali ankietowani wśród instytucji wspomagających działalność gospodarstwa wymieniali Ośrodki Doradztwa Rolniczego (najczęściej) i Agrokuba-

tor. Najwięcej z nich pochodziło z gminy Głowno (ośrodek w Bratoszewicach). Pomoc doradcza kierowana była głównie do osób, które się o nią zwróciły. Miała ona zatem charakter elitarny, najczęściej korzystali z niej właściciele dużych gospodarstw. W gminie Parzęczew przy Urzędzie Gminy działa Agrokubator, który prowadzi przede wszystkim działalność doradczą w zakresie nowych kierunków produkcji i rozdysponowania gruntów rolnych na działki.

Kilku rolników przypomniało sobie, że w pewnym okresie otrzymywali od państwa bony paliwowe. Jeden z nich stwierdził, że „to żadna pomoc, tylko jałmużna, należało się, to wziąłem”.

Niewielu respondentów wskazało również nieformalne wsparcie dla gospodarstwa. Najwięcej jego przykładów zanotowano w gminach rolniczych, w których rolnicy pomagają sobie w ciężkich pracach. Źródłem wsparcia byli przede wszystkim znajomi i rodzina. Dotyczyło ono z jednej strony drobnej pomocy finansowej (ogółem 13 odpowiedzi), z drugiej zaś miało charakter pomocy sąsiedzkiej, głównie nieodpłatnych usług z użyciem sprzętu rolniczego (łącznie 18 odpowiedzi). Wzajemna pomoc gospodarzy odbywała się zazwyczaj na zasadzie tzw. odrobku, czyli pracy fizycznej w obcym gospodarstwie. Najczęściej wyglądała tak, jak to opisała jedna z gospodyń:

nie mamy siewnika ani sadzarki, jak nam sąsiad obrobi ten kawałek pola, to mu się później przy wykopkach czy młynku pomoże, [...] razem pracujemy to i lepiej, no nie...

Tabela 39

Liczba gospodarstw, które korzystały z nieformalnych źródeł wsparcia

Gmina	Liczba gospodarstw, które korzystały z pomocy	Udział w ogólnej liczbie badanych gospodarstw (w %)
Andrespol	3	21,4
Rzgów	13	19,7
Nowosolna	5	12,5
Parzęczew	13	22,5
Głowno	21	37,5

Źródło: oprac. własne.

Rola sąsiedzkiej pomocy w działalności rolniczej maleje. Przyczyną jest przede wszystkim wzrost mechanizacji gospodarstw, która pozwoliła uniezależnić się od źródeł zewnętrznego wsparcia. Prowadzi to nie tylko do spadku zainteresowania problemami zawodowymi sąsiadów, ale również do zaniku ważnej płaszczyzny interakcji społecznych na wsi.

3.2.6. Zadowolenie z wykonywanego zawodu i ekonomicznej sytuacji gospodarstwa rolnego

Ankietowanych poproszono o ocenę własnego zadowolenia względem dwóch zagadnień – wykonywanego zawodu i ekonomicznej sytuacji gospodarstwa (tab. 40 i tab. 41).

Tabela 40

Zadowolenie właścicieli gospodarstw z wykonywanego zawodu

Poziom zadowolenia	Liczba odpowiedzi									
	Andre- spol	%	Rzgów	%	Nowo- solna	%	Parzę- czew	%	Głowno	%
Bardzo wysoki	0	0,0	2	3,0	1	2,5	0	0,0	1	1,8
Wysoki	1	7,1	4	6,1	4	10,0	8	13,8	5	8,9
Umiarkowany	0	0,0	2	3,0	9	22,5	9	15,5	10	17,9
Niski	1	7,1	18	27,3	11	27,5	10	17,2	5	26,8
Bardzo niski	4	28,6	14	21,2	4	10,0	18	31,0	5	8,9
Brak zadowole- nia	2	14,3	10	15,2	2	5,0	8	13,8	12	21,4
Brak odpowiedzi	6	42,9	16	24,2	9	22,5	5	8,6	8	14,3

Źródło: oprac. własne.

Podobnie jak w przypadku wcześniej analizowanych zagadnień, w trzech gminach graniczących z Łodzią ankietowani często nie udzielali odpowiedzi na postawione pytanie. Największy udział braku odpowiedzi wystąpił w Andrespolu (42,9%) oraz Rzgowie (24,2%). Ankietowani nie odpowiadali na to pytanie tłumacząc, że nie prowadzą działalności rolniczej i trudno im wyrazić swój stosunek do tego zawodu. We wszystkich gminach respondenci własne zadowolenie z wykonywanego zawodu ocenili bardzo źle. W gminach Nowosolna, Głowno i Rzgów respondenci wskazywali najczęściej niski poziom zadowolenia, natomiast w Parzęczewie – bardzo niski. W gminach położonych w zewnętrznej strefie aglomeracji oraz w Nowosolnej właściciele gospodarstw częściej wskazywali umiarkowany i wysoki stopień zadowolenia z pracy w rolnictwie. Lepsza ocena wykonywanego zawodu wynikała z emocjonalnego stosunku do pracy na wsi i dostrzegania nie tylko ekonomicznych walorów tego zajęcia. Rolnicy często podkreślali, że istnieje różnica pomiędzy zadowoleniem z pracy a zadowoleniem z uzyskiwanych dochodów z działalności rolniczej.

W gminie Głowno zarejestrowano ciekawą wypowiedź. Rolnik w ten sposób uzasadniał niechęć do wykonywania innych zawodów:

ja Panu wytłumaczę dlaczego nie, [...] Bóg wyznaczył mi takie miejsce i powołał do ziemi, Bóg wyznacza rolę i skoro mi taką powierzył, to będę to robić [...], ziemia to przyzwoite zajęcie, nikomu krzywdy nie robię, a jak latem zbieram to co zasiałem, to czuję że mi Bóg wynagradza trudy...

Właściciele gospodarstw zapytano również o ich zadowolenie z ekonomicznej sytuacji gospodarstwa rolnego. W porównaniu z układem odpowiedzi na pytanie o zadowolenie z wykonywanego zawodu, w tym przypadku otrzymano znacznie gorsze wyniki. W gminach rolniczych respondenci najczęściej odpowiadali, że nie są zadowoleni z ekonomicznej sytuacji gospodarstwa lub że stopień ten jest bardzo niski. W sumie w gminach tych tylko niecałe 10% ankietowanych twierdziło, że wyniki ekonomiczne ich zadowalają w stopniu dużym lub umiarkowanym.

Tabela 41

Zadowolenie właścicieli gospodarstw z ekonomicznej sytuacji gospodarstwa rolnego

Poziom zadowolenia	Liczba odpowiedzi									
	Andre-spol	%	Rzgów	%	Nowo-solna	%	Parzę-czew	%	Głowno	%
Bardzo wysoki	0	0,0	1	1,5	2	5,0	1	1,7	2	3,6
Wysoki	0	0,0	2	3,0	2	5,0	3	5,2	2	3,6
Umiarkowany	1	7,1	1	1,5	2	5,0	4	6,9	2	3,6
Niski	2	14,3	8	12,1	8	20,0	9	15,5	11	19,6
Bardzo niski	3	21,4	21	31,9	10	25,0	16	27,6	14	25,0
Brak zadowolenia	2	14,3	15	22,7	7	17,5	18	34,0	21	37,5
Brak odpowiedzi	6	42,9	18	27,3	9	22,5	7	12,1	4	7,1

Źródło: oprac. własne.

Niski stopień zadowolenia cechował również respondentów z gmin graniczących z Łodzią. W porównaniu ze wskazaniami ankietowanych z gmin położonych w zewnętrznej strefie aglomeracji, właściciele gospodarstw z Andrespola, Rzgowa i Nowosolnej części nie udzielali odpowiedzi na to pytanie. Respondenci ci nie prowadzili działalności rolniczej i nie mogli ocenić sytuacji finansowej gospodarstw rolnych.

Wyniki badań wskazują, że właściciele gospodarstw bardzo źle oceniali pozycję ekonomiczną własnych gospodarstw. Poziom zadowolenia zależy w znacznej mierze od udziału dochodów z rolnictwa w ogólnych dochodach gospodarstw domowych. W gminach Głowno i Parzęczew, w których występo-

wało największe zatrudnienie w rolnictwie, ogólny poziom zadowolenia z sytuacji ekonomicznej gospodarstw był najniższy. Wielu rolników angażowało się w pracę w gospodarstwie i z uznaniem opowiadało o zawodzie rolnika. Poziom zadowolenia rolników z własnej pracy był wyższy niż z jej wyników ekonomicznych.

3.2.7. Plany rozwoju gospodarstw rolnych

Trudności zawodowe, zmiany w procesie pracy w rolnictwie i poziom zadowolenia z sytuacji gospodarstwa wpływają na plany rozwoju gospodarstwa rolnego. Analiza wypowiedzi i obserwacja działań rolników upoważniła do wydzielenia trzech strategii postępowania¹²:

- wycofania się z działalności (strategia rezygnacji);
- utrzymania działalności na podobnym poziomie (strategia przetrwania);
- rozwinięcia działalności (strategia rozwoju).

Strategia rezygnacji przeważała wśród rolników, którzy dysponowali gospodarstwem małym (do 5 ha) lub średnim (5–10 ha). Decyzję o rezygnacji częściej podejmowały osoby z gospodarstw o średniej powierzchni, które nie miały następców i odpowiednich środków na jego utrzymanie, a wiek umożliwiał im przejście na emeryturę. Zazwyczaj osoby te zostawiały sobie niedużą działkę (do 2 ha), co w większym stopniu podyktowane było czynnikiem sentymentalnym niż ekonomicznym. Właściciele gospodarstw małych i średnich, którzy podejmowali lub zamierzali podjąć decyzję o rezygnacji, zazwyczaj myśleli o sprzedaży ziemi (tab. 42). Najwyższy udział odpowiedzi, w których głównym zamiarem wobec gospodarstwa rolnego była sprzedaż ziemi, wystąpił w gminach graniczących z Łodzią. Czynnikiem sprzyjającym podejmowaniu takich decyzji jest popyt na ziemię wśród mieszkańców Łodzi i innych miast aglomeracji. Sytuacja opisana wyżej prowadziła w tych gminach do znacznego rozdrobnienia agrarnego.

Strategia przetrwania występowała najczęściej w grupie gospodarstw średnich i dużych. Celem rolników w najbliższym czasie było utrzymanie gospodarstwa i zapewnienie sobie oraz rodzinie środków do życia przy niskim poziomie inwestycji w środki trwałe i obrotowe. Najczęściej właściciele gospodarstw rolnych nie mieli żadnych planów lub zamierzali zakupić środki produkcji i wyremontować budynki (tab. 42). Strategia ta najczęściej pojawiała się w wypowiedziach rolników z Głowna i Parzęczewa. Postawa taka była również charakterystyczna dla części rolników z Nowosolnej i Rzgowa.

¹² Podobną typologię zaproponowała też Duczkowska-Małysz (1996, s. 8).

Plany rozwoju gospodarstwa w najbliższych latach

Gmina	Udział odpowiedzi (w %)								Razem (w %)
	brak planów	zakup środków produkcji	remont budynków	sprzedaż ziemi	zakup ziemi	brak odpowiedzi	budowa nowego budynku	inne	
Andrespol	18,9	5,6	5,6	25,8	0,0	40,2	0	3,9	100
Rzgów	23,3	7,5	4,2	21,3	6,8	28,5	5,6	2,8	100
Nowosolna	25,9	8,6	4,8	26,8	2,3	24,6	4,8	2,2	100
Parzęczew	32,1	10,2	10,6	12,3	9,8	11,3	12,3	1,4	100
Głowno	28,7	12,6	15,8	10,5	12,4	8,5	9,5	2	100

Źródło: oprac. własne.

Strategia rozwoju występowała najrzadziej. Charakterystyczna była ona dla właścicieli gospodarstw dużych (powyżej 10 ha). Plany rolników dotyczyły najczęściej: zakupu ziemi, remontu i budowy obiektów produkcyjnych. Właściciele gospodarstw, którzy myśleli o rozwoju działalności rolniczej, pochodzili przede wszystkim z Głowna i Parzęczewa. W grupie rolników, którzy traktują swoje gospodarstwa jako rozwojowe można było wyróżnić dwie podgrupy. Pierwsza to kilku respondentów, których gospodarstwa były dochodowymi przedsiębiorstwami rolnymi (włączone w strukturę wolnego rynku). Druga grupa to właściciele gospodarstw rodzinnych, których rozwój ograniczały fizyczne możliwości wkładanej pracy. Gospodarstwa takie miały powierzchnie ok. 18–20 ha i najczęściej dwukierunkową specjalizację. W najbliższym czasie staną one przed następującym wyborem: przejście do strategii przetrwania lub zwiększenie dochodu przez działania o charakterze biznesowym (powiększenie areалу, zatrudnienie pracownika, korzystanie z kredytów itd.).

Osobną grupą są właściciele gospodarstw, którzy nie prowadzą działalności rolniczej. Gospodarstwa te najczęściej miały powierzchnię od 1 do 2 ha. Na działce siedliskowej zazwyczaj nie było rolniczych budynków gospodarczych, natomiast użytki rolne gospodarstwa należały do kategorii gruntów odłogowanych. Właściciele gospodarstw utrzymywali się z innych źródeł niż rolnictwo i bardzo często byli imigrantami z miast aglomeracji łódzkiej.

3.3. Ocena przemian zachodzących w działalności rolniczej

Zmiany w zatrudnieniu rolniczym, ich tempo i kierunki przestrzenne wskazują na to, że odchodzenie mieszkańców od tej działalności zależy w dużej mierze od poziomu rozwoju gospodarczego gminy osiągniętego przed 1990 r. Największe zmiany zidentyfikowano w gminach położonych blisko Łodzi.

Spadkowi liczby użytkowników gospodarstw towarzyszyło obniżenie się średniej wielkości gospodarstw, które nastąpiło we wszystkich gminach. Relatywnie duże gospodarstwa rolne (5–15 ha) dzielone były na mniejsze części, co skutkowało bardzo dużym wzrostem liczby gospodarstw małych (do 5 ha). Bezpośrednią przyczyną procesu parcelacji oraz zmiany struktury obszarowej gospodarstw rolnych był przede wszystkim rozwój budownictwa mieszkaniowego i tworzenie się strefy rezydencjalnej wokół Łodzi, któremu towarzyszyły migracje stałe ludności oraz rekreacyjno-turystyczna ekspansja mieszkańców miast aglomeracji na atrakcyjne krajobrazowo obszary rolnicze.

W analizie wykazano, że istnieją różnice pomiędzy odpowiedziami właścicieli gospodarstw w wybranych do badania gminach wiejskich aglomeracji łódzkiej. Odmienność ta wynikała z funkcji, jaką pełni rolnictwo w strukturze gospodarczej odpowiednich obszarów. W gminach, w których działalność rolnicza stanowiła główne lub jedno z głównych źródeł utrzymania, właściciele gospodarstw udzielali odpowiedzi bardziej rzeczowych i rozbudowanych. W bardzo wielu przypadkach opinie rolników miały emocjonalne zabarwienie, czego przyczyną było rozgoryczenie i bezsilność wobec rzeczywistości. Odpowiedzi rolników z tych obszarów pozwoliły w większym stopniu zrozumieć ich problemy i postrzeganie zachodzących zmian. Właściciele gospodarstw z gmin Głowno i Parzęczew w większości negatywnie odbierali zmiany, które zaszły w okresie transformacji ustrojowej, widząc w nich źródło zawodowych problemów i niepowodzeń. Najczęściej nie dostrzegali oni żadnych czynników sprzyjających działalności rolniczej lub nie udzielali na to pytanie odpowiedzi. Rolnicy z tych gmin wskazywali za to wiele czynników utrudniających. Za główne uznawali spadek opłacalności produkcji rolniczej, wzrost cen środków produkcji. Niepokój o przyszłość gospodarstwa rolnego wynikał w znacznej mierze z tego, że było ono jedynym miejscem pracy. Rolnicy zazwyczaj nie mieli innych kwalifikacji oraz nie prowadzili dodatkowej pozarolniczej działalności gospodarczej. Spadek dochodów z działalności rolniczej powodował również zahamowanie inwestycji w gospodarstwo. W okresie transformacji rolnicy zaopatrywali się przede wszystkim w niezbędne urządzenia i maszyny rolnicze. Rzadziej dokonywali oni remontów i rozbudowy budynków. Właściciele gospodarstw w gminach Parzęczew i Głowno bardzo nisko oceniali poziom zadowolenia z ekonomicznej sytuacji gospodarstwa. W odróżnieniu od respondentów z gmin graniczących z Łodzią, wykazywali oni większe zadowolenie

z wykonywanego zawodu. Ograniczone możliwości rozwoju gospodarstwa przy niskich wykształceniu i pozarolniczych kwalifikacjach respondentów wpływały na dalsze plany względem gospodarstw. Rolnicy z gmin położonych w zewnętrznej strefie aglomeracji przyjmowali najczęściej strategię przetrwania. Przejawiała się ona przede wszystkim w braku planów rozwoju gospodarstwa i utrzymaniu produkcji na dotychczasowym poziomie.

Specyfiką wywiadów z właścicielami gospodarstw w gminach graniczących z Łodzią był wysoki odsetek braku odpowiedzi na stawiane pytania. Zależnie od rodzaju zagadnienia, udział ten wynosił od ok. 30 do ok. 40%. Właściciele gospodarstw, którzy nie udzielali odpowiedzi na pytania, twierdzili, że nie prowadzą działalności rolniczej lub ma ona marginalne znaczenie dla dochodów gospodarstw domowych. Respondenci ci nie interesowali się sprawami rolnictwa bądź mieli niepełną wiedzę na ten temat. Respondenci, którzy chociaż część dochodów uzyskiwali z pracy w gospodarstwie rolnym, podobnie jak rolnicy z Parzęczewa i Głowna, negatywnie oceniali zmiany zachodzące w okresie transformacji. Bardzo często nie dostrzegali czynników sprzyjających działalności rolniczej, natomiast z łatwością wymieniali wiele okoliczności utrudniających pracę. Znaczna część ankietowanych właścicieli gospodarstw miała pozarolnicze kwalifikacje, co wynikało przede wszystkim z wyższego udziału respondentów z innym niż rolnicze wykształceniem (głównie zawodowe). W przeciwieństwie do respondentów z gmin Głowno i Parzęczew zanotowano tu wyższy udział osób prowadzących dodatkową działalność gospodarczą. Spadek opłacalności produkcji rolniczej, odejście od rolnictwa jako podstawowego źródła dochodów i zainteresowanie mieszkańców miast aglomeracji terenami wiejskimi powodowały, że w planach właścicieli gospodarstw z gmin podłódzkich przeważała strategia wycofania się z działalności rolniczej. Wielu z nich chętnie sprzedaloby ziemię. Liczna grupa rolników, przede wszystkim w południowej części gminy Rzgów i we wschodniej części gminy Nowosolna, czyli na obszarach najbardziej oddalonych od Łodzi, nie miała również sprecyzowanych planów wobec gospodarstw.

4. Przemiany w działalności pozarolniczej i społeczna ocena ich uwarunkowań

4.1. Zmiany w zatrudnieniu i rodzaju działalności pozarolniczej

4.1.1. Zmiany w wielkości zatrudnienia pozarolniczego

W latach 1993–2000 we wszystkich wybranych gminach zaobserwowano wzrost liczby podmiotów gospodarczych. Gminy te różnią się jednak pod względem liczby zarejestrowanych firm oraz dynamiki ich przyrostu. Zarówno w 1993, jak i 2000 r. najwięcej firm było zarejestrowanych w Rzgowie (614; 1154) i Andrespolu (378; 683). W pozostałych gminach liczba podmiotów nie przekraczała 150 w 1993 r. i 250 w roku 2000 (tab. 43)¹³.

Tabela 43

Liczba podmiotów gospodarczych (a) oraz średnie zatrudnienie, (b) w firmie w wybranych gminach wiejskich aglomeracji łódzkiej w latach 1993–2000

Gmina		Rok			
		1993	1995	1997	2000
Andrespol	a	378	476	558	683
	b	2,2	2,2	2,2	2,0
Główno	a	139	145	179	198
	b	1,5	1,5	1,5	1,4
Nowosolna	a	96	95	141	165
	b	2,2	2,4	2,7	2,7
Parzęczew	a	147	167	226	250
	b	1,9	2,0	2,0	2,3
Rzgów	a	614	758	1008	1154
	b	2,8	2,3	2,2	2,2

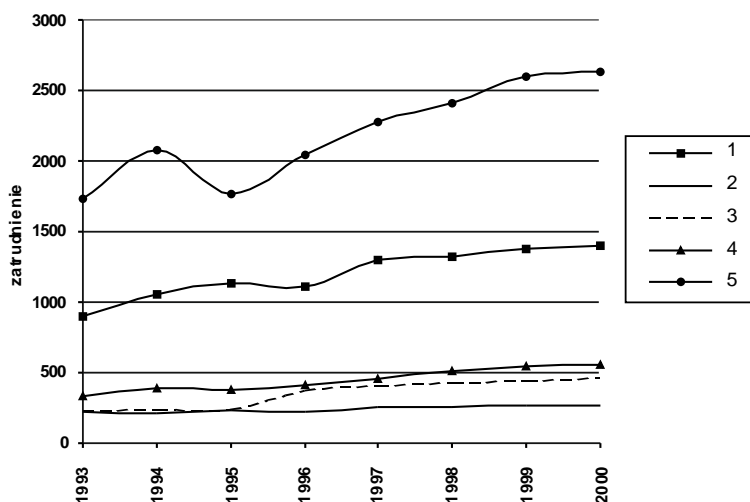
Źródło: oprac. własne na podstawie danych WUS w Łodzi.

¹³ W badaniach zmian wielkości i struktury zatrudnienia pozarolniczego pominięto w tym miejscu osiedle wojskowe w Leżnicy Wielkiej.

Najbardziej dynamicznie rozwijały się gminy, w których już w 1993 r. zarejestrowanych było najwięcej podmiotów. W latach 1993–2000 liczba firm w gminach Andrespol i Rzgów wzrosła o ponad 80%. Duży przyrost był również charakterystyczny dla Parzęczewa i Nowosolnej (ok. 70%). Najniższe tempo wzrostu zanotowano w gminie Głowno (o niecałe 50%).

Podobne różnice w dynamice zmian zaobserwowano we wzroście zatrudnienia pozarolniczego. Również w tym przypadku wyróżniono dwie grupy gmin (ryc. 18). W pierwszej znajdują się Rzgów i Andrespol, które w 2000 r. zatrudniały odpowiednio 2636 i 1402 osób. W gminach tych przyrost zatrudnienia w latach 1993–2000 był wysoki i wyniósł ok. 50% (w Andrespolu wzrost o ok. 500 zatrudnionych, w Rzgowie o ok. 900). W drugiej grupie największy wzrost zatrudnienia wystąpił w gminie Nowosolna, szczególnie po 1995 r. (o ok. 230 osób). Wśród pięciu badanych gmin najmniejszy wzrost zatrudnienia zanotowano w gminie Głowno (tylko ok. 50 osób).

W celu określenia stopienia nasycenia obszarów gmin firmami, według sołectw, posłużono się wskaźnikiem przedsiębiorczości. Wyliczono go dla wszystkich sołectw w badanych gminach wiejskich aglomeracji łódzkiej dla roku 1993 i 2000¹⁴.

Gminy: 1 – Andrespol, 2 – Głowno, 3 – Nowosolna, 4 – Parzęczew, 5 – Rzgów.

Ryc. 18. Wzrost pozarolniczego zatrudnienia w wybranych gminach wiejskich aglomeracji łódzkiej w latach 1993–2000

Źródło: dane Wojewódzkiego Urzędu Statystycznego w Łodzi

¹⁴ Wskaźnik przedsiębiorczości – $Wp = Lf / Lm \cdot 100$; Lf – liczba firm, Lm – liczba mieszkańców.

Najwyższym wskaźnikiem nasycenia przedsiębiorczością w 2000 r. charakteryzowały się gminy Rzgów, Andrespol i Nowosolna. Liczba firm na 100 mieszkańców w gminie Rzgów przewyższała dwukrotnie wartość dla gminy Andrespol (tab. 44). Najmniej firm w przeliczeniu na 100 mieszkańców zarejestrowanych było w Głownie i w Parzęczewie. W latach 1993–2000 wskaźnik przedsiębiorczości wzrósł najbardziej w Rzgowie (o 6,4) i w Andrespolu (o 3,0), najmniej zaś w Głownie i Parzęczewie (poniżej 2,0).

Tabela 44

Wskaźnik przedsiębiorczości mieszkańców w wybranych gminach
wiejskich aglomeracji łódzkiej w 1993 i 2000 r.

Gmina	Rok		Zmiana (+/-)
	1993	2000	
Andrespol	4,1	7,1	+3,0
Rzgów	7,8	14,2	+6,4
Nowosolna	3,8	6,2	+2,4
Parzęczew	2,7	4,6	+1,9
Głowno	2,8	3,9	+1,1

Źródło: oprac. własne na podstawie danych WUS w Łodzi.

Najwyższym wskaźnikiem przedsiębiorczości w 1993 r. charakteryzowały się sołectwa gmin graniczących z Łodzią. Obszary tych gmin różniły się pod względem nasycenia prywatną przedsiębiorczością. Największą aktywnością gospodarczą cechowały się siedziby gmin Andrespol i Rzgów oraz sołectwa przylegające do granic administracyjnych Łodzi (ryc. 19). W gminie Parzęczew najwięcej firm w przeliczeniu na 100 mieszkańców występowało w siedzibie gminy oraz we wsiach z nią sąsiadujących. Wyższy wskaźnik przedsiębiorczości typowy był również dla osiedla wojskowego Leźnica Wielka. W gminie Głowno najwyższe nasycenie terenów wiejskich prywatnymi firmami charakteryzowało sołectwa graniczące z miastem Głowno, aczkolwiek przeciętna wartość wskaźnika dla tego obszaru nie była duża.

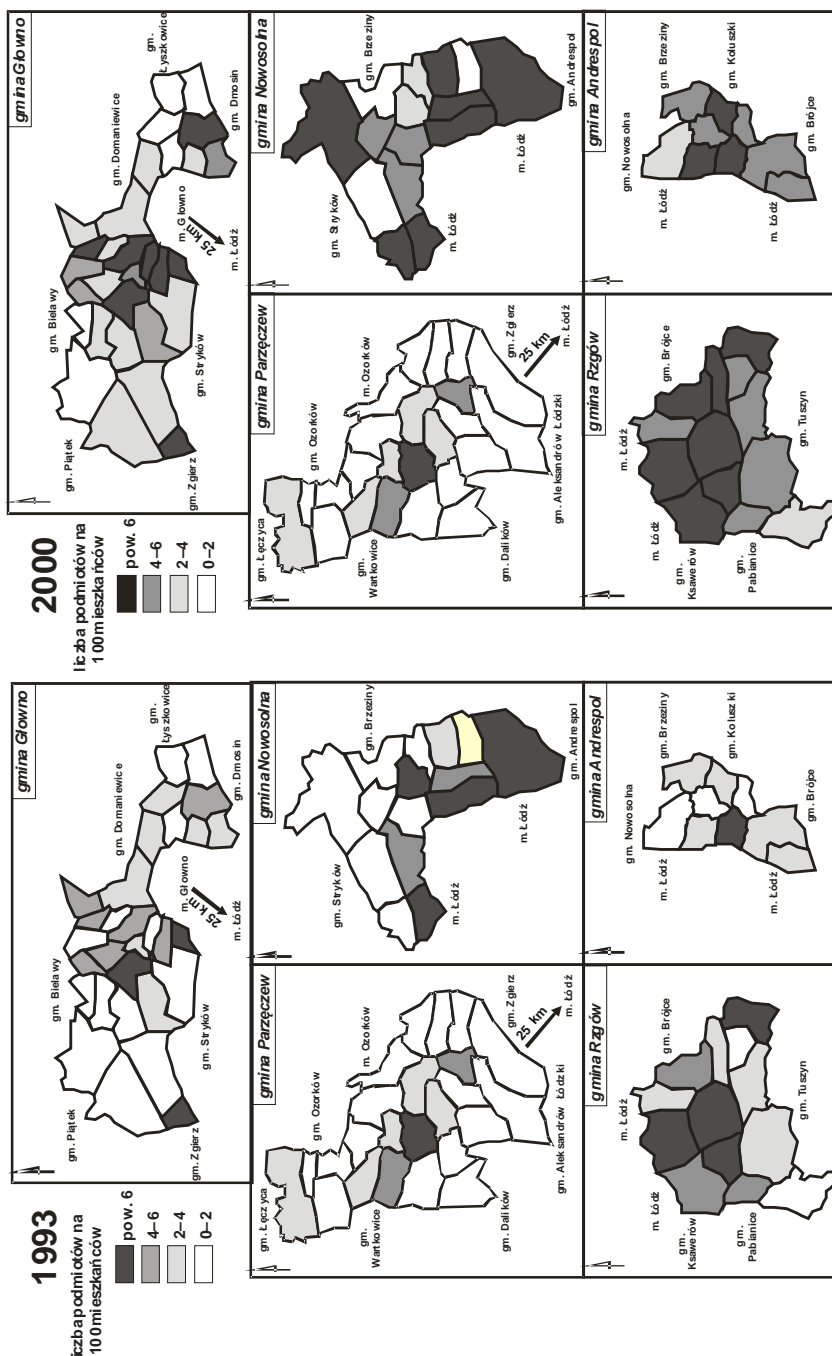
Pomiędzy rokiem 1993 a 2000 aktywność gospodarcza mieszkańców badanych sołectw wyraźnie wrosła. Największe zmiany zaszły w gminach Rzgów i Nowosolna, w których większość sołectw w 2000 r. osiągnęło wartość wskaźnika powyżej 4 firm na 100 mieszkańców (ryc. 19). Równie wysokim wskaźnikiem przedsiębiorczości w 2000 r. cechował się obszar gminy Andrespol. W gminie Głowno największy przyrost firm zarejestrowano w sołectwach graniczących z miastem Głowno. Natomiast większych zmian nie zarejestrowano w gminie Parzęczew.

Relację pomiędzy wzrostem liczby podmiotów gospodarczych a wzrostem zatrudnienia opisuje wskaźnik – liczba zatrudnionych na 1 podmiot (tab. 43). Negatywnym zjawiskiem był spadek wartości wskaźnika w gminach o najwyższym poziomie pozarolniczej aktywności gospodarczej. W gminie Rzgów wartość wskaźnika obniżyła się z 2,8 do 2,2 zatrudnionego na 1 firmę, co świadczy o rosnącej dominacji firm małych i bardzo małych w strukturze wielkościowej przedsiębiorstw, a także o braku stabilności i słabości gospodarczej przedsiębiorstw. Spadek ten wiązał się z powstaniem wielu drobnych przedsiębiorców, zainteresowanych posiadaniem stoiska w centrum handlowym. Drobna działalność usługowa była często dla tych osób szansą na uniknięcie bezrobocia. Budowa hal targowych wpłynęła również na ograniczenie znaczenia rolnictwa w gminie. Procesowi temu sprzyjała możliwość rozpoczęcia działalności uzupełniającej w przypadku firm już istniejących w centrum targowym (np. gastronomia, sklepy spożywcze, naprawy, firmy remontowo-budowlane, parkingi, obsługa nieruchomości).

Wzrost liczby podmiotów gospodarczych w gminie Rzgów był przede wszystkim wynikiem pierwotnego zainwestowania infrastrukturalnego. Przedsiębiorczość w obszarze rzgowsko-tuszyńskim ma bogate tradycje. Jej geneza wiąże się m. in. z zakazem rejestrowania zakładów branży tekstylnej w Łodzi w latach 70. XX w. Właściciele firm krawieckich lokowali więc swoje przedsiębiorstwa w strefie podmiejskiej (Szulc 1994). Zmiany w zasadach obrotu artykułami przemysłowymi po 1990 r. spowodowały rozwinięcie przez przedsiębiorców sprzedaży własnej produkowanych towarów. Handel zaczął się rozwijać wzdłuż drogi krajowej. Pojedyncze punkty sprzedaży zamieniły się w pierwszej połowie lat 90. XX w. w zorganizowane kompleksy targowe. Proces ten pobudzał przedsiębiorców z innych części aglomeracji i regionu łódzkiego do lokalizacji w tym miejscu punktów sprzedaży wyrobów, tym bardziej że przyjeżdżali po nie odbiorcy nie tylko z Polski, ale również zza wschodniej granicy państwa (Szulc 1994).

W gminie Rzgów w latach 90. XX w. powierzchnia przestrzeni zagospodarowanej przez funkcje inne niż rolnictwo znacznie wrosła. Wzrosła również jakość infrastruktury technicznej. Czynniki te w istotnym stopniu przyciągały nowych inwestorów, którzy specjalizowali się w branżach nie tylko włókienniczych. Czynnikiem decydującym o lokalizacji firmy była przede wszystkim duża liczba potencjalnych odbiorców usług i produktów oraz korzystne położenie komunikacyjne.

W gminach Nowosolna i Parzęczew w tym samym okresie zaobserwowano wzrost wartości wskaźnika (w Nowosolnej z 2,2 do 2,7). W latach 1990–2003 nastąpił znaczny wzrost aktywności gospodarczej ludności w gminie Nowosolna. Zlokalizowano tutaj wiele dużych firm zajmujących się najczęściej działalnością handlową, np. składy materiałów budowlanych, hurtownie odzieży, środków czystości, stacje paliwowe. Z zakładów produkcyjnych najczęściej powstawały szwalnie, farbiarnie oraz inne podmioty z branży odzieżowej.

Ryc. 19. Liczba podmiotów gospodarczych w przeliczeniu na 100 mieszkańców w sołectwach wybranych gmin aglomeracji Łódzkiej w 1993 i 2000 r.
Źródło: oprac. własne

Na początku okresu transformacji ustrojowej czynnikiem ograniczającym dynamikę rozwoju przedsiębiorczości w Nowosolnej był rolniczy charakter obszaru. Słabe zagospodarowanie infrastrukturalne nie sprzyjało lokalizacji małych firm (mniejsza dostępność komunikacyjna obszaru, niewielka wolna powierzchnia użytkowa budynków, duże działki, brak większych inwestycji stymulujących rozwój mniejszych firm). Niewielka przedsiębiorczość mieszkańców stanowiła rezultat ich rolniczej aktywności. W gminie Nowosolna do 1990 r. przeważała ludność rolnicza pracująca we własnych gospodarstwach i z nich czerpiąca główny dochód. Niewielu mieszkańców gminy dojeżdżało do pracy w Łodzi. Brak tradycji pozarolniczego gospodarowania stanowił główny problem tej społeczności. Wiedza i umiejętności mieszkańców Nowosolnej w zakresie prowadzenia własnej firmy były dużo mniejsze niż w przypadku ludności zamieszkałej w Rzgowie czy Andrespolu.

Ze wszystkich gmin najmniej korzystnie przedstawiała się sytuacja w gminie Głowno, w której dominowały firmy jednoosobowe. Bardzo mała pozarolnicza aktywność zawodowa ludności wynikała z położenia gminy na zapleczu ośrodka lokalnego (miasto Głowno). W mieście tym rozwijała się działalność usługowa i stanowiło ono konkurencję dla sąsiednich obszarów wiejskich. Rozwojowi przedsiębiorczości nie sprzyjała także duża liczba ludności utrzymującej się z rolnictwa. Badania w różnych regionach kraju dowodzą, że najniższe wskaźniki przedsiębiorczości charakteryzują ludność rolniczą, która wśród innych grup społeczno-zawodowych jest najslabiej wykształcona i najmniej zaradna. Gminę Głowno cechuje również mniejszy potencjał demograficzny w stosunku do pozostałych badanych obszarów. Ludność młoda, najlepiej wykształcona, najbardziej aktywna i przedsiębiorcza, opuszcza podgłowieńskie wsie i realizuje się zawodowo w innych częściach regionu i kraju.

4.1.2. Zmiany w rodzaju prowadzonej działalności

Zmiany w rodzaju prowadzonej działalności analizowano przy użyciu podziału zaproponowanego m. in. przez Werwickiego (1998). Zatrudnionych pogrupowano według sekcji Europejskiej Klasyfikacji Działalności. Wyróżniono następujące grupy:

- produkcja (sekcje: C. – kopalnictwo; D. – produkcja; E. – wytwarzanie energii),
- budownictwo (sekcja F.),
- usługi dla producentów (sekcje: I. – transport i łączność; J. – pośrednictwo finansowe; K. – obsługa nieruchomości),
- usługi dla konsumentów, materialne (sekcje: G. – handel i naprawy; H. – hotele i restauracje),

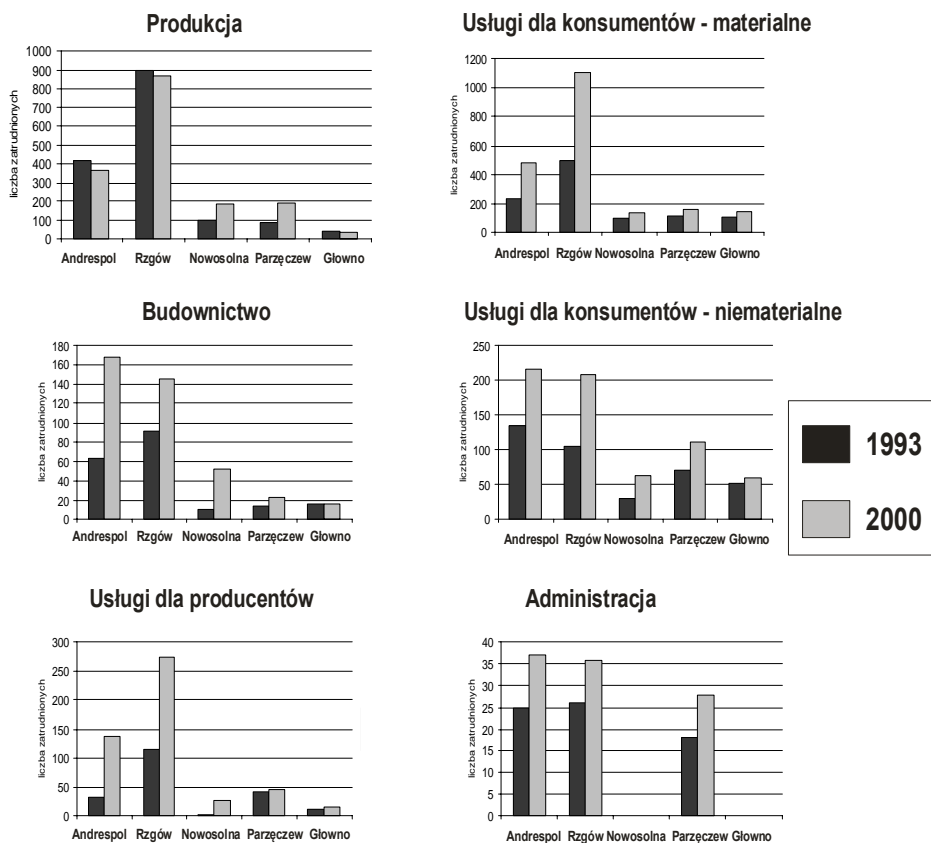
- usługi dla konsumentów, niematerialne (sekcje: M. – edukacja; N. – ochrona zdrowia i opieka socjalna, O. – pozostałe usługi),
- usługi ogólnospołeczne (sekcja L.).

W 2000 r. zakłady specjalizujące się w produkcji przemysłowej zatrudniały najwięcej osób w Rzgowie (ok. 880) i Andrespolu (ok. 370). W Nowosolnej i Parzęczewie liczba pracujących w produkcji nie przekraczała 200 osób (ryc. 20). Działalność ta miała niewielkie znaczenie w gminie Głowno (ok. 30 osób). W porównaniu z 1993 r., w gminach Rzgów i Andrespol liczba zatrudnionych w produkcji obniżyła się, natomiast wzrosła w gminach Parzęczew i Nowosolna. W gminach Rzgów i Nowosolna spadek znaczenia produkcji wynikał przede wszystkim z kryzysu małych i średnich przedsiębiorstw przemysłowych, szczególnie z branży tekstylnej. Firmy wytwarzające produkty włókiennicze i odzież przegrywały konkurencję z tanimi wyrobami z Azji Południowo-Wschodniej. W wyniku ograniczeń wizowych i większej kontroli granic zmniejszył się również handel z odbiorcami zza wschodniej granicy. W latach 90. XX w. zwiększyły się także koszty prowadzenia przedsiębiorstw (podatki, opłaty za pracowników), co wpłynęło na wzrost cen i spadek popytu na produkowane wyroby. Wiele firm włókienniczych zaczynających działalność w latach 70. i 80 XX w., stało przed problemem modernizacji lub wymiany maszyn. Zbyt wysokie koszty mechanizacji parku maszynowego decydowały często o likwidacji działalności produkcyjnej. Właściciele takich firm produkcyjnych zmieniali też charakter działalności, przechodząc do sprzedaży hurtowej bądź detalicznej.

Przedsiębiorcy wchodzący na rynek rzadko wybierali produkcyjny profil działalności. Przyczyną takiej decyzji były najczęściej koszty inwestycji (budynek, maszyny). Właściciele małych firm nie korzystali z pomocy kredytowej i zakładali je wykorzystując niewielkie środki własne.

Wzrost zatrudnienia w produkcji na obszarze gmin Nowosolna i Parzęczew wynikał przede wszystkim z małej liczby takich przedsiębiorstw przed 1990 r. W okresie transformacji w gminach tych założono głównie firmy zajmujące się produkcją artykułów włókienniczych i odzieży.

Zatrudnienie w budownictwie wzrosło w okresie transformacji w trzech gminach graniczących z Łodzią. W 2000 r. w gminie Andrespol pracowało ponad 160 osób (w 1993 r. – ok. 60), natomiast w gminie Rzgów ponad 140 osób (w 1993 r. – ok. 90). W Nowosolnej w 2000 r. w budownictwie pracowało ok. 50 osób (ryc. 20). Wzrost znaczenia budownictwa w strukturze zatrudnienia gmin podmiejskich wynikał przede wszystkim z rozwoju małych firm budowlanych zajmujących się indywidualnym budownictwem mieszkaniowym. Małe firmy budowlane oferują kompleksowy zakres usług, od prac budowlano-remontowych do prac instalacyjnych i wykończeniowych.

Ryc. 20. Wielkość zatrudnienia według sekcji PKD w wybranych gminach aglomeracji łódzkiej w 1993 i 2000 r.

Źródło: oprac. własne

We wszystkich badanych gminach wrosło zatrudnienie w usługach. Usługi dla producentów (transport, pośrednictwo finansowe, obsługa nieruchomości) największe znaczenie miały w gminach, gdzie zarejestrowanych jest najwięcej firm (Rzgów i Andrespol). W większości były to przedsiębiorstwa zajmujące się obsługą nieruchomości i transportem. W 2000 r. w gminie Rzgów w sekcjach tych pracowało ok. 270 osób (w 1993 r. ok. 120), natomiast w gminie Andrespol ok. 140 osób (w 1993 r. – ok. 40). Usługi te odgrywały większą rolę jeszcze w gminie Parzęczew (ok. 50 osób). Przedsiębiorstwa zajmujące się usługami dla producentów powstawały głównie w drugiej połowie lat 90. XX w. i obsługiwały firmy handlowe i produkcyjne, a także nowych mieszkańców gmin, którzy nabywali nieruchomości w Rzgowie, Andrespolu i Nowosolnej.

Największe zatrudnienie występowało w przedsiębiorstwach zajmujących się materialnymi usługami dla konsumentów (handel i naprawy, hotele i gastronomia). W 2000 r. w Rzgowie zatrudnionych było ok. 1100 (1993 r. ok. 500), w Andrespolu ok. 470 osób (w 1993 r. ok. 210), natomiast w pozostałych gminach po ok. 150 osób (ryc. 20). W porównaniu z 1993 r. zatrudnienie w materialnych usługach dla producentów w gminach Nowosolna, Parzęczew i Głowno wrosło nieznacznie. Natomiast wzrost zatrudnienia w gminie Rzgów wynikał z rozbudowy hal targowych i ich otoczenia oraz z obsługi coraz większej liczby mieszkańców. W Andrespolu w okresie transformacji powstało również wiele firm handlowych i naprawczych oferujących usługi mieszkańcom, a także klientom z innych obszarów.

W latach 1993–2000 zwiększyła się liczba zatrudnionych w niematerialnych usługach dla konsumentów. Różnice pomiędzy wielkością zatrudnienia w poszczególnych gminach nie są tak duże, jak w przypadku grupy usług materialnych. Wynika to z dużego jeszcze udziału sektora państwowego w świadczeniu usług dla społeczeństwa (szkolnictwo, opieka społeczna, ochrona zdrowia). Wyższa liczba zatrudnionych w Rzgowie i Andrespolu wiąże się z rozwiniętymi tam usługami wyspecjalizowanymi, takimi jak wywóz odpadów, usługi komputerowe, reklama, ubezpieczenia, turystyka i rekreacja, zabiegi pielęgnacyjne.

W badanych gminach wrosło zatrudnienie w administracji publicznej. Liczba pracujących w urzędach gminnych zależy od ogólnej liczby mieszkańców. W 2000 r. najwięcej osób zatrudniał urząd gminy Andrespol – 37 osób. W analizie nie uwzględniono zatrudnienia w urzędzie gmin Nowosolna i Głowno, ponieważ ich siedziby zlokalizowane są na terenie Łodzi i miasta Głowno.

W celu analizy rozwoju jakościowego podmiotów gospodarczych według działów PKD (lata 1993–2003), skonstruowano wskaźnik „jakościowego roz-

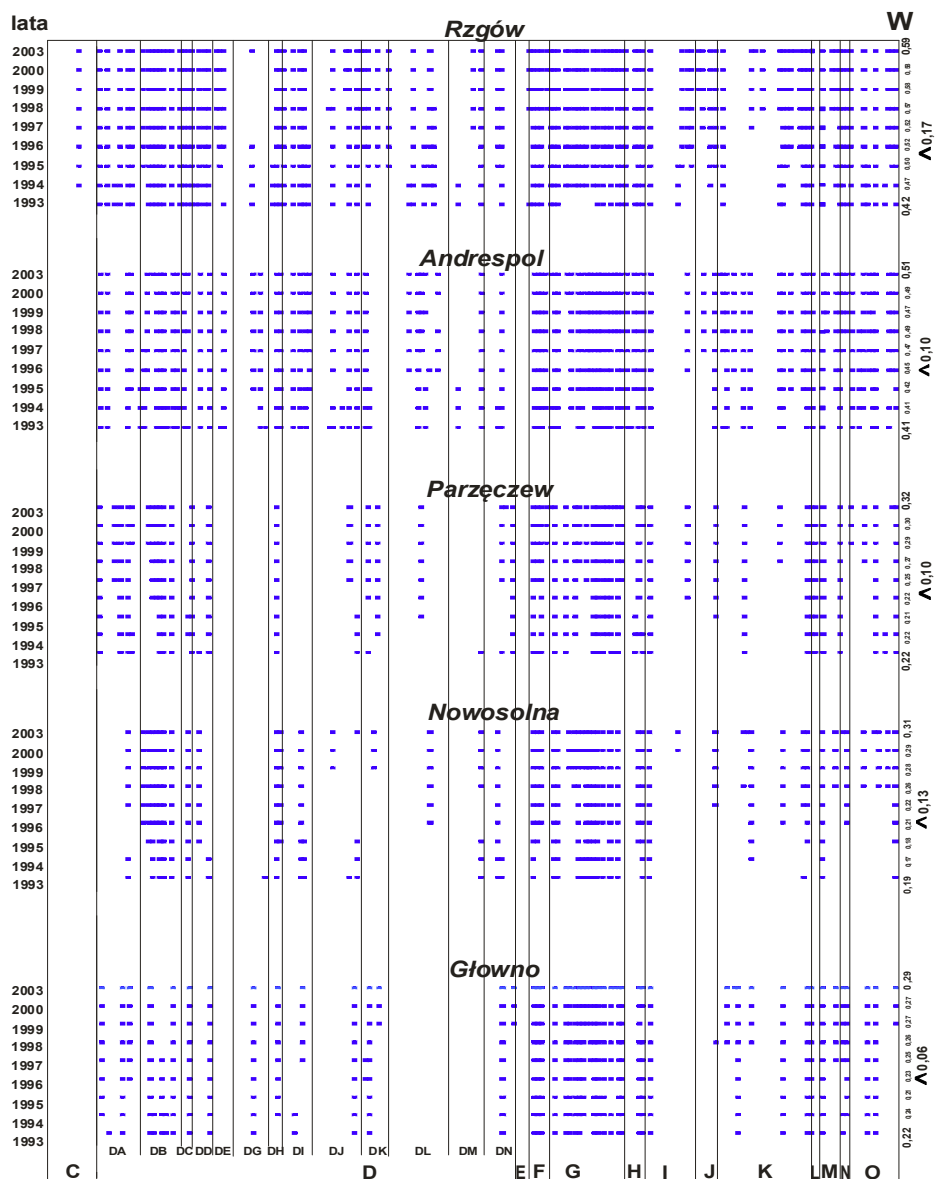
woju działalności pozarolniczej”, który określa relację pomiędzy liczbą pozarolniczych działów PKD reprezentowanych przez co najmniej jedną firmę a liczbą wszystkich pozarolniczych działów PKD (212)¹⁵. Wskaźnik przyjmuje wartości w przedziale od 0 do 1. Opracowano również oryginalną metodę prezentacji graficznej, która porządkuje reprezentowane działy PKD w układzie liniowym (jednoosiowym). Każdy zaznaczony na osi punkt oznacza istnienie przynajmniej jednego podmiotu w odpowiednim dziale PKD (ryc. 21). Punkty te, w odpowiednich sekcjach i podsekcjach, łączą się w odcinki, co informuje nas o rosnącym zróżnicowaniu działalności społecznych i gospodarczych. Porównanie intensywności rozmieszczenia punktów w latach 1993–2003 pozwala na wyciągnięcie wniosków o stopniu (wartość wskaźnika) i zakresie (reprezentowane działy i sekcje) jakościowego rozwoju pozarolniczej działalności w wybranych gminach wiejskich aglomeracji łódzkiej.

W 1993 r. w gminach Rzgów i Andrespol wartość wskaźnika wynosiła nieco ponad 0,4. W pozostałych gminach zarejestrowano wartości o połowę niższe, tzn. ok. 0,2, przy czym najmniej korzystna sytuacja występowała w gminie Nowosolna (0,19). W okresie 1993–2003 we wszystkich gminach zwiększyła się liczba reprezentowanych działów PKD, co oznacza wzrost różnorodności gospodarczej obszarów. Nie były one jednakowe. Największe zmiany zauważono w gminach Rzgów i Nowosolna, natomiast najmniejsze w gminie Głowno (ryc. 21). W 2003 r. wartość wskaźnika w gminie Rzgów wzrosła do poziomu prawie 0,6, a w gminie Andrespol do ok. 0,5. W pozostałych gminach w 2003 r. wartości te wynosiły około 0,3.

We wszystkich gminach najwięcej reprezentowanych działów PKD było w sekcji G (handel i naprawy) oraz w sekcji F (budownictwo). Z działalności produkcyjnych najliczniej reprezentowane były działy w podsekcji DB, DC – produkcja wyrobów włókienniczych, odzieżowych i skórzanых (Rzgów, Andrespol, Nowosolna), DA – produkcja artykułów spożywczych (Rzgów, Andrespol, Parzęczew) oraz DI – produkcja wyrobów niemetalicznych (Rzgów, Andrespol). Intensywnemu rozwojowi firm w sekcjach produkcyjnych oraz w handlu i naprawach w gminach Rzgów i Andrespol, towarzyszy przyrost działalności obsługujących producentów, tzn. finansowych (J) i obsługi nieruchomości (K).

---

¹⁵ Wskaźnik jakościowego rozwoju działalności rolniczej – $W_j = L_d/L_s$; L_d – liczba działów PKD reprezentowanych przez co najmniej jedną firmę; L_s – liczba wszystkich pozarolniczych działów PKD (w 2003 r. 212 działów).

--- - działy EKD reprezentowane przez co najmniej jedną firmę

W - wskaźnik "jakościowego rozwoju działalności pozarolniczej" (relacja pomiędzy sumą pozarolniczych działów EKD reprezentowanych przez co najmniej jedną firmę, a liczbą wszystkich możliwych pozarolniczych działów EKD [212])

▲ - przyrost wartości wskaźnika w latach 1993-2000

C, D, E... O - sekcje EKD

DA, DB... DN - podsekcje (w produkcji przemysłowej)

Ryc. 21. Podmioty gospodarcze według sekcji i działów PKD w wybranych gminach aglomeracji łódzkiej w latach 1993–2000

Źródło: oprac. własne

4.1.3. Pozarolnicze funkcje wybranych gmin

Gminy Rzgów i Andrespol, jak już wcześniej stwierdzono, charakteryzował wysoki poziom zatrudnienia pozarolniczego oraz duże zróżnicowanie działalności społeczno-gospodarczych. Powstaje pytanie, czy działalność prowadzona na obszarze tych gmin zaspokaja jedynie potrzeby mieszkańców, czy produkowane towary i oferowane usługi znajdują odbiorców w szerszej przestrzeni społeczno-gospodarczej. W badaniach geograficzno-osadniczych ugruntował się podział funkcji osiedli na endo- i egzogeniczne. Relacje między tymi składnikami w poszczególnych osiedlach, jak i rola funkcji egzogenicznych w kształtowaniu systemu osadniczego, są przedmiotem badań geograficznych w ramach koncepcji bazy ekonomicznej (Jerczyński 1973, s. 37). Analiza funkcjonalna odnosiła się najczęściej do miast bądź systemu miast. W pierwszej kolejności identyfikowano funkcje miast, a następnie określano rolę funkcji (elementów) w systemie osadniczym (Suliborski 1983, s. 9).

Podział funkcji na endo- i egzogeniczne ujawnia ich różną rangę w bazie ekonomicznej miasta. Zidentyfikowane funkcje egzogeniczne miasta informują o stopniu otwartości gospodarki miasta, a tym samym o jego przynależności do systemu. Działalność egzogeniczna leży zatem u podstaw związków pomiędzy jednostkami osadniczymi (Suliborski 1983, s. 8–9).

Wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich aglomeracji stawia problem znaczenia ich funkcji w systemie osadniczym. W badanych gminach wiejskich aglomeracji łódzkiej wykonano próbę identyfikacji pozarolniczych funkcji endo- i egzogenicznych. Zastosowano jedną z metod pośredniego pomiaru bazy ekonomicznej – wskaźnik nadwyżki pracowników (Jerczyński 1973, s. 55)¹⁶. Nadwyżka zatrudnienia utożsamiana jest z zatrudnieniem egzogenicznym.

Wielkość zatrudnienia endo- i egzogenicznego w poszczególnych sekcjach PKD w latach 1993–2000 przedstawiono za pomocą wykresów, które w konstrukcji nawiązują do metody obrazowania „morfologii funkcjonalnej” (Suliborski 1992, s. 84).

---

¹⁶ Wskaźnik został wprowadzony przez Hoyta (1944), który zmodyfikował wskaźnik lokalizacji Florenca.

Wzór: $Z_{nad\ i\ m} = Z_{im} - (Z_m * Z_{ik}/Z_k)$;

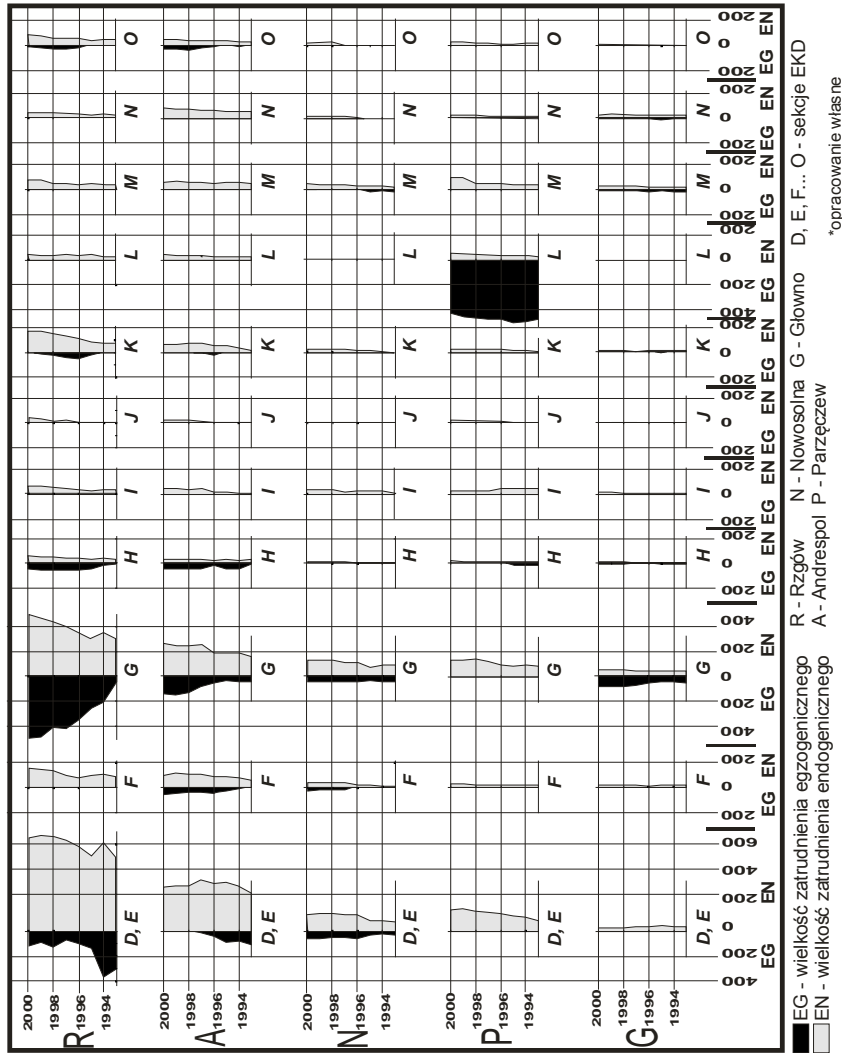
Objaśnienia:

Z_{im} – zatrudnienie w działalności i w gminie;

Z_m – zatrudnienie całkowite w działalności pozarolniczej;

Z_{ik} – zatrudnienie w działalności i w kraju;

Z_k – zatrudnienie całkowite w działalności pozarolniczej w kraju.

Ryc. 22. Wielkość zatrudnienia ego- i endogenicznego w wybranych gminach wiejskich aglomeracji łódzkiej w latach 1993–2000

Źródło: oprac. własne

Największy udział zatrudnienia egzogenicznego w ogólnym zatrudnieniu mają trzy gminy – Rzgów, Andrespol i Parzęczew (ryc. 22). Przypadek gminy Parzęczew jest specyficzny. Zatrudnienie egzogeniczne w tej gminie występuje wyłącznie w sekcji administracja publiczna i obrona narodowa (L). Ponadnormatywne zatrudnienie egzogeniczne w tej sekcji wynika z lokalizacji tu osiedla wojskowego (Leźnica Wielka).

Wśród wszystkich sekcji PKD największy udział w zatrudnieniu egzogenicznym ma sekcja handel i naprawy (G). Bardzo duże znaczenie funkcja ta odgrywa w gminach Rzgów i Andrespol (ryc. 22). Zatrudnienie egzogeniczne w tych gminach związane jest z lokalizacją przedsiębiorstw prowadzących działalność usługową przede wszystkim na rzecz mieszkańców aglomeracji łódzkiej. W gminie Rzgów na początku lat 90. XX w. powstał zespół hal targowych, w których działalność handlową prowadzą producenci i pośrednicy z Łodzi oraz regionu (głównie odzież). Wśród innych firm lokowanych w tych gminach można wymienić warsztaty i stacje obsługi pojazdów, hurtownie, zakłady naprawy sprzętu domowego oraz firmy remontowo-budowlane. W porównaniu z początkiem lat 90. XX w. maleje rola zatrudnienia egzogenicznego w przemyśle i w rzemiośle (sekcja D). Najbardziej zmalało ono w Rzgowie, natomiast w gminie Andrespol przemysł i rzemiosło przestało być funkcją egzogeniczną. Firmy z sekcji D najczęściej produkują odzież oraz potrzebne do jej wytworzenia półprodukty. Znaczenie egzogeniczne mają również zakłady z branży spożywczej (piekarnie, ubojnie i masarnie).

Stosunkowo wysokie jest zatrudnienie egzogeniczne w handlu i w naprawach (sekcja G) w gminie Główno (stanowi ono 30% ogólnego zatrudnienia). Przegląd firm w tej sekcji pozwolił ustalić, że ok. 50% z nich oferuje usługi obwoźne artykułami rolnymi (handel obwoźny). Działalność ta stanowi zajęcie uzupełniające rolników, którzy część własnej produkcji sprzedają na rynkach Główna i Strykowa.

Wśród funkcji pozarolniczych systemotwórcze znaczenie mają zatem tylko niektóre z nich. Największą rolę odgrywają dwie funkcje: handel i naprawy (G) oraz produkcja przemysłowa (D), które zlokalizowane są w gminach położonych w sąsiedztwie Łodzi. Funkcje tych obszarów rozwijają się w ścisłym związku z Łodzią. Biorąc pod uwagę ich dominujący charakter (handel i naprawy), można stwierdzić, że funkcje egzogeniczne gmin otaczających Łódź uzupełniają jej funkcje endogeniczne. Usługi oferowane na tym obszarze w znacznej mierze zaspokajają potrzeby mieszkańców centrum aglomeracji.

4.2. Uwarunkowania rozwoju i zmiany w działalności pozarolniczej w opinii przedsiębiorców

4.2.1. Charakterystyka wybranych cech biologicznych i społecznych respondentów

Badaniami społecznymi objęto grupę 134 właścicieli przedsiębiorstw w wybranych pięciu gminach wiejskich aglomeracji łódzkiej (próba 5%). Operatem losowania były spisy firm zamieszczone w gminnych ewidencjach działalności gospodarczej. Próbkę wytypowano poprzez losowanie warstwowe, systematyczne (w każdej warstwie 5%). W odpowiednich gminach warstwami losowania były sekcje PKD. Liczba wylosowanych do badania osób zależała zatem od ogólnej liczby przedsiębiorstw w gminie oraz od ich rozkładu w poszczególnych sekcjach PKD (tab. 45). W badaniach tych zastosowano metodę wywiadu kwestionariuszowego.

Najwięcej wywiadów przeprowadzono w Rzgowie (66) i w Andrespolu (38). Udział badanych przedsiębiorców w tych gminach w ogólnej liczbie ankietowanych wyniósł 77,6% (tab. 45). Najmniej rozmów z przedsiębiorcami przeprowadzono w gminie Głowno (9) i Nowosolna (8).

W strukturze rodzajowej badanych przedsiębiorstw najpowszechniejszą działalnością był handel (ogółem sekcja G – 45,5%) oraz wytwórczość (ogółem sekcja D + E – 29%). Wśród pozostałych najważniejszą rolę odgrywały: budownictwo (ogółem sekcja F – 4,5%), transport (ogółem sekcja I – 5,2%) oraz obsługa nieruchomości (ogółem sekcja K – 5,2%).

W porównaniu z grupą rolników, badani przedsiębiorcy charakteryzowali się wyższym poziomem wykształcenia¹⁷. Jednak nie można uznać tego poziomu za wysoki. Najwięcej właścicieli firm miało wykształcenie zawodowe (37,3%) oraz średnie (30,6%). Stosunkowo nieliczna była grupa z wykształceniem podstawowym i niepełnym podstawowym (13%), natomiast ponad 18% respondentów mogło pochwalić się wykształceniem policealnym i wyższym. Najmniej korzystną strukturę wykształcenia zarejestrowano w gminie Głowno. Prawie połowa badanych właścicieli firm miała wykształcenie podstawowe.

Większość badanych przedsiębiorców stanowili mężczyźni (76,9%). Najwyższy udział mężczyzn wśród właścicieli firm był w gminach rolniczych – Parzęczewie i Głownie. Najwięcej wywiadów z kobietami przeprowadzono w gminach graniczących z Łodzią (Rzgów – 27%, Nowosolna – 25%, Andrespol – 21%).

---

¹⁷ Dominującymi kategoriami wykształcenia rolników było wykształcenie podstawowe i zasadnicze zawodowe.

Tabela 45

Liczba przedsiębiorców wylosowanych do badania według sekcji PKD

Gmina	Sektory PKD																				Łącznie
	D+E	%	F	%	G	%	H	%	I	%	J	%	K	%	M	%	N	%	O	%	
Anderspol	12	31,6	1	2,6	15	39,5	1	2,6	2	5,3	1	2,6	3	4,5	0	0,0	1	2,6	2	5,3	38 (100%)
Rzgów	17	25,8	2	3,0	35	53,0	3	4,5	2	3,0	1	1,5	3	37,5	0	0,0	1	1,5	2	3,0	66 (100%)
Nowosolna	4	50,0	3	37,5	0	0,0	0	0,0	1	12,5	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0	8 (100%)
Parzęczew	4	30,8	0	0,0	5	38,5	0	0,0	1	7,7	1	7,7	1	11,1	0	0,0	0	0,0	1	7,7	13 (100%)
Głowno	2	22,2	0	0,0	6	66,7	0	0,0	1	11,1	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0	9 (100%)
Razem	39	29,1	6	4,5	61	45,5	4	3,0	7	5,2	3	2,2	7	7,0	0	0,0	2	1,5	5	3,7	134 (100%)

Źródło: oprac. własne.

W strukturze wiekowej największą grupę stanowiły osoby w wieku od 40. do 49. roku życia. Licznie były reprezentowane również grupy wiekowe: 30–39 oraz 50–59 lat. Młodsza strukturę wiekową badanych zarejestrowano w gminach podlódzkich. Najwięcej przedsiębiorców w wieku 20–29 lat było w Rzgowie (13,6%).

Tabela 46

Właściciele przedsiębiorstw według grup wiekowych

Gmina	Przedział wiekowy												Razem	%
	poniżej 20 lat	%	20–29	%	30–39	%	40–49	%	50–59	%	60 i więcej	%		
Andrespol	1	2,6	4	10,5	6	15,8	17	44,7	8	21,1	2	5,3	38	100
Rzgów	4	6,1	9	13,6	14	21,2	19	28,8	15	22,7	5	7,6	66	100
Nowosolna	0	0,0	0	0,0	4	50,0	3	37,5	1	12,5	0	0,0	8	100
Parzęczew	0	0,0	1	7,7	2	15,4	6	46,2	3	23,1	1	7,7	13	100
Główno	0	0,0	1	11,1	3	33,3	3	33,3	2	22,2	0	0,0	9	100
Razem	5	3,7	15	11,2	29	21,6	48	35,8	29	21,6	8	6,0	134	100

Źródło: oprac. własne.

4.2.2. Źródła kapitału założycielskiego, motywy wyboru działalności

Odnosnie do czynników wpływających na wybór działalności wskazano, że przyszli przedsiębiorcy kierują się m. in. wielkością wnoszonego kapitału. Z przeprowadzonych badań wynika, że głównym źródłem kapitału początkowego były środki własne (oszczędności). Ten rodzaj odpowiedzi dominował we wszystkich gminach (tab. 47). Specyfiką przedsiębiorstw w gminach Rzgów, Andrespol i Parzęczew była stosunkowo duża liczba odpowiedzi, które wskazywały na inne główne źródło kapitału założycielskiego (pożyczka, kredyt bankowy). Kredyt bankowy podawali tylko przedsiębiorcy z gmin graniczących z Łodzią.

Mały udział kredytu w procesie zakładania firmy wynikał przede wszystkim z obawy dotyczącej możliwości jego spłaty. Większą jednak barierą był brak dóbr materialnych, którymi kredyt ten można było zabezpieczyć. Sytuacja taka wynikała przede wszystkim ze zubożenia społecznego. Firmy zakładały osoby, które nie miały dużych oszczędności własnych i pracowały wcześniej w przedsiębiorstwach państwowych. W trakcie badań spotkano wiele takich opinii.

Główne źródło kapitału założycielskiego

Odpowiedź	Andres-pol	%	Rzgów	%	Nowo-solna	%	Parzę-czew	%	Głowno	%
Środki własne	26	68,4	47	71,2	7	87,5	9	69,2	8	88,9
Pożyczka (poza instytucjami finansowymi)	2	5,3	5	7,6	0	0,0	3	23,1	1	11,1
Kredyt bankowy	3	7,9	4	6,1	1	12,5	0	0,0	0	0,0
Przejęcie firmy	2	5,3	4	6,1	0	0,0	0	0,0	0	0,0
Inne	4	10,5	4	6,1	0	0,0	1	7,7	0	0,0
Brak odpowiedzi	1	2,6	2	3,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0
Razem	38	100	66	100	8	100	13	100	9	100

Źródło: oprac. własne.

Jedną z nich była reprezentatywna wypowiedź przedsiębiorcy z Andrespola, właściciela sklepu z częściami samochodowymi:

jak mnie zwalniali z pracy, to dostałem normalną odprawę, rodzice żony trochę pomogli, zainwestowałem w towar i zaczęło iść, [...] ludzie coraz więcej samochodów kupowali, to i części potrzebowali, [...] o kredycie myślałem, ale nie każdemu przecież dają.

W gminie Głowno o środkach finansowych na rozwój działalności tak wypowiadał się właściciel handlu obwoźnego:

kredyt? Panie! [...] ledwo ciągniemy, [...] na początku kupiliśmy za pieniądze z żywca Nyskę, bo tylko traktor mieliśmy, i zaczęliśmy na rynek jeździć, [...] jeżdżę trzy razy na tydzień i tak już 8 lat.

Specyfiką gminy Głowno była duża liczba przedsiębiorców, którzy zajmowali się handlem obwoźnym. Handel własnymi artykułami uzupełniał działalność gospodarstw rolnych. Przedsiębiorcy-rolnicy z gmin Głowno i Parzęczew argumentowali, że coraz trudniej było im się utrzymać z pracy w gospodarstwie rolnym. Niskie pozarolnicze kwalifikacje powodowały, że jedyną działalnością, którą mogli podjąć, była sprzedaż własnych artykułów rolnych.

Rozpoczęcie działalności w jednej ze wsi w gminie Rzgów tak wspomina właścicielka sklepu „spożywczo-monopolowego”:

kiedy zaczęli mówić, że GS-owskie mają splajtować, czekaliśmy i kupiliśmy od gminy budynek, [...] pieniądze były własne i pożyczone od rodziny, na początku było lepiej, później więcej się za handel wzięło [osób]...

Sami respondenci raczej nie zauważali, aby decydującym motywem w wyborze aktualnie prowadzonej działalności był zasób zgromadzonej gotówki (tab. 48). Właściciele firm uczestniczących w badaniu wskazywali, że najważniejsze było zapotrzebowanie na tę działalność. Bardzo duży udział takiej odpowiedzi odnotowano w gminach Rzgów i Andrespol. W Rzgowie przeważali respondenci, którzy prowadzili działalność związaną z produkcją lub sprzedażą wyrobów włókienniczych. Motyw wyboru działalności nawiązywał do handlu tymi wyrobami w centrum targowym. W gminie Andrespol, oprócz właścicieli firm krawieckich, motyw ten podawali głównie przedsiębiorcy świadczący usługi naprawcze i remontowo-budowlane.

Tabela 48

Motyw wyboru rodzaju prowadzonej działalności

Odpowiedź	Andrespol	%	Rzgów	%	Nowosolna	%	Parzęczew	%	Głowno	%
Zapotrzebowanie na tę działalność	13	34,2	24	36,4	2	25,0	2	15,4	2	22,2
Umiejętności, kwalifikacje zawodowe	11	28,9	18	27,3	4	50,0	2	15,4	1	11,1
Przypadek	7	18,4	5	7,6	1	12,5	1	7,7	0	0,0
Tradycje rodzinne	4	10,5	4	6,1	0	0,0	1	7,7	1	11,1
Zbyt dla własnej produkcji	1	2,6	7	10,6	1	12,5	3	23,1	4	44,4
Brak odpowiedzi	0	0,0	1	1,5	0	0	1	7,7	0	0,0
Inne	2	5,3	7	10,6	0	0	3	23,1	1	11,1
Razem	38	100	66	100	8	100	13	100	9	100

Źródło: oprac. własne.

Respondenci z gmin graniczących z Łodzią bardzo często wskazywali na umiejętności i kwalifikacje zawodowe. Zauważono, że w tym przypadku istnieje związek pomiędzy wykształceniem respondenta a wykonywaną działalnością. W Andrespolu na profil prowadzonej firmy największy wpływ miało wykształcenie zawodowe ankietowanych (np. mechanicy, murarze, handlowcy). W Rzgowie kwalifikacje zawodowe wiązały się z profilem działalności rozpoczynanej przed 1990 r. Wiele osób zajmujących się obecnie handlem odzieżą, prowadziło wcześniej zakłady krawieckie i firmy produkujące materiały włókiennicze. W gminie Nowosolna połowa respondentów podała, że motyw kwalifikacji zawodowych zdecydował o obecnie prowadzonej działalności. W Nowosolnej

odpowiedzi takiej udzielali właściciele, którzy przenieśli firmę z Łodzi (dwa duże zakłady krawieckie, hurtownia i sklep spożywczy).

W gminach w zewnętrznej strefie aglomeracji ankietowani za najważniejszy motyw uznali zbyt dla własnej produkcji (w Głownie – 44%). Odpowiedzi takie było można usłyszeć przede wszystkim od osób zajmujących się handlem obwoźnym. Wśród odpowiedzi „innych”, w Parzęczewie i Głownie ankietowani najczęściej wskazywali posiadany sprzęt rolniczy (kombajny, ciągniki). W połowie odpowiedzi respondentów w Parzęczewie i Głownie występował motyw związany z działalnością rolniczą.

Pewne wyobrażenie o randze prowadzonych działalności daje opis miejsca, w którym były one wykonywane (tab. 49). W gminie Andrespol i Rzgów firmy najczęściej funkcjonowały w budynku w całości przeznaczonym do działalności gospodarczej (Rzgów – 40,9%).

Tabela 49

Miejsce prowadzonej działalności gospodarczej

Miejsce	Andrespol	%	Rzgów	%	Nowosolna	%	Parzęczew	%	Głowno	%
Bez wydzielonego miejsca	10	26,3	13	19,7	1	12,5	5	38,5	4	44,4
W mieszkaniu (min. jedno pomieszczenie)	3	7,9	8	12,1	1	12,5	0	0,0	1	11,1
W pomieszczeniu w bezpośrednim sąsiedztwie mieszkania	3	7,9	6	9,1	3	37,5	3	23,1	1	11,1
W budynku w całości przeznaczonym do działalności gospodarczej	12	31,6	27	40,9	2	25,0	4	30,8	2	22,2
W budynku częściowo przeznaczonym do działalności gospodarczej	8	21,1	7	10,6	0	0,0	1	7,7	0	0,0
W kilku budynkach	2	5,3	5	7,6	1	12,5	0	0,0	1	11,1
Razem	38	100	66	100	8	100	13	100	9	100

Źródło: oprac. własne.

W budynkach tego typu dominującą działalność stanowił handel i drobna produkcja połączona ze sprzedażą. W przeciwieństwie do gmin położonych w większej odległości od Łodzi, w Andrespolu i Rzgowie stwierdzono stosunkowo duży udział firm działających w kilku budynkach. W grupie tej znalazły się m. in. szwalnia, farbiarnia, hurtownie, produkcja materiałów budowlanych,

składy materiałów. Większy udział firm zlokalizowanych w budynkach w gminach graniczących z Łodzią, świadczy o bardziej trwałej formie działalności, większej skali produkcji i usług. Wśród usług bez wydzielonego miejsca w gminach podłódzkich dominowały usługi remontowe, doradztwo, ubezpieczenia, obsługa nieruchomości, marketing.

W gminie Parzęczew i Głowno ankietowani najczęściej mówili, że ich firma nie ma wydzielonego miejsca (Głowno – 44,4%). Firmy te zajmowały się głównie drobnymi usługami wykonywanymi u klienta (naprawy, remonty) oraz handlem obwoźnym i usługami rolniczymi.

Zjawisko to świadczy o słabości ekonomicznej firm, które często zmieniają profil działalności lub ją zawieszają. Większy udział przedsiębiorstw w budynkach w całości przeznaczonych do działalności w gminie Parzęczew związany był z przedsiębiorstwami zlokalizowanymi w siedzibie gminy (głównie sklepy spożywcze i przemysłowe).

4.2.3. Poprzednie miejsce pracy i pochodzenie terytorialne przedsiębiorców

W badaniach uwarunkowań rozwoju przedsiębiorczości na obszarach wiejskich aglomeracji łódzkiej zapytano respondentów o miejsce pracy przed rozpoczęciem działalności na własny rachunek (tab. 50).

Tabela 50

Miejsce pracy respondenta przed założeniem przedsiębiorstwa

Rodzaj zajęcia	Andrespol	%	Rzgów	%	Nowosolna	%	Parzęczew	%	Głowno	%
Praca w zakładzie państwowym (produkcyjny)	12	31,6	16	24,2	0	0,0	1	7,7	0	0,0
Praca w prywatnym zakładzie	5	13,2	15	22,7	3	37,5	2	15,4	1	11,1
Praca w zakładzie państwowym (usługowy)	8	21,1	9	13,6	1	12,5	1	7,7	2	22,2
Rolnik	1	2,6	5	7,6	1	12,5	2	15,4	1	11,1
Uczeń, student	5	13,2	7	10,6	1	12,5	2	15,4	1	11,1
„Nic”	0	0,0	1	1,5	0	0,0	1	7,7	0	0,0
Inne	6	15,8	9	13,6	2	25,0	3	23,1	4	44,4
Brak odpowiedzi	1	2,6	4	6,1	1	12,5	1	7,7	0	0,0
Razem	38	100	66	100	8	100	13	100	9	100

Źródło: oprac. własne.

W gminie Andrespol i Rzgów najwięcej respondentów wskazało jako poprzednie miejsce pracy produkcyjny zakład państwowy. Na drugim miejscu w Andrespolu ankieterzy podawali produkcyjny zakład usługowy, natomiast w Rzgowie prywatną firmę. Wysoki udział zakładów państwowych jako poprzedniego miejsca pracy respondentów wynikał przede wszystkim ze specyfiki społeczno-gospodarczej strefy podmiejskiej, z której wiele osób dojeżdżało do pracy w Łodzi i w innych miastach aglomeracji. W gminie Andrespol, pracę w zakładzie państwowym wskazała ponad połowa ankietowanych. Duży udział odpowiedzi „zakład prywatny” w gminie Rzgów wiązał się z tradycją gospodarczą tego obszaru. Wielu ankietowanych, zanim założyło własne przedsiębiorstwa, pracowało w zakładach krawieckich i włókienniczych, które działalność gospodarczą zaczynały w latach 80. XX w.

Odmienny układ odpowiedzi na wspomniane pytanie stwierdzono w gminach Parzęczew i Głowno. Respondenci z zewnętrznej strefy aglomeracji najczęściej wskazywali „inne” odpowiedzi. Większość z nich łączyła pracę w gospodarstwie rolnym z prowadzeniem działalności gospodarczej. W przeciwieństwie do przedsiębiorców z gmin podłódzkich, właściciele firm wskazywali jako poprzednie miejsce pracy gospodarstwo rolne.

Założenie małej firmy w wielu przypadkach było ucieczką przed narastającym bezrobociem. Szansa na pracę pojawiła się m. in. w postaci inwestycji dużych przedsiębiorców w gminach graniczących z Łodzią. Przykładem z obszaru badań są hale targowe w Rzgowie, w których prowadzi się sprzedaż hurtowo-detaliczną. Liczni autorzy wskazują, że przez wiele lat, w okresie gospodarki planowej, nie dostrzegano walorów położenia gmin przy węzłach dróg kołowych (Kapusta 1998, s. 51). Przesunięcie niektórych działalności poza miasto spowodowało olbrzymi boom inwestycyjny i rozwój przedsiębiorstw na obszarach podmiejskich (Rzgów k. Łodzi, Kobierzyce k. Wrocławia, Raszyn k. Warszawy).

W obszarach tych zauważono częściowe odwrócenie migracji wahadłowych związanych z miejscem pracy. Ruch ludności z obszarów podmiejskich w kierunku miasta osłabł, natomiast nasilił się w kierunku odwrotnym.

Na podstawie badanej próby przedsiębiorców oceniono wielkość udziału osób pracujących na terenie tych gmin, lecz na stałe mieszkających poza nią (tab. 51.). Najwyższy ich udział stwierdzono w Rzgowie (45,5%) i w Nowosolnej (25,0%). Większość osób, które prowadzą działalność w Rzgowie, mieszka w Łodzi (ok. 70%) i zajmuje się handlem w centrum targowym.

W wypowiedziach tych osób najczęściej pojawiała się opinia, że miejsce to dało im możliwość dalszej pracy, aczkolwiek wielu jednocześnie twierdziło, że centrum handlowe lata świetności ma już za sobą (handel ze Wschodem).

Tabela 51

Pochodzenie terytorialne właścicieli przedsiębiorstw

Gmina	Spoza gminy (w %)	Z gminy (%)	Razem
Andrespol	21,1	78,9	38
Rzgów	45,5	54,5	66
Nowosolna	25,0	75,0	8
Parzęczew	15,4	84,6	13
Głowno	11,1	88,9	9

Źródło: oprac. własne.

Jedną z wypowiedzi ze Rzgowa postanowiono zacytować:

właściwie nie byłem bezrobotnym, bo zaraz po odejściu z pracy zacząłem tu pracować, znajomi załatwili mi boks, pracowali już tu wcześniej i wiedziałem, że zarabiają nieźle, [...] pieniądze nie były gigantyczne, pierwszy rok spłacałem długi, ale pozwalały przeżyć, [...] myślę, że jeszcze parę lat tu będę przyjeżdżać.

Wiele osób mieszkających na stałe w miastach aglomeracji lokuje przedsiębiorstwo w pobliżu dużego miasta, ponieważ koszty prowadzenia działalności są wówczas mniejsze (Nowosolna, Andrespol). Respondenci wskazywali, że klienci ich firm to w znacznej mierze również mieszkańcy Łodzi, a przyjazd do firm położonych tuż za granicą miasta nie stanowi żadnego problemu.

Jeden z przedsiębiorców z Nowosolnej tak relacjonował początek działalności:

firmę tutaj założyłem w 1995 r., ale mieszkam w Łodzi, tanio kupiłem ziemię przy drodze na Brzeziny i postawiłem warsztat, [...] później postanowiłem założyć sklep z oponami, postawiłem reklamy, dużo ludzi tędy jeździ a auta się psują, [...] miejscowi też mają coraz więcej „wozów”...

W Nowosolnej, wzdłuż drogi krajowej w kierunku Brzezin i Rawy Mazowieckiej powstaje coraz więcej firm (Natolin, Teolin, Lipiny). Specyfiką tego obszaru są przedsiębiorstwa zajmujące się handlem hurtowym, składy materiałów budowlanych oraz firmy sprzedające materiały i inne artykuły tekstylne.

4.2.4. Czynniki sprzyjające i utrudniające prowadzenie przedsiębiorstwa

Właścicieli przedsiębiorstw poproszono o wskazanie czynników sprzyjających prowadzeniu firmy (tab. 52). Większość ankietowanych z gmin graniczących z Łodzią wymieniała następujące czynniki rynkowe: zapotrzebowanie na daną usługę lub towar (Rzgów – 27,1%), a także dobrą koniunkturę oraz lokalizację.

Ankietowani przedsiębiorcy z gmin Andrespol i Rzgów najbardziej doceniali możliwość zbytu towarów oraz zainteresowanie ich usługami przez klientów. Wysoki udział odpowiedzi tego typu wynikał przede wszystkim z dużego potencjału demograficznego tych gmin, a także z dużej liczby przyjeżdżających tutaj na zakupy mieszkańców miast aglomeracji (Rzgów).

Tabela 52

Czynniki sprzyjające w prowadzeniu przedsiębiorstwa

Czynnik	Gminy									
	Andrespol	%	Rzgów	%	Nowosolna	%	Parzęczew	%	Głowno	%
Zapotrzebowanie na usługę, towar	23	26,4	38	27,1	3	23,1	4	23,5	2	12,5
Prywatyzacja sektora publicznego	4	4,6	11	7,9	0	0,0	2	11,8	1	6,3
Dobra koniunktura	15	17,2	24	17,1	2	15,4	2	11,8	1	6,3
Dogodna lokalizacja, warunki lokalowe	18	20,7	25	17,9	3	23,1	1	5,9	1	6,3
Pomoc, wsparcie najbliższych	9	10,3	15	10,7	2	15,4	5	29,4	5	31,3
Brak	14	16,1	16	11,4	2	15,4	2	11,8	4	25,0
Inne	4	4,6	11	7,9	1	7,7	1	5,9	2	12,5
Razem	87	100	140	100	13	100	17	100	16	100

Źródło: oprac. własne.

Respondenci podkreślali najczęściej, że wykorzystali istnienie wielu „nisz” na rynku, szczególnie w zakresie handlu i innych usług podstawowych. Opinie takie przeważały poza centrami gmin. Rozwój drobnego, wiejskiego handlu związany był m. in. z wypełnieniem niedoboru tej działalności i usług bytowych na wsi w okresie PRL. Wadą rozmieszczenia sieci usługowej na obszarach wiejskich przed 1990 r. była koncentracja jej w gminie i wyraźny niedostatek w pozostałych wsiach (Ostrowski 1997, s. 32). W trakcie badań odwiedziono wsie, w których działalność rozpoczęły trzy sklepy spożywcze, natomiast przed 1990 r. nie było ani jednego. W gminach podlódzkich ważnym czynnikiem sprzyjającym działalności przedsiębiorstw była dogodna lokalizacja oraz warunki lokalowe. Dobra lokalizacja wynikała przede wszystkim z położenia przy drogach kołowych, natomiast wysoka ocena warunków lokalowych z dużej liczby możliwych do wykorzystania budynków (punktów usługowo-handlowych, dawnych magazynów i składów materiałów). Przedsiębiorcy z gmin

Rzgów, Andrespol i Nowosolna podkreślali również dobrą koniunkturę oraz możliwości rozwoju firm związane z procesami przemian ustrojowych w Polsce.

Mimo zapaści finansowej na wsi wrosły także potrzeby ludności wiejskiej. Wiele usług wykonywanych chałupniczo (np. fryzjer, kosmetyka, krawiectwo) zaczęło funkcjonować na rynku koncesjonowanym. Specyfika wiejskich usług polegała na ich rodzinnym charakterze. Formalnie w firmie zatrudnione są jedna lub dwie osoby, natomiast pozostałe pomagają właścicielowi. Pomoc rodziny, znajomych, jako czynnik sprzyjający powstaniu firmy, wskazywali najczęściej respondenci z gmin położonych w zewnętrznej strefie aglomeracji. Zjawisko to wiązało się z pochodzeniem społeczno-zawodowym respondentów i profilem prowadzonej działalności. Ankietowani, oprócz małej firmy, prowadzili gospodarstwo rolne lub mieszkali w gospodarstwie domowym z jego właścicielem.

O relacjach rodzinnych w działalności handlowej tak wypowiada się respondent z gminy Parzęczew:

na początku w sklepie sprzedawałem ja i pomagała mi żona, teść jeździł po towar i jak trzeba było, to nas zastępowali, zazwyczaj w niedzielę, [...] od roku na kilka godzin dziennie przychodzi dziewczyna, mamy wtedy więcej czasu na dom.

Respondenci z gmin Parzęczew i Głowno częściej niż przedsiębiorcy z gmin graniczących z Łodzią wskazywali, że nie widzieli czynników sprzyjających ich działalności. Najbardziej sceptycznie o warunkach działalności przedsiębiorstw wypowiadali się ankietowani z gminy Głowno, którzy na problemy firm patrzyli również przez pryzmat rolnictwa.

Część respondentów uważała, iż na początku działalności pomogła im prywatyzacja lub sprzedaż majątku państwowego, głównie budynków handlowych i składów materiałów. Największy udział respondentów w ogóle badanych udzielił takiej odpowiedzi w gminie Parzęczew. Wpływ na to miały głosy przedsiębiorców, którzy kupili mienie dawnych Spółdzielni Kółek Rolniczych i Państwowych Gospodarstw Rolnych. W gminie Rzgów zarejestrowano 11 takich odpowiedzi. Respondenci z tego obszaru skorzystali na sprzedaży państwowej ziemi oraz lokali będących wcześniej własnością gminy.

Wśród trudności napotkanych w działalności firmy respondenci we wszystkich gminach, oprócz Głowna, na pierwszym miejscu wskazywali problemy finansowe (tab. 53). W opinii właścicieli, trudności w funkcjonowaniu firmy wiązały się z ciągłymi inwestycjami (lokal, towar, transport) przy małym zysku. Respondenci ci zauważali również, że krytycznym momentem w początkach funkcjonowania firmy była walka o „przyciągnięcie” do siebie klienta. Opinia ta najczęściej pojawiała się w odpowiedziach przedsiębiorców ze Rzgowa i Andrespola. Podstawowym problemem, szczególnie wśród niewyspecjalizowanych placówek handlowych, było oferowanie klientom podobnej grupy

towarów. Przy zbliżonej ofercie handlowej zaczynają odgrywać rolę inne czynniki: odległość, fizjonomia lokalu, a przede wszystkim relacje o charakterze sąsiedzko-rodzinnym. Warto zwrócić uwagę, że w społecznościach lokalnych sklep pełni funkcję nie tylko ekonomiczną. Oprócz tego jest miejscem codziennych rozmów, zdarzeń i spotkań. W gminie Rzgów uwagę na ten czynnik zwracali przedsiębiorcy z centrum targowego. Problemem hurtowników odzieży i innych artykułów przemysłowych w ostatnich latach była „walka” o kupujących, również detalicznie. Wpływ na takie zachowanie miało znaczne ograniczenie liczby klientów przyjeżdżających zza granicy państwa.

Tabela 53

Czynniki utrudniające prowadzenie przedsiębiorstwa

Czynnik	Gminy									
	Anderspol	%	Rzgów	%	Nowosolna	%	Parzęczew	%	Głowno	%
Finansowe	14	21,9	28	23,9	6	33,3	9	42,9	2	18,2
Urzędowe	8	12,5	21	17,9	2	11,1	5	23,8	3	27,3
Lokalowe	7	10,9	9	7,7	1	5,6	3	14,3	1	9,1
Nieuczciwa konkurencja	12	18,8	14	12,0	6	33,3	1	4,8	3	27,3
Nawiązanie współpracy z innymi	4	6,3	8	6,8	1	5,6	0	0,0	0	0,0
Zdobycie klienta	9	14,1	24	20,5	1	5,6	1	4,8	1	9,1
Inne	10	15,6	13	11,1	1	5,6	2	9,5	1	9,1
Razem	64	100	117	100	18	100	21	100	11	100

Źródło: oprac. własne.

Z najbardziej jaskrawym przykładem konkurencji w handlu lokalnym spotkano się w gminie Głowno. Według jednego z mieszkańców właściciel sklepu zaczął do napojów alkoholowych dodawać plastikowe kubki, a w pobliskich zaroślach postawił dla spożywających dwie ławki. Przyciągnął w ten sposób do siebie licznych, jak na warunki wiejskie „amatorów” produktów alkoholowych. Nie wzbudziło to zainteresowania ze strony władz lokalnych i służb porządkowych. Determinację wiejskich handlowców pogłębia niski poziom dochodów mieszkańców wsi, a przez to ograniczona siła nabywcza (Kotala, Moskal 2000, s. 96). Respondenci wskazywali również na nieuczciwą konkurencję. W większości przypadków za winne tej sytuacji uznawano duże sieci handlowe, szczególnie super- i hipermarkety. Czynnik ten przytaczali przede wszystkim

handlowcy z gmin Andrespol, Nowosolna oraz właściciele handlu obwoźnego z Głowna. W najtrudniejszej sytuacji znaleźli się prowadzący sklepy przy drogach wylotowych z Łodzi, ponieważ hipermarkety uruchomiły specjalne linie autobusowe dowożące klientów z gmin przylegających do Łodzi.

Właścicielka sklepu i baru w Nowosolnej w ten sposób przedstawiła sytuację:

na początku kupowali u mnie [właściciele działek], po piwo, kielbasę na grill przychodzili, [...] teraz wszystko w hipermarkecie kupują i przywożą ze sobą, czasem na kawę zajrzą, [...] większość klientów to miejscowi.

Najwięcej rozbudowanych odpowiedzi respondentów dotyczyło problemów urzędowych. Trudności te wzbudzały dużo emocji. Ankietowani wskazywali na wszechobecną biurokrację, powielanie informacji w wielu dokumentach i nie-miłą atmosferę w urzędach. Powszechną opinią był krytyczny stosunek do panującego porządku, szczególnie w placówkach obsługujących sferę ubezpieczeń społecznych i fiskalną. Najwyższy udział odpowiedzi tego typu stwierdzono w Głownie i w Parzęczewie. Wiązało się to przede wszystkim z wykształceniem i zaradnością właścicieli małych, często efemerycznych firm. Respondenci wskazywali na skomplikowane procedury urzędowe, które trudno im było zrozumieć.

Wyniki rozmów z przedsiębiorcami nie odbiegają od zjawisk rejestrowanych powszechnie w Polsce. Według badań m. in. Hałasiewicza i Kalety w drugiej połowie lat 90. XX w. większość przedsiębiorców za największe utrudnienie w działalności uważało trudności ze sprzedażą w biednym, wiejskim środowisku, brak środków finansowych i biurokrację (2000, s. 53–55).

4.2.5. Pomoc instytucji wyspecjalizowanych w rozwoju przedsiębiorstw

Wykazano, że działalność badanych firm miała przede wszystkim charakter endogeniczny. Rozwój przedsiębiorstw opierał się na własnych źródłach finansowania oraz pomocy rodziny i znajomych. Obserwacja zjawisk gospodarczych w Polsce, a przede wszystkim w krajach Unii Europejskiej, dowodzi, że przełamanie barier w rozwoju firm zależy od szerokiego programu wsparcia dla sektora małych i średnich przedsiębiorstw (Kamiński 2002, s. 321; Kłodziński 1998, s. 39).

Wśród badanych właścicieli firm we wsiach aglomeracji łódzkiej stan wiedzy o wyspecjalizowanych instytucjach doradztwa biznesowego jest daleki od zadowalającego. Tylko 7 firm (5%) korzystało w trakcie działalności z doradztwa lub pomocy powołanych do tego agencji (tab. 54).

Pomoc instytucji wyspecjalizowanych we wspomaganiu przedsiębiorczości

Gmina	Liczba przedsiębiorców, którzy korzystali z pomocy instytucji wyspecjalizowanych	Udział w ogólnej liczbie badanych przedsiębiorców (w %)
Andrespol	2	5,3
Rzgów	5	7,6
Nowosolna	0	0,0
Parzęczew	1	7,7
Głowno	0	0,0

Źródło: oprac. własne.

Były to przedsiębiorstwa z gmin Andrespol, Rzgów i Parzęczew, przy czym w czterech przypadkach właściciele nie mieszkali na tym terenie (Łódź). Pozostali przedsiębiorcy tłumaczyli, że nie wiedzieli nic o istnieniu takich organizacji albo nie wykazywali zainteresowania współpracą. Respondenci, którzy kontaktowali się z takimi instytucjami, korzystali z pomocy w zakresie szkoleń (2 osoby), analizy sytuacji rynkowej (3 osoby), promocji produktów (1 osoba). Jeden respondent korzystał z pomocy agencji wspierania przedsiębiorczości, której celem było udzielenie korzystnego kredytu.

Wiedza respondentów o zasadach działania instytucji pomagających przedsiębiorcom była bardzo mała. Respondenci patrzą na tego typu placówki przez pryzmat pracy urzędów. Przedsiębiorcy wyrażali opinie, że niepotrzebna jest im dodatkowa biurokracja lub stres związany z niechęcią oraz niekompetencją urzędników. W rozmowach pojawiał się także problem łapownictwa. Wielu ankietowanych twierdziło, że nie wierzą w bezinteresowność urzędników. Typową oceną była wypowiedź respondenta z gminy Parzęczew:

a co mi taka agencja pomoże, pieniędzy przecież za nic nie da, [...] najeżdżę się, a i tak nic z tego nie będzie, tylko czas stracę, [...] żeby się poprawiło, to ludzie muszą kupować, a mają coraz mniej pieniędzy.

Opinia ta świadczy o braku wiedzy na temat celu i form pomocy świadczonych przez takie agencje. W wypowiedziach pojawiała się również postawa roszczeniowa. Przedsiębiorcy często oczekują, że organizacje te same się do nich zgłoszą z ofertą pomocy. Badania w tym zakresie wykazały również, że mało krytycznie podchodzą oni do własnych umiejętności i potencjału organizacyjnego. Rzadko dostrzegają rolę ciągłego podnoszenia kwalifikacji, zdobywania wiedzy i nowych umiejętności.

Trudnością w dostępie do wyspecjalizowanych usług dla przedsiębiorców było również miejsce ich lokalizacji. Agencje wspierające firmy koncentrują się w centrach aglomeracji. W żadnej z wymienionych firm nie działała profesjonalna instytucja pomocy dla przedsiębiorstw, która mogłaby wychodzić naprzeciw społecznym oczekiwaniom w tym zakresie. W gminie Parzęczew działał Agroinkubator przedsiębiorczości. Ofertę kierował on przede wszystkim do rolników-przedsiębiorców. Wśród mieszkańców tej gminy nie cieszył się jednak dobrą opinią. Z relacji respondentów wynikało, że instytucja ta nie spełniła obietnicy odbioru produktów rolnych. Pracownicy agroinkubatora twierdzili natomiast, że takich obietnic nigdy nie składali. Nieporozumienia takie wynikają z odmiennego spojrzenia stron na istotę działalności instytucji wsparcia. Agencje pełnią przede wszystkim funkcję doradczą i wspomagającą rozwój, natomiast przedsiębiorcy widzą w nich często pośrednika transakcji handlowych, finansowych itp. Przykład gminy Parzęczew pokazuje, że w rezultacie wytwarza to niedobry klimat wokół działania takich organizacji, który przekłada się na niechęć do nawiązywania współpracy.

4.2.6. Zadowolenie z ekonomicznej sytuacji przedsiębiorstwa, plany rozwoju firm

Badania naukowe nad wiejską przedsiębiorczością w drugiej połowie lat 90. XX w. wykazały, że liczba podmiotów gospodarczych ustabilizowała się. Wśród przedsiębiorców wiejskich przyjmowana była strategia „bezpiecznej stabilizacji”. Polega ona przede wszystkim na uzyskiwaniu niedużych, ale stałych dochodów (Fedyszak-Radziejowska 2002, s. 223). Strategia ta nie sprzyja dużym inwestycjom, a poziom akumulacji finansowej jest bardzo niski.

Respondentom z wybranych gmin aglomeracji łódzkiej zadano pytania dotyczące poziomu zadowolenia przedsiębiorców z ekonomicznej sytuacji firmy oraz planów dalszego rozwoju przedsiębiorstw (tab. 55 i 56.).

Przeciętny poziom zadowolenia respondentów można określić na granicy pomiędzy umiarkowanym a niskim. W porównaniu z ankietowaną grupą rolników, przedsiębiorcy charakteryzowali się wyższym poziomem zadowolenia z prowadzonej działalności (u rolników dominującą odpowiedzią było „bardzo niski”). Najwyższy poziom zadowolenia charakteryzował przedsiębiorców ze Rzgowa i Andrespola. Prawie 32% respondentów w gminie Rzgów i 26% w Andrespolu wskazało na umiarkowany poziom zadowolenia. W sumie 50% ankietowanych przedsiębiorców w Rzgowie, 33% w Andrespolu i 37,5% w Nowosolnej pozytywnie wypowiadało się o ekonomicznej sytuacji firmy

(poziom – bardzo wysoki, wysoki i umiarkowany). Wyższy poziom zadowolenia przedsiębiorców występował zatem w gminach, w których ankietowani wskazywali więcej czynników sprzyjających prowadzeniu firmy, przedsiębiorstwa miały lepsze podstawy finansowe i większą liczbę klientów.

Tabela 55

Zadowolenie przedsiębiorców z ekonomicznej sytuacji przedsiębiorstwa

Gmina	Poziom zadowolenia														
	bardzo wysoki	%	wysoki	%	umiarkowany	%	niski	%	bardzo niski	%	brak zadowolenia	%	brak odpowiedzi	%	razem
Andrespol	1	2,6	2	5,3	10	26,3	10	26,3	5	13,2	6	15,8	4	10,5	38
Rzgów	4	6,1	8	12,1	21	31,8	15	22,7	8	12,1	7	10,6	3	4,5	66
Nowosolna	0	0,0	1	12,5	2	25,0	4	37,5	1	12,5	0	0,0	1	12,5	8
Parzęczew	0	0,0	1	7,7	3	23,1	4	30,8	2	15,4	1	7,7	2	15,4	13
Główno	0	0,0	0	0,0	1	11,1	2	22,2	4	44,4	2	22,2	0	0,0	9

Źródło: oprac. własne.

Najniższy poziom zadowolenia przedsiębiorców z wyników ekonomicznych firm charakteryzował ankietowanych w Głównie i Parzęczewie. W Głównie 44% respondentów uznało, że poziom ten był bardzo niski. W sumie prawie 90% odpowiedzi w Głównie i 55% w Parzęczewie wskazało poziom niski, bardzo niski lub brak zadowolenia. Główną przyczyną tego była trudna sytuacja dochodowa przedsiębiorstw związana z funkcjonowaniem na obszarach z przewagą ludności rolniczej.

Podobnie jak w przypadku rolników, analiza wypowiedzi i obserwacja działań przedsiębiorców upoważnia do wydzielenia trzech strategii postępowania:

- wycofania się z działalności (strategia rezygnacji);
- utrzymania działalności na podobnym poziomie (strategia przetrwania);
- rozwinięcia działalności (strategia rozwoju).

Wśród osób, które przyjęły strategię wycofania się z działalności, przeważali właściciele firm jednoosobowych. Respondenci ci najczęściej prowadzili zakład usługowy (drobne naprawy, handel obwoźny) lub dorabiali do głównego źródła utrzymania. Przedsiębiorcy z tej grupy nie mieli planów na najbliższą przyszłość lub wskazywali likwidację bądź zawieszenie działalności (tab. 56).

Tabela 56

Plany rozwoju firmy w najbliższych latach

Odpowiedź	Andrespol	%	Rzgów	%	Nowosolna	%	Parzęczew	%	Głowno	%
Brak planów	15	22,4	21	23,6	3	30,0	5	38,5	5	41,7
„Utrzymać się na rynku”, „nie zostać bezrobotnym”	25	37,3	35	39,3	3	30,0	2	15,4	3	25,0
Likwidacja, zawieszenie działalności	8	11,9	10	11,2	1	10,0	3	23,1	4	33,3
Zmiana profilu działalności	8	11,9	6	6,7	1	10,0	0	0,0	0	0,0
Poszerzenie działalności	6	9,0	8	9,0	1	10,0	1	7,7	0	0,0
Inne	5	7,5	9	10,1	1	10,0	2	15,4	0	0,0
Razem	67	100	89	100	10	100	13	100	12	120

Źródło: oprac. własne.

Specyfiką tej grupy była obecność w niej osób, które prowadzą na wsi działalność sezonową, związaną z wykonywaniem prac polowych sprzętem rolniczym (np. kombajnowanie, orka). Najwyższy udział takich odpowiedzi wystąpił w Głownie i Parzęczewie. W gminie Głowno likwidację lub brak planów wskazywało prawie 75% respondentów, natomiast w Parzęczewie blisko 62%.

Najwięcej respondentów zakwalifikowano do „strategii przetrwania”. Wśród przedsiębiorców reprezentujących taką postawę przeważały osoby, dla których sukcesem będzie utrzymanie się na rynku. Wielu respondentów z tej grupy, jako możliwość utrzymania przedsiębiorstwa, wskazywało zmianę profilu działalności. Przedsiębiorstwa z tej grupy prowadziły głównie działalność handlową, transportową i remontowo-budowlaną. Najwyższy udział takich odpowiedzi wystąpił w Andrespolu, Rzgowie i Nowosolnej.

W grupie firm rozwojowych przeważał produkcyjno-handlowy oraz handlowy profil działalności. Plany tych przedsiębiorców dotyczyły przede wszystkim poszerzenia działalności, zmiany jej profilu, a także nawiązania współpracy z innymi firmami oraz organizacjami wspierającymi funkcjonowanie firm. Przedsiębiorstwa te w większości zlokalizowane były w gminach Rzgów, Andrespol i Nowosolna i charakteryzowały się ponadlokalnym wymiarem działalności.

4.3. Ocena przemian zachodzących w działalności pozarolniczej

W analizie zmian działalności pozarolniczej wykazano, że odpowiednie procesy nie przebiegały w jednakowy sposób na wybranych obszarach aglomeracji łódzkiej. Kierunek i tempo przemian w okresie transformacji ustrojowej zależały przede wszystkim od wyjściowego stanu zagospodarowania przestrzennego oraz tradycji gospodarczych odpowiednich obszarów. Istotnym czynnikiem rozwoju obszarów wiejskich było również ich położenie w stosunku do rdzenia aglomeracji (Łodzi).

Rozwój gospodarczy tych terenów był związany ze wzrostem liczby samochodów indywidualnych. Własny środek transportu odegrał istotną rolę w wyborze obszarów podmiejskich na miejsce stałego zameldowania. Na zmianę charakteru aktywności zawodowej mieszkańców istotny wpływ miały migracje ludności na pobyt stały (tworzenie się strefy rezydencjalnej).

Najbardziej dynamiczne zmiany funkcji obserwowane były na obszarach wiejskich w bliskim sąsiedztwie dużego miasta. Wpływ na to zjawisko miały tradycje działalności gospodarczej, ukształtowane przed 1990 r. Szczególnie było to widoczne w gminach położonych w pasmach osadniczych (zurbanizowanych), które ukształtowały się w powiązaniu z liniami kolejowymi i drogami kołowymi (Andrespol i Rzgów). Rozwojowi przedsiębiorczości sprzyjały pozarolnicze umiejętności i kwalifikacje mieszkańców, duży potencjał demograficzny gminy (usługi dla miejscowej ludności) oraz bliskość dużego miasta (usługi dla mieszkańców Łodzi). Na obszary tych gmin migrowała ludność z Łodzi. Przeważnie były to osoby młode, lepiej wykształcone i kreatywne. Wiele z nich podejmowało działalność gospodarczą w miejscu zamieszkania.

Przykładem dynamicznego rozwoju funkcji jest gmina Rzgów. W gminie tej lokowały się firmy zajmujące się handlem hurtowym i detalicznym (hale targowe) oraz towarzyszące im inne przedsiębiorstwa (gastronomia, obsługa nieruchomości). Na obszarach wiejskich położonych w bliskim sąsiedztwie dużego miasta od dawna obserwuje się stopniowy zanik funkcji rolniczej na rzecz funkcji pozarolniczych. Mieszkańcy wsi podmiejskich podejmują pracę na miejscu (głównie w usługach) lub w Łodzi. Odejście od zawodu rolnika ma charakter powszechny, tym bardziej że użytki rolne są obszarem ekspansji innych form zagospodarowania przestrzeni (mieszkaniaowej, rekreacyjnej, usługowo-produkcyjnej). Terenem bardzo intensywnych zmian społeczno-gospodarczych po 1990 r. była gmina Nowosolna. Położona jest ona między dwoma pasmami zurbanizowanymi (brzezińskim i strykowskiem), w tzw. klinie aglomeracji. Upowszechnienie się indywidualnych środków transportu zdecydowało o jej atrakcyjności osadniczej. W gminie tej rozwijała się przede wszystkim funkcja mieszkaniowa i wypoczynkowo-rekreacyjna (Park Krajobrazowy Wzniesień Łódzkich). Wiele osób podejmowało tu również pozarolniczą działalność gospodarczą.

Działalności pozarolnicze w zewnętrznej strefie aglomeracji rozwijają się stosunkowo wolno. W gminach Parzęczew i Głowno funkcją dominującą było nadal rolnictwo. Nastąpił pewien wzrost znaczenia innych funkcji gospodarczych (drobny handel i naprawy), ale nie odgrywały one dużej roli w pozarolniczej aktywizacji mieszkańców. Usługi miały tutaj często charakter dopełniający działalność rolniczą i przyjmowały formę handlu obwoźnego artykułami własnej produkcji oraz świadczenia usług sprzętem rolniczym. Barierą rozwoju funkcji pozarolniczych był brak określonych tradycji gospodarczych i wzorców przedsiębiorczości. Ludność rolniczą charakteryzuje mała aktywność w zakładaniu firm, co wynika z niskich pozarolniczych kwalifikacji zawodowych i słabego poziomu wykształcenia. Pozarolniczej aktywizacji gospodarczej nie sprzyjała również emigracja ludności młodej, bardziej aktywnej i lepiej już dzisiaj wykształconej. Różnicowanie działalności gospodarczej na obszarach rolniczych było hamowane także przez trudną sytuację dochodową rolników i ich rodzin. Rodziny rolnicze nie miały odpowiedniego kapitału na założenie przedsiębiorstwa. Niższe dochody powodowały również mniejsze zapotrzebowanie na odpowiednie produkty i usługi. W gminie Głowno rozwój gospodarczy był ograniczony w znacznym stopniu przez konkurencję przedsiębiorstw zlokalizowanych w ośrodku lokalnym (miasto Głowno). Gmina ta nie ma własnego centrum życia społecznego i gospodarczego (siedziba gminy w mieście Głowno). Ludność rolnicza mieszkająca w otoczeniu tego miasta dokonuje przeważnie odpowiednich zakupów i korzysta z usług przy okazji wyjazdu na targ lub w sprawach urzędowych.

Analiza opinii właścicieli firm wykazała, że pomiędzy warunkami rozwoju przedsiębiorczości w gminach graniczących z Łodzią i w zewnętrznej strefie aglomeracji istniały znaczne różnice. Wynikały one przede wszystkim z tradycji gospodarczych i wyjściowego stanu zagospodarowania przestrzeni badanych gmin. Największa liczba firm i ich duże rodzajowe zróżnicowanie występowały w gminach, w których strukturze gospodarczej do 1990 r. dominującą (Andrespol) lub znaczącą rolę odgrywały funkcje pozarolnicze (Rzgów). Potencjał demograficzny, kwalifikacje i umiejętności pozarolnicze oraz duża powierzchnia zajęta pod różnorodne formy osadnictwa stanowiły bazę rozwoju przedsiębiorczości. Ważnym czynnikiem w gminach podlódzkich były doświadczenia związane z prowadzeniem prywatnych firm w okresie przed 1990 r. Respondenci z gmin Andrespol, Rzgów i Nowosolna, w przeciwieństwie do przedsiębiorców z zewnętrznej strefy aglomeracji, mieli lepsze wykształcenie. Na obszarach tych zarejestrowano również więcej przedsiębiorców w wieku do 30 lat i kobiet prowadzących firmy.

Stwierdzono, że prowadzenie przedsiębiorstwa w okresie transformacji ustrojowej napotyka szereg barier. Z jednej strony związane są one z umiejętnościami organizacyjnymi i wiedzą przedsiębiorców, natomiast z drugiej strony z warunkami prowadzenia firmy w gospodarce przechodzącej transformację.

Wykazano, że większość działających na badanych obszarach firm miała słabe podstawy ekonomiczne. We wszystkich gminach głównym źródłem kapitału założycielskiego były oszczędności własne. Nieliczni ankietowani korzystali z kredytu bankowego. Najczęściej byli to właściciele średnich lub dużych przedsiębiorstw, którzy prowadzili działalność w gminach graniczących z Łodzią. Głównymi motywami założenia przedsiębiorstwa było zapotrzebowanie na towary i usługi, a także umiejętności i kwalifikacje w odpowiednim kierunku. W gminach Parzęczew i Głowno najczęściej wymieniano zbyt dla własnej produkcji. Duża liczba przedsiębiorców ankietowanych w tych gminach prowadziła gospodarstwo rolne i dorabiała prowadząc handel obwoźny własnymi artykułami. O słabości ekonomicznej takich firm świadczyło miejsce wykonywanej działalności. Przedsiębiorstwa te nie miały specjalnie wydzielonego takiego miejsca. W gminach graniczących z Łodzią najwięcej przedsiębiorstw zlokalizowanych było w przeznaczonych do działalności budynkach lub w ich częściach.

Specyfiką obszarów podmiejskich był duży odsetek właścicieli firm, którzy na stałe mieszkali poza gminą. W Rzgowie udział ten wynosił 45,5%. Związane to było z przenoszeniem niektórych działalności poza miasto (np. warsztaty, salony samochodowe), budową centrów handlowych (Rzgów) oraz wypełnianiem „nisz” rynkowych przez bardziej zaradnych i innowacyjnych mieszkańców miast aglomeracji.

Bardziej zadowoleni z ekonomicznych wyników własnych przedsiębiorstw byli przedsiębiorcy z gmin Andrespol, Rzgów i Nowosolna. Lepiej oceniali oni warunki prowadzenia przedsiębiorstw. Za najbardziej sprzyjające czynniki rozwoju firm uznali oni zapotrzebowanie na usługę lub produkowany towar, pomyślną koniunkturę oraz korzystne położenie firm. W gminach rolniczych (Parzęczew, Głowno) respondenci bardzo często wskazywali wsparcie rodziny, co wiązało się z rodzinnym charakterem przedsiębiorstw i powiązaniem firm z gospodarstwami rolnymi. Wśród czynników utrudniających prowadzenie firm, respondenci najczęściej wskazywali problemy finansowe, urzędowe i nieuczciwą konkurencję. Ostatni z wymienionych czynników szczególnie utrudniał w ostatnich latach działalność handlowcom z gmin graniczących z Łodzią. Przyczyną była budowa w pobliżu sklepów wielkopowierzchniowych.

Przedsiębiorcy w gminach podłódzkich najczęściej przyjmowali strategię przetrwania. Częściej jednak, niż ankietowani z gmin Parzęczew i Głowno, wskazywali na zmianę profilu produkcji lub poszerzenie działalności. Duży udział w ogólnej liczbie respondentów stanowiły osoby, które nie miały żadnych planów. W gminach, w których przedsiębiorstwa charakteryzowały się słabszymi podstawami ekonomicznymi, respondenci częściej planowali likwidację firmy lub nie mieli żadnych planów.

Różnice w rozwoju pozarolniczej działalności w obu obszarach aglomeracji wynikały przede wszystkim z genezy przedsiębiorczości na odpowiednich

obszarach. W gminach graniczących z Łodzią przedsiębiorcy rozwijali firmy opierając zmiany na lepszej bazie materialno-technicznej, a także wykorzystywali walor położenia gmin w sąsiedztwie rdzenia aglomeracji. Przedsiębiorcy korzystali również ze wzorców działalności wykształconych przed 1990 r. W gminach Parzęczew i Głowno na większości ich obszarów nie było tradycji pozarolniczego gospodarowania. Firmy były budowane od podstaw i napotykały szereg barier wewnętrznych i zewnętrznych. Oddalenie od centrum aglomeracji wpływało na dużo mniejszą aktywność gospodarczą mieszkańców. Gminy te miały przy tym mniejszy potencjał demograficzny, a firmy oferowały towary i usługi dla mniej zamożnych klientów (rolnicy). Wykazano, że niemal połowa działających w tych gminach firm miała związki z działalnością rolniczą, tzn. uzupełniały one dochody rolników (handel artykułami rolnymi) lub oferowały usługi rolnicze (sprzęt rolniczy).

Wnioski

Przedmiotem badań były przemiany społeczno-gospodarcze wsi aglomeracji łódzkiej w okresie transformacji ustrojowej. Badania prowadzono w dwóch głównych płaszczyznach – ponadjednostkowej i jednostkowej. W płaszczyźnie ponadjednostkowej przedmiotem badań były globalne efekty ludzkich działań (struktury i procesy społeczno-gospodarcze). Natomiast w płaszczyźnie jednostkowej wyjaśniono motywy i cele działalności człowieka.

W pracy wyznaczono dwa główne cele badawcze. Pozwoliły one poszerzyć wiedzę o zachodzących procesach przemian wsi aglomeracji łódzkiej oraz zrozumieć motywy działań człowieka jako ich kreatora. Pierwszy cel dotyczył określenia kierunków, tempa i typów odpowiednich procesów oraz wskazania ich uwarunkowań strukturalnych i społecznych. Drugim celem była próba weryfikacji koncepcji realistycznego ujęcia dualizmu zjawisk osadniczych, która zakłada możliwość połączenia dwóch perspektyw badawczych (ponadjednostkowej i jednostkowej).

W pracy postawiono trzy hipotezy badawcze, które zostały pozytywnie zweryfikowane w trakcie przeprowadzonych badań:

1. Procesy społeczno-gospodarcze związane z transformacją ustrojową są zróżnicowane przestrzennie i zależą od położenia w obrębie aglomeracji.

Hipotezę potwierdzają zidentyfikowane typy procesów w obu częściach aglomeracji, zarówno w płaszczyźnie badań struktur społeczno-gospodarczych, jak i w płaszczyźnie badań społecznych (celów i motywów działań ludzi).

2. Istotnymi czynnikami różnicującymi rozwój społeczno-gospodarczy obszarów wiejskich aglomeracji łódzkiej w okresie transformacji ustrojowej są

ukształtowane przed 1990 r. tradycje gospodarcze i stan zagospodarowania przestrzennego.

Hipotezę częściowo potwierdzają badania stopnia zaawansowania i zróżnicowania odpowiednich procesów społeczno-gospodarczych w latach 1990–2003 w obu strefach aglomeracji łódzkiej. Lepszy stan zagospodarowania oraz tradycja pozarolniczego rozwoju gospodarczego przyspieszają procesy przechodzenia do gospodarki rynkowej oraz zmiany w kierunku wielofunkcyjności obszarów wiejskich.

3. Największymi barierami rozwoju społeczno-gospodarczego wsi w okresie transformacji ustrojowej są: niskie wykształcenie rolników i przedsiębiorców, dominacja strategii przetrwania w działaniach gospodarczych, rozkład więzi społecznej i więzi z miejscem zamieszkania oraz niska partycypacja mieszkańców wsi we wspólnych działaniach.

Wszystkie wskazane cechy-bariery potwierdziły się, stanowiąc istotne zmienne wyjaśniające zjawiska płaszczyzny strukturalnej.

Osiągnięcie postawionych celów i weryfikacja hipotez wymagała zastosowania metod charakterystycznych dla dwóch podejść. W badaniu ponadjednostkowym wykorzystano metody typowe dla podejścia strukturalnego, tzn. prezentacji i opisu statystycznego oraz kartograficznego. W płaszczyźnie badań jednostkowych posłużono się metodami społecznymi (wywiad kwestionariuszowy). Badania szczegółowe zarówno demograficzno-gospodarcze, jak i społeczne prowadzono metodą studiów przypadkowych. Przemiany społeczno-gospodarcze analizowano na przykładzie pięciu wybranych gmin aglomeracji łódzkiej oraz dziesięciu sołectw.

Wyniki studiów pozwoliły na wyciągnięcie następujących wniosków ogólnych:

1. Poziom rozwoju obszarów wiejskich aglomeracji łódzkiej jest przede wszystkim funkcją ich uprzemysłowienia oraz zurbanizowania i w dużej mierze zależy od stopnia zaawansowania odpowiednich procesów społeczno-gospodarczych w okresie przed transformacją ustrojową.

2. Istotnym czynnikiem różnicującym procesy demograficzne w gminach aglomeracji łódzkiej są migracje stałe ludności. Ludność koncentruje się w strefie graniczącej z rdzeniem aglomeracji, natomiast depopulacja zachodzi w jej strefie zewnętrznej. Napływ i odpływ ludności do odpowiednich stref aglomeracji warunkuje zmiany struktur biologicznych mieszkańców. Na obszarach graniczących z Łodzią wzrósł współczynnik feminizacji oraz zmniejszyło się tempo starzenia ludności. Natomiast w strefie zewnętrznej aglomeracji zwiększyła się wartość współczynnika maskulinizacji, a procesy starzenia się populacji uległy przyspieszeniu.

3. Następuje systematyczny rozpad społeczności lokalnych i ich zamiana we wspólnoty zamieszkania. Przyczyną tego procesu są imigracje dotychczasowych

mieszkańców miast aglomeracji. Ludność obszarów wiejskich staje się pod względem społeczno-zawodowym bardziej heterogeniczna. Nowi mieszkańcy pracują głównie w zawodach pozarolniczych i najczęściej poza miejscem zamieszkania. Rozerwaniu ulega związek pomiędzy miejscem pracy i zamieszkania ludności, charakterystyczny dla dawnych społeczności wiejskich, co jest także przejawem dezagraryzacji wsi. Wzrasta rola wsi jako miejsca rezydencjalno-wypoczynkowego. Skutkuje to ograniczeniem wewnętrznych interakcji społecznych. Dyferencjacja społeczno-zawodowa prowadzi do zaniku wspólnoty wiejskiej oraz spontanicznych działań społecznych.

Czynnikiem ograniczającym aktywność społeczną jest również dziedzictwo PRL, wyrażające się ograniczeniem podmiotowości jednostki, które przejawia się zanikiem postawy obywatelskiej, społeczną biernością i atomizacją.

4. Następuje stały, stosunkowo szybki, proces deruralizacji obszarów wiejskich aglomeracji. Wyraża się on zmniejszeniem liczby ludności związanej z rolnictwem, liczby użytkowników gospodarstw rolnych oraz liczby osób utrzymujących się głównie z rolnictwa. W aglomeracji łódzkiej nasilają się zjawiska podziału gruntów rolniczych, a także rozdrobnienia gospodarstw rolnych. Tempo tych zjawisk jest zróżnicowane i zależy od geograficznego czynnika położenia. Zaawansowanie procesu odchodzenia od rolnictwa było największe w gminach graniczących z Łodzią. Natomiast największa dynamika zmian w rolnictwie występowała na obszarach, które położone były stosunkowo blisko rdzenia aglomeracji, ale nieco dalej od głównych ciągów komunikacyjnych.

5. Ludność aglomeracji łódzkiej zajmująca się rolnictwem, podobnie jak rolnicy z innych obszarów Polski, jest słabo wykształcona oraz ma niskie pozarolnicze kwalifikacje i aspiracje zawodowe. Określa to rodzaj zachowania społecznego, polegającego na strategii przetrwania, braku zainteresowania modernizacją czy negatywnym odbiorze procesów transformacji.

6. Na obszarach wiejskich następuje ogólny wzrost przedsiębiorczości, której stan zaawansowania i tempo rozwoju jest zależne od stopnia urbanizacji społecznej mieszkańców gmin (poziomu i stylu życia), potencjału demograficznego, położenia obszarów wiejskich oraz zaawansowania procesu deruralizacji. W gminach graniczących z rdzeniem aglomeracji mieszkańców charakteryzuje większa przedsiębiorczość, a firmy bardziej rozbudowane i różnorodny profil działalności.

7. Przedsiębiorczość mieszkańców obszarów wiejskich wynika z tradycji gospodarowania na odpowiednich obszarach i jest w pewnym stopniu kontynuacją prywatnej działalności sprzed 1990 r. lub kontynuacją pozarolniczego zatrudnienia. Przedsiębiorcy wiejscy charakteryzują się stosunkowo niskim poziomem wykształcenia i najczęściej brakiem związku pomiędzy zawodem wyuczonym a wykonywanym. Przedsiębiorczość na obszarach wiejskich

aglomeracji łódzkiej ma słabe podstawy gospodarcze. Firmy były zakładane głównie z wykorzystaniem własnych oszczędności przez zwolnionych pracowników firm państwowych. Słabość ekonomiczna przedsiębiorstw wyraża się również brakiem kontaktów z agencjami wyspecjalizowanymi w pomocy dla firm oraz częstymi zmianami profilu działalności (usługowo-handlowe). Przedsiębiorcy wybierają najczęściej strategię przetrwania oraz bezpiecznej stabilizacji, która charakteryzuje się stałym małym zyskiem.

8. Przemiany demograficzne, głównie migracje stałe ludności, wyraźnie wpływają na zmianę charakteru działalności gospodarczej mieszkańców. Istnieje dodatni związek pomiędzy napływem ludności a deruralizacją, rozwojem przedsiębiorczości i zmianami w zagospodarowaniu przestrzennym. Wnosić należy, że agentami (inicjatorami) zmian są nowi mieszkańcy terenów przylegających do Łodzi. Natomiast emigracja ludności (głównie młodej) ze strefy zewnętrznej aglomeracji utrwala ich wiejskość przez utrzymujące się tam działalności rolnicze, ogranicza przedsiębiorczość mieszkańców i jej charakter (handel obwoźny, usługi dla rolników, drobny handel).

9. Procesy i zjawiska obserwowane na poziomie strukturalnym mają swoje przyczyny w działaniach mieszkańców. Wykazano, że stan rozwoju systemu osadniczego jest wynikiem zjawisk rozgrywających się na poziomie jednostkowym. Struktury społeczno-gospodarcze (poziom ich rozwoju) są globalnym rezultatem ludzkich działań. Rozwój obszaru zależy zatem od stopnia złożoności inicjatyw, wykształcenia i umiejętności mieszkańców, od możliwości związanych z szybszą adaptacją do zmieniających się warunków otoczenia i od większej akceptacji dla zachodzących zmian. Przyczyny bardziej intensywnych i złożonych przemian społeczno-gospodarczych zależą od czynników motywacyjnych i świadomościowych jednostek uczestniczących w działaniu. W obszarach graniczących z Łodzią aktywność ludzka prowadzi do przekształceń, które na poziomie strukturalnym przejawiają się w rozwoju funkcji odpowiednich obszarów (od prostych do złożonych). W zewnętrznej strefie aglomeracji, w której działania ludzkie skierowane są na przeczekanie, przetrwanie, dochodzi do stagnacji funkcjonalnej tych obszarów.

Zrozumienie zjawisk osadniczych wymaga budowy piętrowego systemu wyjaśnień. Oba poziomy badań – jednostkowy i ponadjednostkowy – wzajemnie na siebie wpływają. Zachowania jednostek w ramach makrostruktur osadniczych można wyjaśniać dwoma czynnikami: subiektywnym (cele i warunki działania) oraz obiektywnym (stan rozwoju systemu osadniczego). Na działania człowieka (jego rolę w kształtowaniu zjawisk osadniczych) wpływa stan rozwoju i typ systemu osadniczego. Natomiast poziom rozwoju systemu osadniczego jest odbiciem rozmaitych ról ludzi (społecznych i gospodarczych) funkcjonujących w ramach tego systemu.

Literatura

- Adamowski Z., 1988, *Przeobrażenia techniczno-produkcyjne w indywidualnej gospodarce chłopskiej w Polsce i ich społeczno-ekonomiczne aspekty*, [w:] F. Tomczak (red.), *Gospodarka rodzinna w rolnictwie. Teraźniejszość i przyszłość*, Warszawa.
- Aleksander T., 1974, *Uczestnictwo kulturalne wsi*, Warszawa.
- Aleksander T., 1980, *Drogi aktywizacji kulturalnej*, Warszawa.
- Antoszek J., Sobczyk W., 2002, *Bariery dostępu do edukacji młodzieży wiejskiej Zamojszczyzny w aspekcie aktywizacji gospodarczej regionu*, [w:] J. Bański, E. Rydz (red.), *Spoleczne problemy wsi*, Studia Obszarów Wiejskich, t. 2, ZBTOW IGiPZ PAN, KOW PTG, Warszawa.
- Bański J., 2001, *Polskie rolnictwo na tle rolnictwa Unii Europejskiej – ocena dystansu*, [w:] Bański J. (red.), *Wież i rolnictwo u progu Unii Europejskiej*, Studia Obszarów Wiejskich, t. 1, ZBTOW IGiPZ PAN, KGR i GŻ PTG, Warszawa.
- Bański J., 2002a, *Geografia wsi – nowa dyscyplina badawcza polskiej geografii*, „Przegląd Geograficzny” [IGiPZ PAN, Warszawa], z. 3.
- Bański J., 2002b, *Typy ludnościowych obszarów problemowych*, [w:] J. Bański, E. Rydz (red.), *Spoleczne problemy wsi*, Studia Obszarów Wiejskich, t. 2, ZBTOW IGiPZ PAN, KOW PTG, Warszawa.
- Bański J., 2003a, *Pozarolniczy rozwój gospodarczy na obszarach wiejskich w Polsce*, „Przegląd Geograficzny” [Warszawa], z. 2.
- Bański J., 2003b, *Współczesne i przyszłe zmiany w strukturze przestrzennej obszarów wiejskich – wybrane zagadnienia*, [w:] B. Górzyński, Cz. Guzik (red.), *Współczesne przekształcenia i przyszłość polskiej wsi*, „Studia Obszarów Wiejskich”, t. 4, ZBTOW IGiPZ PAN, KOW PTG, Warszawa.
- Bański J., 2004, *Możliwości rozwoju alternatywnych źródeł dochodu na obszarach wiejskich*, [w:] E. Pałka (red.), *Pozarolnicza działalność gospodarcza na obszarach wiejskich*, Studia Obszarów Wiejskich, t. 5, ZBTOW IGiPZ PAN, KOW PTG, Warszawa.
- Bański J., Stola W., 2002, *Przemiany struktury przestrzennej i funkcjonalnej obszarów wiejskich w Polsce*, Studia Obszarów Wiejskich, t. 3, ZBTOW IGiPZ PAN, KOW PTG, Warszawa.
- Baranowski B., 1969, *Życie codzienne wsi między Wartą a Pilicą w XIX w.*, Warszawa.
- Bauman Z., 1997, *Glokalizacja, czyli komu globalizacja, a komu lokalizacja*, „Studia Socjologiczne” [Warszawa], nr 3.
- Bednarski M., Ziętek R., 1988, *Współczesne rodziny wiejskie*, Warszawa.
- Bideman E., Maik W., 1988, *Założenia koncepcji i problemy badawcze lokalnych systemów osadniczych*, [w:] E. Bideman (red.), *Problemy geografii osadnictwa i ludności w Polsce*, z. 42, UAM, Poznań–Zielona Góra.
- Bieńkowski A., 1993, *Rolnictwo polskie na drodze do gospodarki rynkowej. Studium teoretyczno-empiryczne*, „Acta Universitatis Lodzensis, Folia Oeconomica”, nr 134.
- Borcz Z., Niedźwiecka-Filipiak I., 1995, *Rozwój funkcji pozarolniczych w obrębie wsi na przykładzie strefy podmiejskiej Wrocławia*, [w:] Urbanizacja wsi na obrzeżach miejsko-wiejskich, UŚ, Katowice.
- Brodzińska B., 1979, *Hierarchia funkcjonalna jednostek osadniczych regionu czarnowskiego*, [w:] *Struktura i funkcje układów przestrzenno-ekonomicznych*, Poznań.
- Bujak F., 1901, *Maszkowice, wieś powiatu brzeskiego. Stosunki gospodarcze i społeczne*, Kraków.

- Bujak F., 1903, *Żmijąca, wieś powiatu limanowskiego. Stosunki gospodarcze i społeczne*, Kraków.
- Bukraba-Rylska I., 1992, *Między tradycją a nowoczesnością*, „Wieś i Rolnictwo” [Warszawa], nr 3–4.
- Chalasiński J., 1938, *Młode pokolenie chłopów*, t. 1–4, Warszawa.
- Chilczuk M., 1963, *Sieć ośrodków więzi społeczno-gospodarczej w Polsce*, „Prace Geograficzne” [IGiPZ PAN, Warszawa], nr 45.
- Chilczuk M., 1974, *Klasyfikacja gmin według wybranych cech*, „Wieś Współczesna” [Warszawa], nr 3.
- Chilczuk M., Siemiński J., 1977, *Przekształcenia osadnictwa wiejskiego w Polsce na tle przemian społeczno-ekonomiczno-przestrzennych*, IRWiR PAN, Warszawa.
- Chojnicki Z., 1985, *Realistyczna koncepcja systemu*, PTPN, Poznań.
- Chołaj H., 1999, *Dekada transformacji gospodarki polskiej*, FI, WSSE, Warszawa.
- Cichowicz M., 1993, *Rolnicy o gospodarce rynkowej*, „Wieś i Rolnictwo” [Warszawa], nr 3.
- Cieślińska B., 1993, *Mentalność ekonomiczna mieszkańców małego miasta w regionie rolniczym*, „Wieś i Rolnictwo” [Warszawa], nr 2.
- Ciok S., 1979, *Próba określenia stopnia zurbanizowania obszarów wiejskich w Polsce*, „Wieś i Rolnictwo” [Warszawa], nr 3.
- Ciok S., 1988, *Niekorzystne tendencje zmian w rozwoju społeczno-gospodarczym Sudetów*, „Czasopismo Geograficzne” [Wrocław], z. 2.
- Ciok S., 1992, *Urbanizacja wsi w strefie podmiejskiej Wrocławia*, [w:] *Miasta polskie w procesie przemian*, „Acta Universitatis Wratislaviensis, Socjologia” III.
- Cymerman R., Falkowski J., Hopfer A., 1992, *Krajobrazy wiejskie (Klasyfikacja i kształtowanie)*, ART, Olsztyn.
- Cywniuk M., 2000, *Szanse rozwoju wielofunkcyjnego wsi województwa podlaskiego*, [w:] A. Stasiak (red.), *Możliwości wielofunkcyjnego rozwoju wsi polskiej w kontekście integracji z Unią Europejską – aspekty regionalne*, Studia KPZK, t. 110, Warszawa.
- Czapiewski K. Ł., 2004, *Wyposażenie infrastrukturalne i potencjał gospodarczy obszarów wiejskich a pozarolnicze funkcje gmin*, [w:] E. Pałka (red.), *Pozarolnicza działalność gospodarcza na obszarach wiejskich*, Studia Obszarów Wiejskich, t. 5, ZBTOB IGiPZ PAN, KOW PTG, Warszawa.
- Czarnecka I., 1966, *Dojazdy do pracy jako czynnik więzi w tworzeniu się zespołów produkcyjno-osadniczych*, „Studia Geograficzne” [Wrocław], nr 8.
- Czarnecka I., 1971, *Delimitacja zespołów osadniczych przy zastosowaniu grafów, na przykładzie codziennych dojazdów pracowniczych*, „Zeszyty Naukowe WSE” [Wrocław], z. 47.
- Czauderna D., 1964, *Studia nad więziami rodzinną w zapleczu wiejskim kombinatu tarnobrzezkiego*, „Roczniki Socjologii Wsi” [Warszawa], nr 2.
- Czerwiński M. (red.), 1997, *Kultura lokalna*, IK, Warszawa.
- Czetwertyński-Sytnik L., 1981, *Rozwój procesów urbanizacyjnych w strefie oddziaływania Torunia*, „Studia Societatis Scientiarum Torunensis” [PWN, Warszawa-Poznań-Toruń], vol. 9, nr 3.
- Czyżewski A., 1983, *Ekonomiczne podstawy procesów urbanizacji wsi w Polsce Ludowej*, „Zeszyty Naukowe AE” [Poznań], ser. II, z. 79.
- Czyżewski A., 1993, *Liberalizm czy interwencjonizm w polityce wobec rolnictwa (głos w dyskusji)*, „Wieś i Państwo” [Warszawa], nr 2.
- Dąbrowski M., 1995, *Polityka gospodarcza okresu transformacji*, Centrum Analiz Społeczno-Ekonomicznych, PWN, Warszawa.
- Dębniewska M., Suchta J., 1995, *Agroturystyka jako czynnik aktywizacji i wykorzystania zasobów pracy*, [w:] *Restrukturyzacja funkcjonalno-przestrzenna obszarów wiejskich Polski. Materiały XII Ogólnopolskiego Seminarium Geograficzno-Rolniczego oraz 44 Zjazdu PTG*, UMK, Toruń.

- Dobrowolska D., 1968, *Przeobrażenia społeczne wsi podmiejskiej*, Warszawa.
- Dobrowolska D., 1969, *Przemiany społeczne wsi polskiej*, „Studia Socjologiczne” [Warszawa], nr 4.
- Dobrowolska M., 1922, *Z antropogeografii ziemi krakowskiej*, „Przegląd Geograficzny” [Warszawa], t. 2.
- Dobrowolska M., 1931, *Studia nad osadnictwem w dorzeczu Wisłoki i Białej*, „Wiadomości Geograficzne”, nr 6–7.
- Dobrowolska M., 1958, *Badania nad geografią osiedli Polski południowej*, „Roczniki Naukowo-Dydaktyczne WSP w Krakowie”, z. 8, Geografia.
- Dobrowolska M., 1959, *Przemiany struktury społeczno-gospodarczej wsi małopolskiej*, „Przegląd Geograficzny” [Warszawa], t. 31, z. 1.
- Dobrowolska M., 1967, *Czynniki integracji i dezintegracji społeczno-terytorialnych struktur osadniczych wsi*, „Roczniki Socjologii Wsi” [Warszawa], t. 5.
- Dobrowolska M., 1970, *Dynamika struktur osadniczych i układów przestrzennych*, „Folia Geographica, Ser. Geographica-Oeconomica” [Kraków], vol. 3.
- Dobrowolska M., Jarowiecka T., 1978, *Proces urbanizacji wsi Tarnobrzeskiego Rejonu Siarkowego*, [w:] *Przemiany społeczno-ekonomiczne Tarnobrzeskiego Rejonu Uprzemysławianego*, KBRU PAN, Warszawa.
- Dobrowolska M., Prochownikowa A., 1971, *Urbanizacja wsi a przemiany układów osadniczych*, „Folia Geographica, Ser. Geographica Oeconomica” [Kraków], vol. 4.
- Drygas M., 2000, *Środki przedakcesyjne programów PHARE, ISPA, SAPARD a wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich*, [w:] A. Stasiak (red.), *Możliwości wielofunkcyjnego rozwoju wsi polskiej w kontekście integracji z Unią Europejską – aspekty regionalne*, Studia KPZK, t. 110, Warszawa.
- Duczowska-Małysz K., 1996, *Strategia wielofunkcyjnego rozwoju wsi*, „Wieś i Rolnictwo” [Warszawa], nr 2.
- Dutkiewicz P., Niewiadomski Z., Sobczak K., 1988, *Strategia zmian systemu lokalnego, Rozwój regionalny – Rozwój lokalny – Samorząd terytorialny*, UW, Warszawa.
- Duś E., 1982, *Procesy urbanizacyjne w rejonie Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego*, „Prace Naukowe UŚ” [Katowice], GSD, 6.
- Duś E., 2002, *Infrastruktura społeczna na przykładzie wybranych wsi południowej Polski*, [w:] J. Bański, E. Rydz (red.), *Społeczne problemy wsi*, Studia Obszarów Wiejskich, t. 2, ZBTOB IGiPZ PAN, KOW PTG, Warszawa.
- Dutkiewicz P., Gorzelak G. (red.), 1986, *Wstępne wyniki badań, Polska lokalna i samorząd terytorialny w warunkach reformy i rekonstrukcji gospodarki przestrzennej*, nr 2, UW, Warszawa.
- Dutkiewicz P., Gorzelak G. (red.), 1988, *Problemy rozwoju lokalnego, Rozwój regionalny – Rozwój lokalny – Samorząd terytorialny*, UW, Warszawa.
- Dylik J., 1971, *Województwo ze stolicą bez antenatów*, *Geografia historyczna województwa łódzkiego*, ŁTN, Łódź.
- Dziakowska H., Kusiński W., 1992, *Procesy ludnościowe w strefie podmiejskiej Warszawy, Rolnicze wykorzystanie ziemi w strefie podmiejskiej Warszawy*, „Prace i Studia Geograficzne” [WGiSR, UW, Warszawa], t. 13.
- Dzieciuchowicz J. Z., 1995, *Determinanty demograficzne i społeczno-ekonomiczne redystrybucji przestrzennej ludności aglomeracji miejskich. Przykład aglomeracji łódzkiej*, UŁ, Łódź.
- Dziegieć E., 1976, *Zróżnicowanie społeczno-gospodarcze wsi gromadzkich w aspekcie stażu administracyjnego (na przykładzie województwa łódzkiego)*, „Dokumentacja Geograficzna” [IGiPZ PAN, Warszawa], z. 6.
- Dziegieć E., 1990, *Przemiany wsi Cisna i Wołkowyja pod wpływem funkcji turystycznej*, „Acta Universitatis Lodziensis, Turyzm”, z. 6.

- Dziegieć E., 1991, *Przemiany wsi rybackich pod wpływem rozwoju turystyki. Przykład Mierzei Wiślanej i Helskiej*, „Acta Universitatis Lodzensis, Folia Geographica”, nr 14.
- Dziegieć E., Pączka S., Zając F., 1964, *Głubczyce jako ośrodek lokalny*, Komunikaty, Seria Monograficzna, nr 43, Instytut Śląski, Opole.
- Dziewoński K., 1991, *Geografia osadnictwa i ludności w Polsce (1945–1989). Mechanizmy rozwoju. Koncepcja i metody badawcze z dziedziny osadnictwa*, „Prace Geograficzne” [IGiPZ PAN, Ossolineum, Wrocław], nr 154.
- Eberhardt P., 1989, *Regiony wyludniające się w Polsce*, „Prace Geograficzne” [IGiPZ PAN, Warszawa], nr 148.
- Eberhardt P., Hefman S., 1973, *Podstawowe pojęcia dotyczące zagadnień aglomeracji miejskich*, [w:] *Agglomeracje miejskie w Polsce. Pojęcie i terminologia*, „Biuletyn KPZK PAN” [Warszawa], z. 79.
- Encyklopedia Popularna PWN*, 1982, Warszawa.
- Falkowski J., 1993, *Przekształcenia funkcjonalno-strukturalne i przestrzenne obszarów wiejskich Polski (ujęcie diagnostyczno-modelowe)*, UMK, Toruń.
- Falkowski J., Jezierska A., 1996, *Przemiany społeczno-ekonomiczne obszarów wiejskich Pomorza Nadwiślańskiego*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici, Geografia” 28 [UMK, Toruń], z. 97.
- Fedyszak-Radziejowska B., 2002, *Przedsiębiorcy wiejscy 2001, Stabilizacja bez rozwoju*, [w:] M. Kłodziński, B. Fedyszak-Radziejowska (red.), *Przedsiębiorczość wiejska w Polsce i krajach Unii Europejskiej*, IRWiR PAN, Warszawa.
- Flaga M., Wesołowska M., 2002, *Warunki kształcenia dzieci i młodzieży na obszarach wiejskich województwa lubelskiego*, [w:] J. Bański, E. Rydz (red.), *Spoleczne problemy wsi*, Studia Obszarów Wiejskich, t. 2, ZBTOB IGiPZ PAN, KOW PTG, Warszawa.
- Frenkel I., 2000, *Wiejskie obszary problemowe pod kątem widzenia sytuacji demograficznej*, [w:] A. Rosner (red.), *Lokalne bariery rozwoju obszarów wiejskich*, FAPA, Warszawa.
- Funkcje obszarów wiejskich w dobie transformacji gospodarki*, 2003, E. Pałka (red.), AŚ, Kielce.
- Gałąj D., 1961, *Aktywność społeczno-gospodarcza chłopów. Studium szczegółowe na przykładzie wsi Bocheń*, Warszawa.
- Gałązka A., 1999, *Zróżnicowanie społeczno-gospodarcze a rozwój infrastruktury komunalnej na obszarach wiejskich*, „Biuletyn KPZK PAN” [Warszawa], z. 188.
- Gańczyńska B., 1998, *Zróżnicowanie przestrzenne poziomu wykształcenia ludności rolniczej w Polsce*, [w:] *Gospodarka przestrzenna obszarów wiejskich. Materiały XV Ogólnopolskiego Seminarium Geograficzno-Rolniczego*, PB, UMK, PTG, Białystok–Toruń.
- Gałęski B., 1963, *Chłopi i zawód rolnika. Studia z socjologii wsi*, Warszawa.
- Gałęski B., 1966, *Socjologia wsi. Pojęcia podstawowe*, PWN, Warszawa.
- Gawryszewski A., 1990, *Wiejskie obszary wyludniające się (1961–1985)*, [w:] *Współczesne przemiany systemów osadniczych w Polsce*, „Prace Geograficzne” [IGiPZ PAN, Warszawa], nr 152.
- George P., 1959, *Wieś*, PWN, Warszawa.
- Giddens A., 1984, *The Constitution of Society. Outline of Theory of Structuration*, Polity Press.
- Giddens A., 2003, *Stanowienie społeczeństwa. Zarys teorii strukturalizacji*, Zysk i S-ka, Poznań.
- Głębocki B., 2000, *Poziom rozwoju wielofunkcyjnego obszarów wiejskich Wielkopolski*, [w:] A. Stasiak (red.), *Możliwości wielofunkcyjnego rozwoju wsi polskiej w kontekście integracji z Unią Europejską – aspekty regionalne*, Studia KPZK, t. 110, Warszawa.
- Golachowski S., 1965, *Proces semiurbanizacji w województwie opolskim*, „Kwartalnik Opolski”, nr 2.
- Golachowski S., 1966, *Urbanizacja wsi w województwie opolskim*, [w:] *Problemy ewolucji układów osadniczych na tle procesów urbanizacyjnych w Polsce*, MZPPAU i B, Materiały i Studia, Ser. IV, nr 5, PWN, Warszawa.
- Golachowski S., Godzamt E. (red.), 1971, *Problemy osadnictwa robotniczego na wsi*, „Materiały i Studia Instytutu Podstawowych Problemów Planowania Przestrzennego Politechniki Warszawskiej” [PWN].

- Gorlach K., 1990, *Socjologia polska wobec kwestii polskiej*, Universitas, Kraków.
- Gorlach K., 1995, *Chłopi, rolnicy, przedsiębiorcy: „Kłopotliwa klasa” w Polsce postkomunistycznej*, UJ, Kraków.
- Gorlach K., 2004, *Socjologia obszarów wiejskich. Problemy i perspektywy*, WNS, Warszawa.
- Gorzelak G., Jałowiecki B., 1996, *Koniunktura gospodarcza i mobilizacja społeczna w gminach '95*, „Studia Regionalne i Lokalne” [UW, Warszawa].
- Gorzelak G., Jałowiecki B., Herbst M., Roszkowski W., 1999, *Transformacja systemowa z perspektywy Dzierżonia*, UW, Europejski Instytut Rozwoju Regionalnego i Lokalnego, WNS, Warszawa.
- Górka A., 1995, *Przekształcenia środowiska kulturowego na przykładzie strefy oddziaływania aglomeracji gdańskiej*, [w:] *Urbanizacja wsi na obrzeżach miejsko-wiejskich*, UŚ, Katowice.
- Górz B., 1998, *Procesy wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich w południowej Polsce*, [w:] *Gospodarka przestrzenna obszarów wiejskich. Materiały XV Ogólnopolskiego Seminarium Geograficzno-Rolniczego*, PB, UMK, PTG, Białystok–Toruń.
- Górz B., 2003, *Współczesne procesy społeczno-gospodarcze i przyszłość wsi w kotlinach śródkarpaccich (na przykładzie wsi Gołkowice Dolne w pow. nowosądeckim)*, [w:] B. Górz, Cz. Guzik (red.), *Współczesne przekształcenia i przyszłość polskiej wsi*, Studia Obszarów Wiejskich, t. 4, ZBTOB IGiPZ PAN, KOW PTG, Warszawa.
- Grabski W., 1936, *Wytyczne do socjologicznych monografii wsi*, „Roczniki Socjologii Wsi” [Warszawa], nr 1.
- Grykień S., 1998, *Turystyka wiejska w ekologicznych gospodarstwach rolnych w Polsce*, [w:] *Gospodarka przestrzenna obszarów wiejskich. Materiały XV Ogólnopolskiego Seminarium Geograficzno-Rolniczego*, PB, UMK, PTG, Białystok–Toruń.
- Grykień S., Tomczak P., 2002, *Infrastruktura społeczna obszarów wiejskich województwa dolnośląskiego w okresie transformacji*, [w:] J. Bański, E. Rydz (red.), *Spoleczne problemy wsi*, Studia Obszarów Wiejskich, t. 2, ZBTOB IGiPZ PAN, KOW PTG, Warszawa.
- Guzik Cz., 1992, *Procesy przemian struktury społecznej i rolnictwa wsi górskich*, „Biuletyn KPZK PAN” [Warszawa], z. 158.
- Guzik Cz., 2003, *Spoleczny kontekst przemian na polskiej wsi u progu XXI w. – na przykładzie gminy Zarszyn*, [w:] B. Górz, Cz. Guzik (red.), *Współczesne przekształcenia i przyszłość polskiej wsi*, Studia Obszarów Wiejskich, t. 4, ZBTOB IGiPZ PAN, KOW PTG, Warszawa.
- Halamska M., 1991, *Chłopi polscy na przełomie epok*, Warszawa.
- Halamska M., 1995, *Chłopi polscy w procesie transformacji systemowej*, [w:] P. Starosta (red.), *Zbiorowości terytorialne i więzi społeczne*, UŁ, Łódź.
- Hałasiewicz A., Kaleta A., 2000, *Przedsiębiorczość na obszarach wiejskich – wybrane aspekty*, FAPA, Warszawa.
- Hasiński W., 1999, *Rolnictwo indywidualne na Dolnym Śląsku w okresie transformacji systemowej*, UW, Wrocław.
- Heffner K., 1990, *Przebieg procesów depopulacyjnych na Opolszczyźnie*, [w:] *Procesy wyludniania się wsi w regionie opolskim*, IŚ, Opole.
- Heffner K., 2000, *Typologia gmin wiejskich pod kątem widzenia układów osadniczych*, [w:] A. Rosner (red.), *Lokalne bariery rozwoju obszarów wiejskich*, FAPA, Warszawa.
- Hopfer A., Bajerowski T., Suchta J., 2000, *Możliwości wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich północno-wschodniej Polski na przykładzie Warmii i Mazur*, [w:] A. Stasiak (red.), *Możliwości wielofunkcyjnego rozwoju wsi polskiej w kontekście integracji z Unią Europejską – aspekty regionalne*, Studia KPZK, t. 110, Warszawa.
- Hoyt H., 1944, *The economic status of the New York Metropolitan Region in 1944*, New York.

- Instrukcja metodologiczna do Powszechnego Spisu Rolnego w 2002 r.*, 2001, GUS, Warszawa.
- Jackowski A., 1981, *Typologia funkcjonalna miejscowości turystycznych (na przykładzie województwa śląskiego)*, Rozprawy Habilitacyjne, nr 53, UJ, Kraków.
- Jagiello-Lysinowa E., 1967, *Od chłopca do rolnika*, [w:] *Młode pokolenie wsi Polski Ludowej*, t. 4, Warszawa.
- Jakóbczyk-Gryszkiewicz J., 1988, *Niektóre aspekty urbanizacji wsi w strefie podmiejskiej Łodzi*, „Acta Universitatis Lodziensis, Folia Geographica”, nr 9.
- Jakóbczyk-Gryszkiewicz J., 1991, *Zróżnicowanie urbanizacji wsi w strefie podmiejskiej Łodzi*, „Acta Universitatis Lodziensis, Folia Geographica”, nr 13.
- Jakóbczyk-Gryszkiewicz J., 1998, *Przeobrażenia stref podmiejskich dużych miast. Studium porównawcze strefy podmiejskiej Warszawy, Łodzi i Krakowa*, UŁ, Łódź.
- Jakubowicz E., 1971, *Lokalne zespoły osadnicze na przykładzie województwa opolskiego*, [w:] S. Gołachowski (red.), *Struktury i procesy osadnicze*, PWN, Opole–Wrocław.
- Jałowiecki B., 1965, *Proces urbanizacji wsi jako czynnik zmienności układu osadniczego*, „Roczniki Socjologii Wsi” [Warszawa], t. 4.
- Jałowiecki B., 1967a, *Osadnictwo robotnicze jako czynnik urbanizacji wsi*, „Studia Socjologiczne”, nr 2 (25).
- Jałowiecki B., 1967b, *Polkowice. Przemiany społeczności lokalnej pod wpływem uprzemysłowienia*, Ossolineum, Wrocław.
- Jałowiecki B., 1989, *Rozwój lokalny, Rozwój regionalny – Rozwój lokalny – Samorząd terytorialny*, UW, Warszawa.
- Janowski I., 2002, *Uwarunkowania agroturystyki w Śladkowie Małym i Nagłowicach w województwie świętokrzyskim*, [w:] W. Kamińska (red.), *Wielofunkcyjna gospodarka na obszarach wiejskich*, AŚ, Kielce.
- Jasiulewicz M., 1981, *Próba klasyfikacji funkcjonalnej obszarów wiejskich województwa kosińskiego*, „Studia i Materiały” [KONB, Koszalin], nr 2.
- Jasiulewicz M., 1995, *Migracje ludności a problem bezrobocia na obszarach wiejskich Pomorza Środkowego w latach 1988–1994*, [w:] *Restrukturyzacja funkcjonalno-przestrzenna obszarów wiejskich Polski. Materiały XII Ogólnopolskiego Seminarium Geograficzno-Rolniczego oraz 44 Zjazdu PTG*, UMK, Toruń.
- Jasiulewicz M., 1999, *Przemiany społeczno-gospodarcze obszarów wiejskich Pomorza Środkowego*, PK, Koszalin.
- Jasiulewicz M., 2000, *Możliwości rozwoju wielofunkcyjnego Pomorza Środkowego*, [w:] A. Stasiak (red.), *Możliwości wielofunkcyjnego rozwoju wsi polskiej w kontekście integracji z Unią Europejską – aspekty regionalne*, Studia KPZK, t. 110, Warszawa.
- Jasiulewicz M., 2002, *Rozwój infrastruktury warunkiem poprawy poziomu życia (na przykładzie województwa zachodniopomorskiego)*, [w:] J. Bański, E. Rydz (red.), *Społeczne problemy wsi*, Studia Obszarów Wiejskich, t. 2, ZBTOB IGiPZ PAN, KOW PTG, Warszawa.
- Jażewicz I., 2002, *Tendencje demograficzne na obszarach wiejskich województwa pomorskiego*, [w:] J. Bański, E. Rydz (red.), *Społeczne problemy wsi*, Studia Obszarów Wiejskich, t. 2, ZBTOB IGiPZ PAN, KOW PTG, Warszawa.
- Jerczyński M., 1973, *Zagadnienia specjalizacji bazy ekonomicznej większych miast w Polsce*, „Prace Geograficzne IG PAN” [Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk], nr 97.
- Jewtuchowicz A., Suliborski A. (red.), 2002, *Struktury i procesy kształtujące łódzki region społeczno-gospodarczy*, ZERIÓŚ, FI, Łódź.
- Jezierski A., Leszczyńska C., 1997, *Historia gospodarcza Polski*, KT, Warszawa.
- Jędrzejczyk D., 1992, *Procesy osadnicze w strefie podmiejskiej Warszawy*, „Prace i Studia Geograficzne” [Wydział Geograficzny i Studiów Regionalnych UW, Warszawa], t. 13.

- Jędrzejczyk D., Wilk W., 1992, *Procesy osadnicze w strefie podmiejskiej Warszawy*, „Prace i Studia Geograficzne” [Wydział Geograficzny i Studiów Regionalnych UW, Warszawa], t. 13.
- Jurek J., 1991, *Zmiany struktury społeczno-ekonomicznej w strefie podmiejskiej Poznania*, Seria Geografia, nr 52, UAM, Poznań.
- Kaczmarek J., 1991, *Indywidualne budownictwo mieszkaniowe jako miernik ekspansji miasta na tereny wiejskie – prezentacja metody*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Geographica”, nr 14.
- Kaczmarek T., 1998, *Funkcje gospodarcze obszarów wiejskich*, [w:] B. Głębocki (red.), *Prze-strzenna transformacja struktury agrarnej a wielofunkcyjny rozwój wsi w Polsce*, UAM, Poznań.
- Kaczor-Pańków G., 1993, *System wartości ludności wiejskiej*, „Wieś i Rolnictwo” [Warszawa], nr 2.
- Kaleta A. (red.), 1998, *Rozwój obszarów wiejskich w perspektywie integracji z Unią Europejską*, UMK, Toruń.
- Kamińska W., 2004, *Przedsiębiorczość osób fizycznych na obszarach wiejskich w 2003 r.*, [w:] E. Pałka (red.), *Pozarolnicza działalność gospodarcza na obszarach wiejskich*, Studia Obszarów Wiejskich, t. 5, ZBTOb IGiPZ PAN, KOW PTG, Warszawa.
- Kamiński R., 2002, *Lokalne organizacje pozarządowe a rozwój przedsiębiorczości wiejskiej*, [w:] M. Kłodziński, B. Fedyszak-Radziejowska (red.), *Przedsiębiorczość wiejska w Polsce i krajach Unii Europejskiej*, IRWiR PAN, Warszawa.
- Kamiński Z., 1971, *Próba opracowania miernika statystycznego do badań nad hierarchią funkcjonalną sieci osadnictwa wiejskiego*, „Miasto” [Warszawa], nr 6.
- Kamiński Z. J., 1995, *Degradacja wartości kulturowych na wsi na obrzeżach miejsko-wiejskich*, [w:] *Urbanizacja wsi na obrzeżach miejsko-wiejskich*, UŚ, Katowice.
- Kania C., 1966, *Ośrodki więzi społeczno-gospodarczej osiedli w województwie opolskim*, [w:] *Problemy ewolucji układów osadniczych na tle procesów urbanizacyjnych w Polsce*, MZPPAUiB, Materiały i Studia, Ser. IV, nr 5, PWN, Warszawa.
- Kapusta F., 1998, *Przedsiębiorczość w gminie*, „Wieś i Rolnictwo” [Warszawa], nr 1.
- Karłowicz R., 1973, *Podstawowe problemy wielkich aglomeracji miejskich*, [w:] *Aglomeracje miejskie w Polsce. Pojęcie i terminologia*, „Biuletyn KPZK PAN” [Warszawa], z. 79.
- Kielczewska-Zaleska M., 1948, *Osadnictwo nad Odrą*, [w:] *Monografia Odry*, Poznań.
- Kielczewska-Zaleska M., 1951, *Z badań nad osadnictwem pogranicza kurpiowsko-mazurskiego*, „Przegląd Zachodni”, R. 7, nr 11–12.
- Kielczewska-Zaleska M., 1956, *O powstaniu i przeobrażaniu kształtów wsi Pomorza Gdańskiego*, *Prace Geograficzne IG PAN* [Warszawa], nr 5.
- Kielczewska-Zaleska M., 1972, *Geografia osadnictwa*, PWN, Warszawa.
- Kielczewska-Zaleska M., 1974, *Rola usług w kształtowaniu hierarchii osiedli wiejskich*, „Dokumentacja Geograficzna” [IG PAN, Warszawa], z. 2.
- Klank L., 1994, *Procesy dostosowawcze rolnictwa do wymogów gospodarki rynkowej*, „Wieś i Rolnictwo” [Warszawa], nr 2.
- Klee R. L., 1984, *Mikro-determinism and concepts of emergence*, „Philosophy of Science”, No 51.
- Klepacki B., 1997, *Sytuacja dochodowa rolników o różnym wykształceniu w okresie przemian gospodarczych*, „Wieś i Rolnictwo” [Warszawa], nr 2.
- Kłuba M., 2002, *Poziom, struktura i zróżnicowanie przestrzenne bezrobocia na wsi w województwie kujawsko-pomorskim w latach 2000–2001*, [w:] J. Bański, E. Rydz (red.), *Społeczne problemy wsi*, Studia Obszarów Wiejskich, t. 2, ZBTOb IGiPZ PAN, KOW PTG, Warszawa.
- Kłodziński M., 1996, *Wielofunkcyjność warunkiem aktywizacji gospodarczo-społecznej obszarów wiejskich*, [w:] *Wieś i rolnictwo w badaniach społeczno-ekonomicznych*, *Księga Jubileuszowa*, IRWiR, Warszawa.
- Kłodziński M., 1998, *Rozwój przedsiębiorczości na obszarach wiejskich*, „Wieś i Rolnictwo” [Warszawa], nr 3.

- Kłodziński M., 1999, *Aktywizacja gospodarcza obszarów wiejskich*, IRWiR PAN, Warszawa.
- Kłodziński M., Fedyszak-Radziejowska B. (red.), 2002, *Przedsiębiorczość wiejska w Polsce i krajach Unii Europejskiej*, IRWiR PAN, Warszawa.
- Kłodziński M., Siekierski Cz., 1997, *Planowanie strategiczne rozwoju obszarów wiejskich na poziomie gminy*, „Wieś i Rolnictwo” [Warszawa], nr 3.
- Kocik L., 1976, *Przeobrażenia funkcji współczesnej rodziny wiejskiej*, Wrocław.
- Kołodziejczyk D., 1995, *Demograficzne uwarunkowania zmian strukturalnych na obszarach wiejskich*, Komunikaty, Raporty, Ekspertyzy, IERiGŻ, 392, Warszawa.
- Kołodziejczyk D., 1998, *Aktywność zawodowa ludności związanej z indywidualną gospodarką rolną na wsi w 1996 r.*, [w:] *Gospodarka przestrzenna obszarów wiejskich. Materiały XV Ogólnopolskiego Seminarium Geograficzno-Rolniczego*, PB, UMK, PTG, Białystok–Toruń.
- Kołodziejczyk D., 1999, *Pozarolnicza działalność gospodarcza w środowisku lokalnym i regionalnym*, „Wieś i Rolnictwo” [Warszawa], nr 2.
- Kołodziejczyk D., 2002, *Ocena potencjału demograficznego gmin w Polsce (w aspekcie ilościowym i jakościowym)*, [w:] J. Bański, E. Rydz (red.), *Społeczne problemy wsi*, Studia Obszarów Wiejskich, t. 2, ZBTOB IGiPZ PAN, KOW PTG, Warszawa.
- Komorowski S., 1988, *Scenariusz jako metoda diagnozy i prognozy, Rozwój regionalny – Rozwój lokalny – Samorząd terytorialny*, UW, Warszawa.
- Korcelli P., 1981, *Regiony miejskie w systemie osadniczym Polski*, [w:] *Studia nad migracjami i przemianami systemu osadniczego w Polsce*, „Prace Geograficzne” [IGiPZ PAN, Wrocław], nr 140.
- Kosiński W., 1983, *Przemiany osadnictwa wiejskiego pod wpływem turystyki na przykładzie Polski południowej*, „Biuletyn KPZK PAN” [Warszawa], z. 122.
- Kostrowicki J., 1976, *Obszary wiejskie jako przestrzeń wielofunkcyjna. Zagadnienia badawcze i planistyczne*, „Przegląd Geograficzny” [Warszawa], z. 4.
- Kościk B., 1999, *Postawa rolników środkowej i wschodniej Polski wobec przemian społeczno-gospodarczych na wsi*, „Wieś i Rolnictwo” [Warszawa], nr 3.
- Kotala A., Moskal S., 2000, *Drobne przedsiębiorstwa jako czynnik rozwoju gospodarczego terenów wiejskich*, „Wieś i Rolnictwo” [Warszawa], nr 1.
- Koter M., 1969, *Geneza układu przemysłowego Łodzi przemysłowej*, „Prace Geograficzne” [IG PAN, PWN, Warszawa], nr 79.
- Koter M., 1985, *Kształtowanie się strefy podmiejskiej w świetle badań historyczno-geograficznych*, „Acta Universitatis Lodzianensis, Folia Geographica”, nr 5.
- Koter M., 1990, *Materialne podstawy funkcjonowania gmin i samorządów wiejskich rejonu zapiliczańskiego województwa piotrkowskiego*, [w:] *Wyludnianie się wsi w Polsce centralnej (na obszarze województwa piotrkowskiego)*, „Biuletyn Informacyjny” [IGiPZ PAN], z. 2.
- Kotlicka J., 1974, *Procesy urbanizacyjne osiedli strefy podmiejskiej Łodzi na przykładzie Rzgowa*, „Zeszyty Naukowe UŁ”, ser. II.
- Kotlicka J., 1976, *Kształtowanie się oraz układ przestrzenny sieci osadniczej pow. bełchatowskiego*, „Acta Universitatis Lodzianensis”, ser. II, z. 7.
- Kowalczyk A., 1994, *Geograficzno-społeczne problemy zjawiska „drugich domów”*, WGiSR, UW, Warszawa.
- Kowalczyk A., 1995, *Rozmieszczenie osadnictwa rekreacyjnego w strefie zewnętrznej dużych aglomeracji miejskich*, [w:] *Urbanizacja wsi na obrzeżach miejsko-wiejskich*, UŚ, Katowice.
- Koziej M., Pałka E., 1995, *Restrukturyzacja funkcjonalno-przestrzenna obszarów wiejskich w regionie świętokrzyskim*, [w:] *Restrukturyzacja funkcjonalno-przestrzenna obszarów wiejskich Polski. Materiały XII Ogólnopolskiego Seminarium Geograficzno-Rolniczego oraz 44 Zjazdu PTG*, UMK, Toruń.
- Kozieł R., 1978, *Typologia funkcjonalna miejscowości wiejskich Legnicko-Głogowskiego Okręgu Miedziowego w 1970 r.*, „Acta Universitatis Wratislaviensis, Prace Instytutu Geografii”, ser. B, nr 2.

- Kozłowska H., 1969, *Sieć ośrodków lokalnych w powiecie brzezińskim*, UŁ, Łódź.
- Kramer T., 1963, *Rynek wiejski a proces industrializacji*, Warszawa.
- Krzysztofiak M., Urbanek D., Zysnarski J., 1973, *Metody statystyczne*, UG, Gdańsk.
- Krzywicki L., 1901, *Kwestia rolna*, Warszawa.
- Kutrzeba-Pojnarowa Z., 1968, *Tradycyjna społeczność wiejska w procesie przemian społecznych*, Wrocław.
- Kwaśniewicz W., 1970, *Wiejska społeczność rzemieślnicza w procesie przemian*, Ossolineum, Wrocław.
- Kwiatkowska E., 1976, *Nowe formy osadnictwa wiejskiego w województwie toruńskim w okresie XXX-lecia PRL*, „Przegląd Geograficzny” [Warszawa], z. 4.
- Kwiecień I., 1980, *Rural Areas of the Suburban Zone of Crocowa as a Multifunctional Space*, „Folia Geographica, Ser. Geographica Oeconomica” [Kraków], vol. 13.
- Leszczycki S., 1932, *Badania Geograficzne nad osadnictwem w Beskidzie Wyspowym*, „Prace Instytutu Geografii UJ” [Kraków], z. 14.
- Leszczycki S., Eberhardt P., Heřman S., 1971, *Aglomeracje miejsko-przemysłowe w Polsce (1966–2000)*, „Biuletyn KPZK PAN” [Warszawa], z. 67.
- Lienau C., 1989, *Geographie der ländlichen Siedlungen*, „Geographische Rundschau” [WS, Braunschweig], nr 3.
- Liszewski S., 1970, *Strefy oddziaływania miasta. Kluczbork. Studium geograficzno-ekonomiczne*, IŚ, Opole.
- Liszewski S., 1987a, *Geneza i rozwój osadnictwa wypoczynkowego w otoczeniu Łodzi*, „Acta Universitatis Lodziensis, Turyzm”, z. 3.
- Liszewski S., 1987b, *Strefa podmiejska jako przedmiot badań geograficznych. Próba syntezy*, „Przegląd Geograficzny” [Warszawa], z. 1–2.
- Liszewski S., 1987c, *Funkcja osadnictwa nadmorskiego w świetle analizy ruchu turystycznego – przykład Mierzei Helskiej*, „Acta Universitatis Lodziensis, Turyzm”, z. 4.
- Liszewski S., 1991, *Spała. Morfologia i funkcja miejscowości wypoczynkowej*, „Acta Universitatis Lodziensis, Turyzm”, z. 2.
- Liszewski S., 2001, *Struktura wewnętrzna regionu łódzkiego*, [w:] *Zarys monografii województwa łódzkiego*, ŁTN, Łódź.
- Liszewski S. (red.), 2001, *Zarys monografii województwa łódzkiego*, ŁTN, Łódź.
- Liszewski S., Pączka S., 1971, *Koźle jako ośrodek ruchów wahadłowych ludności i tranzytu pojazdów*, [w:] *Ziemia Kozielska, Studia i Materiały*, t. 1, Opole.
- Łapińska K., 1972, *Wieś uprzemysłowiona a problem czasu wolnego*, Wrocław.
- Łapińska-Tysza K., Perepeczko B., 2002, *Subiektywny i obiektywny wymiar ubóstwa na wsi*, „Wieś i Rolnictwo” [Warszawa], nr 3.
- Maik W., 1974, *Procesy urbanizacji wsi w podregionie kalisko-ostrowskim*, „Kronika Wielkopolski” [Poznań], nr 2.
- Maik W., 1976, *Analiza funkcjonalna sieci osadniczej podregionu kalisko-ostrowskiego*, „Seria Geografia” [UAM, Poznań], nr 11.
- Maik W., 1988, *Rozwój regionalnych i krajowych układów osadnictwa*, „Seria Geografia” [UAM, Poznań], nr 37.
- Maik W., 1993, *Koncepcja lokalnych systemów osadniczych. Założenia i perspektywy badawcze*, [w:] W. Maik (red.), *Problematyka lokalnych systemów osadniczych*, UMK, Toruń.
- Maik W., 1998, *Metodologia polskiej geografii osadnictwa*, [w:] *Metodologia geografii osadnictwa na przełomie wieków, X Konwersatorium Wiedzy o Mieście*, KGMiT, ŁTN, Łódź.
- Matczak A., 1985, *Funkcja wypoczynkowa strefy podmiejskiej Łodzi*, „Acta Universitatis Lodziensis, Folia Geographica”, nr 5.
- Matczak A., 1987, *Próba określenia funkcji wypoczynkowej osiedli podmiejskich na przykładzie Kolumny*, „Acta Universitatis Lodziensis, Turyzm”, z. 3.

- Matczak A., 1991a, *Funkcja wypoczynkowa osiedli podlódzkich w świetle użytkowania ziemi*, „Acta Universitatis Lodzensis, Folia Geographica”, nr 14.
- Matczak A., 1991b, *Przemiany przestrzenne wsi położonych w strefie podmiejskiej Łodzi na przykładzie rejonu Grotnik*, „Acta Universitatis Lodzensis, Folia Geographica”, nr 14.
- Matczak A., 1995, *Preferencje kierunkowe w lokalizacji drugich domów w Łódzkiej Aglomeracji Miejskiej*, „Acta Universitatis Lodzensis, Folia Geographica”, nr 20.
- Michalski W., 1990, *Zaawansowanie procesu depopulacji wsi województwa piotrkowskiego*, [w:] *Wyludnianie się wsi w Polsce centralnej (na obszarze województwa piotrkowskiego)*, „Biuletyn Informacyjny” [IGiPZ PAN], z. 2.
- Michalski W., 1999, *Stopień integracji demograficznej*, [w:] W. Michalski (red.), *Problemy integracji nowego województwa łódzkiego*, „Studia Regionalne” [RCSS, Łódź], nr 25.
- Michalski W., Suliborski A., 1985, *Procesy urbanizacji w strefie podmiejskiej na przykładzie gminy Dobroń*, „Acta Universitatis Lodzensis, Folia Geographica”, nr 5.
- Michna W., 2000, *Różne formy oświaty i ich wpływ na wielofunkcyjny rozwój wsi polskiej*, [w:] A. Stasiak (red.), *Możliwości wielofunkcyjnego rozwoju wsi polskiej w kontekście integracji z Unią Europejską – aspekty regionalne*, Studia KPZK, t. 110, Warszawa.
- Mikołajewicz Z., 1971, *Obszary urbanizacji w województwie opolskim*, [w:] S. Golachowski (red.), *Struktury i procesy osadnicze*, PWN, Opole–Wrocław.
- Miszewska B., 1985, *Przemiany morfologiczne osadnictwa wiejskiego w strefie podmiejskiej Wrocławia – metoda analizy*, „Acta Universitatis Lodzensis, Folia Geographica”, nr 5.
- Misztal S., 1996, *Przemysł strefy podmiejskiej Warszawy w okresie transformacji*, [w:] *Przemiany struktury przestrzennej obszarów wiejskich w strefach podmiejskich Polski i Rumunii*, *Seminarium geograficzne polsko-rumuńskie*, Conference Papers, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Mleczo F., 1964, *Z badań nad aktywnością zawodową i społeczną chłopów (Studium na przykładzie wsi Łysa Góra)*, Wrocław.
- Morawski W., 1998, *Zmiana instytucjonalna*, PWN, Warszawa.
- Musiał W., 1974, *Łódzka aglomeracja miejska*, „Przegląd Ekonomiczno-Społeczny m. Łodzi”, nr 1.
- Muszyński M., 1973, *Ekonomiczna ocena dwuzawodowości w Polsce*, Warszawa.
- Myna A., 2003, *Problemy zaopatrzenia ludności w wodę i usuwania ścieków na obszarach wiejskich*, [w:] B. Górz, Cz. Guzik (red.), *Współczesne przekształcenia i przyszłość polskiej wsi*, Studia Obszarów Wiejskich, t. 4, ZBTOb IGiPZ PAN, KOW PTG, Warszawa.
- Mync A., 1999, *Uwarunkowania transformacji obszarów wiejskich w regionie Mazowsza – wybrane problemy (ujęcie powiatowe)*, „Biuletyn KPZK PAN” [Warszawa], z. 188.
- Nowakowski S., 1969, *Spoleczność lokalna w powojennej Polsce*, „Kultura i Społeczeństwo” [Warszawa], nr 1.
- Nowosielski E., 1964, *Osiedle wiejskie*, [w:] *Encyklopedia ekonomiczno-rolnicza*, Warszawa.
- Olechowski T., 1948, *Technika projektowania wsi (pól i zabudowy)*, [w:] *Planowanie terenów rolniczych i osiedli wiejskich*, Warszawa.
- Olszewska A., 1969, *Wieś uprzemysłowiona. Studium społeczności lokalnych w powiecie opolskim*, Wrocław.
- Orłowski W. M., 2001, *Makroekonomiczne uwarunkowania rozwoju rolnictwa polskiego w długim czasie*, „Wieś i Rolnictwo” [Warszawa], nr 2.
- Osadnictwo ludności nierolniczej i mieszanej na terenie wsi w rejonach uprzemysławianych. Na przykładzie Płocka i Puław*, 1969, KBRU PAN, z. 29, Warszawa.
- Ostrowski L., 1997b, *Handel i usługi bytowe na wsi*, „Wieś i Rolnictwo” [Warszawa], nr 4.
- Ostrowski L. (red.), 1997a, *Charakterystyka wsi badanych w 1996 r.*, IERiGŻ, Warszawa.
- Ostrowski L. (red.), 1997b, *Procesy dostosowawcze do gospodarki rynkowej we wsiach badanych przez IERiGŻ w 1996 r.*, IERiGŻ, Warszawa.

- Pałka E., 1998, *Czynniki rozwoju agroturystyki na obszarach wiejskich*, [w:] *Gospodarka przestrzenna obszarów wiejskich. Materiały XV Ogólnopolskiego Seminarium Geograficzno-Rolniczego*, PB, UMK, PTG, Białystok–Toruń.
- Pałka E., 2003, *Rozwój gospodarstw agroturystycznych w województwie świętokrzyskim*, [w:] B. Górz, Cz. Guzik. (red.), *Współczesne przekształcenia i przyszłość polskiej wsi*, Studia Obszarów Wiejskich, t. 4, ZBTOB IGiPZ PAN, KOW PTG, Warszawa.
- Pawelczyńska A., 1966, *Dynamika przemian kulturowych na wsi. Metoda badania głównych tendencji*, PWN, Warszawa.
- Pawłowska K., 1996, *Idea swojskości w urbanistyce i architekturze miejskiej*, Seria Architektura, Monografia 203, Politechnika Krakowska, Kraków.
- Pączka S., Szczygielski J., 1965, *Nysa i jej zaplecze w świetle pomiarów ruchu*, Komunikaty, Seria Monograficzna, nr 50, Instytut Śląski, Opole.
- Pietraszek E., 1969, *Wieś robotnicza*, Wrocław.
- Pietraszek E., 1987, *Wsie robotniczo-rolnicze. Nowe elementy*, „Roczniki Socjologii Wsi” [Warszawa], nr 20.
- Pięćek B., 2000, *Wiejskie obszary problemowe pod kątem widzenia infrastruktury*, [w:] A. Rosner (red.), *Lokalne bariery rozwoju obszarów wiejskich*, FAPA, Warszawa.
- Pięćek B., 2002, *Sfery ubóstwa w układach lokalnych*, „Wieś i Rolnictwo” [Warszawa], nr 4.
- Pilichowski A., 2001, *Stare i nowe postacie pomocy wzajemnej w społeczności wiejskiej*, „Zeszyty Wiejskie” [IZBW UŁ, Łódź], z. 3.
- Pióro Z., 1966, *Teoretyczne podstawy systematyzacji typologicznej układów osadniczych w Polsce z punktu widzenia społeczno-gospodarczego*, [w:] *Problemy ewolucji układów osadniczych na tle procesów urbanizacyjnych w Polsce*, MZPPAUiB, Materiały i Studia, ser. IV, nr 5, PWN, Warszawa.
- Poczta W., Przezbórska L., 2002, *Zróżnicowanie regionalne rozwoju pozarolniczej aktywności gospodarczej na terenach wiejskich (ze szczególnym uwzględnieniem agroturystyki i turystyki wiejskiej)*, [w:] W. Poczta, F. Wysocki (red.), *Zróżnicowanie regionalne gospodarki żywnościowej w Polsce w procesie integracji z Unią Europejską*, AR, Poznań.
- Podedworna H., 2000, *Przemiany procesu pracy w rolnictwie*, „Studia Socjologiczne” [Warszawa], nr 3.
- Pojęcia i metody badań strefy podmiejskiej*, 1985, „Acta Universitatis Lodzensis, Folia Geographica”, nr 5.
- Potrykowska A., 1985, *Delimitacja strefy podmiejskiej Warszawy*, „Acta Universitatis Lodzensis, Folia Geographica”, nr 5.
- Potrykowska A., 1989, *Procesy depopulacji obszarów wiejskich w Polsce*, „Czasopismo Geograficzne” [Wrocław], z. 4.
- Pred A., 1984, *Place as historically contingent process: structuration and the time – geography of becoming places*, „Annals of the Association of American Geographers”, No 74.
- Prochownik A., 1968, *Przemiany w strukturze osadniczo-agrarnej w zapleczu Tarnobrzeskiego Okręgu Siarkowego*, [w:] *Demograficzno-osadnicze problemy w Tarnobrzeskim Rejonie Uprzemysławianym*, „Zeszyty KBRU PAN” [Warszawa], nr 29.
- Prochownik A., 1970, *Zmiany w przestrzennych układach wsi jako wyraz przekształceń ich życia gospodarczego i społecznego*, „Folia Geographica, Seria Geographica-Oeconomica” [Kraków], vol. 3.
- Prochownik A., 1971, *Z zagadnień urbanizacji wsi podkrakowskiej*, „Roczniki Naukowo-Dydaktyczne WSP w Krakowie”, z. 40, Prace Geograficzne 5.
- Prochownik A., 1976, *Struktura funkcjonalna wiejskich ośrodków gminnych na tle innych wsi*, [w:] *Współczesna problematyka osadnictwa wiejskiego*, UAM, Poznań.
- Przyszłość wsi polskiej*, 2001, L. Kolarska-Bobińska, A. Rosner, J. Wilkin (red.), Instytut Spraw Publicznych, Warszawa.

- Racine J. B., Reymond H., 1977, *Analiza ilościowa w geografii*, PWN, Warszawa.
- Radlińska H., 1948, *Przenikanie wsi i miasta*, „Wiedza i Życie” [Warszawa], z. 10.
- Rajman J., 1969, *Procesy urbanizacyjne w obrzeżu Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego po II wojnie światowej*, „Prace Monograficzne WSP w Krakowie”, nr 7.
- Rajman J., 1976, *Wiejskie zespoły produkcyjno-osadnicze Opolszczyzny*, „Kwartalnik Opolski”, nr 2.
- Rajman J., 1994, *Przemiany społeczno-gospodarcze osadnictwa wiejskiego (przegląd problematyki badawczej)*, [w:] *Geografia osadnictwa i ludności w niepodległej Polsce, lata 1918–1993*, t. 2, *Kierunki badań naukowych*, PTP, KGOiL, Łódź.
- Rakowski W., 1975, *Procesy urbanizacji wsi. Na przykładzie województwa warszawskiego*, „Studia KPZK PAN” [Warszawa], t. 50.
- Rakowski W., 1980, *Uprzemysłowienie a proces urbanizacji*, PWE, Warszawa.
- Rakowski W., 1985, *Urbanizacja stref podmiejskich*, „Acta Universitatis Lodzensis, Folia Geographica”, nr 5.
- Ratajczak A., Wojtasiewicz L., 1996, *Plan przestrzennego zagospodarowania jako systemowe narzędzie sterowania rozwojem lokalnym*, [w:] J. J. Parysek (red.), *Rozwój lokalny i lokalna gospodarka przestrzenna*, BWN, Poznań.
- Rembowska K., 1990, *Wsie obszarów depopulacji w oczach ich mieszkańców*, [w:] *Wyludnianie się wsi w Polsce centralnej (na obszarze województwa piotrkowskiego)*, „Biuletyn Informacyjny” [IGiPZ PAN], z. 2.
- Rembowska K., 1995, *Urbanizacja wsi a wartości*, [w:] *Urbanizacja wsi na obrzeżach miejsko-wiejskich*, UŚ, Katowice.
- Rosner A., 1993a, *Rolnicy o swoich gospodarstwach*, „Wieś i Rolnictwo” [Warszawa], nr 3.
- Rosner A., 1993b, *Rolnicy o rolnictwie i swojej pozycji w społeczeństwie*, „Wieś i Rolnictwo” [Warszawa], nr 3.
- Rosner A. (red.), 2000, *Lokalne bariery rozwoju obszarów wiejskich*, FAPA, Warszawa.
- Rosner A., 2002, *Rola samorządu lokalnego w rozwoju przedsiębiorczości*, [w:] M. Kłodziński, B. Fedyszak-Radziejowska (red.), *Przedsiębiorczość wiejska w Polsce i krajach Unii Europejskiej*, IRWiR PAN, Warszawa.
- Rudnicki B., Biczkowski M., 2004, *Zróżnicowanie przestrzenne i uwarunkowania pozarolniczej działalności gospodarstw rolnych w województwie kujawsko-pomorskim*, [w:] E. Pałka (red.), *Pozarolnicza działalność gospodarcza na obszarach wiejskich*, *Studia Obszarów Wiejskich*, t. 5, ZBTOB IGiPZ PAN, KOW PTG, Warszawa.
- Rudnicki R., 2002, *Wielkoobszarowe formy zagospodarowania państwowych gospodarstw rolnych a poziom bezrobocia w rolnictwie województwa kujawsko-pomorskiego*, [w:] J. Bański, E. Rydz (red.), *Społeczne problemy wsi*, *Studia Obszarów Wiejskich*, t. 2, ZBTOB IGiPZ PAN, KOW PTG, Warszawa.
- Runge J., 1993, *Wybrane aspekty urbanizacji gmin województwa katowickiego*, „Prace Naukowe UŚ” [Katowice], nr 1278, GSD, nr 17.
- Rutkowski J., 1947, *Historia gospodarcza Polski*, t. 1, *Czasy przedrobiorowe*, KA, Poznań.
- Rutkowski J., 1950, *Historia gospodarcza Polski*, t. 2, *Czasy porobiorowe*, KA, Poznań.
- Rydz E., 1997, *Wybrane problemy demograficzno-społeczne na obszarach wiejskich województwa śląskiego w latach 1989–1994*, „Śląskie Prace Matematyczno-Przyrodnicze” [WSP, Śląsk], 13c.
- Rydz E., 2002, *Bariery edukacyjne młodzieży wiejskiej*, [w:] J. Bański, E. Rydz (red.), *Społeczne problemy wsi*, *Studia Obszarów Wiejskich*, t. 2, ZBTOB IGiPZ PAN, KOW PTG, Warszawa.
- Rydz E., 2003, *Współczesne tendencje w rolnictwie strefy podmiejskiej na przykładzie gminy Ślupsk i Kobylnica*, [w:] B. Górz, Cz. Guzik (red.), *Współczesne przekształcenia i przyszłość polskiej wsi*, *Studia Obszarów Wiejskich*, t. 4, ZBTOB IGiPZ PAN, KOW PTG, Warszawa.
- Rykiel Z., 1999, *Przemiany struktury społeczno-przestrzennej miasta polskiego a świadomość terytorialna jego mieszkańców*, „Prace Geograficzne” [IGiPZ PAN, Warszawa], nr 170.

- Rykiel Z., 2002, *Koncepcje i delimitacje wielkomiejskich form osadniczych w Polsce*, [w:] *Współczesne formy osadnictwa miejskiego i ich przemiany, XVI Konwersatorium Wiedzy o Mieście*, KGMiT, ŁTN, Łódź.
- Salwicka B., 1983, *Zmiany w zaludnieniu i użytkowaniu gruntów wsi górskich na wybranych obszarach przygranicznych Sudetów Kłodzkich*, „Acta Universitatis Wratislaviensis, Studia Geograficzne”, nr 32.
- Sasinowski H., 2002, *Depresja demograficzna na obszarze „Ściany Wschodniej”*, [w:] J. Bański, E. Rydz (red.), *Spoleczne problemy wsi*, Studia Obszarów Wiejskich, t. 2, ZBTOB IGiPZ PAN, KOW PTG, Warszawa.
- Siemiński J., 1979, *Typologia gmin i typologiczny opis wybranych przykładów (typologia funkcjonalna gmin)*, IRWiR PAN, Warszawa.
- Sikorska A., 1997, *Wybrane problemy życia społecznego wsi*, IERiGŻ, Warszawa.
- Skawińska E., 1994, *Wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich w regionie toruńskim*, Toruń. *Słownik Języka Polskiego PWN*, 1992, Warszawa.
- Sobczyński M., 1990, *Przemiany wiejskiej sieci osadniczej w świetle analizy kartograficznej i inwentaryzacji zabudowy*, [w:] *Wyludnianie się wsi w Polsce centralnej (na obszarze województwa piotrkowskiego)*, „Biuletyn Informacyjny” [IGiPZ PAN], z. 2.
- Sokołowski D., 1999, *Zróżnicowanie zbioru małych miast i większych osiedli wiejskich w Polsce w ujęciu koncepcji kontinuum wiejsko-miejskiego*, UMK, Toruń.
- Stanny-Burak M., 1998, *Demograficzna charakterystyka ludności wiejskiej województw nadmorskich Polski w latach 1995–2010*, [w:] *Gospodarka przestrzenna obszarów wiejskich. Materiały XV Ogólnopolskiego Seminarium Geograficzno-Rolniczego*, PB, UMK, PTG, Białystok–Toruń.
- Starosta P., 1995, *Poza metropolią. Wiejskie i małomiasteczkowe zbiorowości lokalne a wzory porządku makrospołecznego*, UŁ, Łódź.
- Stasiak A., 1969, *Urbanizacja strefy podmiejskiej na przykładzie powiatu wołomińskiego*, [w:] S. Nowakowski (red.), *Warszawa. Socjologiczne zagadnienia stolicy i aglomeracji*, Warszawa.
- Stasiak A., 1980, *Ludność i osadnictwo na obszarach wiejskich*, „Biuletyn KPZK PAN” [Warszawa], nr 110.
- Stasiak A., 1983, *Struktury społeczno-demograficzne wsi polskiej i jej przemiany*, „Biuletyn KPZK PAN” [Warszawa], nr 122.
- Stasiak A., 1987, *Wieś polska się wyludnia*, „Wieś Współczesna” [Warszawa], nr 6.
- Stasiak A., 2000, *Możliwości wielofunkcyjnego rozwoju wsi polskiej na początku XXI w. – zróżnicowania regionalne*, [w:] A. Stasiak (red.), *Możliwości wielofunkcyjnego rozwoju wsi polskiej w kontekście integracji z Unią Europejską – aspekty regionalne*, Studia KPZK, t. 110, Warszawa.
- Stasiak A., Rucz-Pruszyńska H., 1978, *Zróżnicowanie przestrzenne i funkcjonalne wsi oraz jego wpływ na planowanie przestrzenne*, Materiały Konferencji TUP, Olsztyn.
- Stola W., 1987, *Klasyfikacja funkcjonalna obszarów wiejskich Polski. Próba metodyczna*, Prace Habilitacyjne, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Stola W., 1993, *Struktura przestrzenna i klasyfikacja funkcjonalna obszarów wiejskich Polski*, „Dokumentacja Geograficzna” [IGiPZ PAN, Warszawa], z. 3.
- Stola W., 1996, *Przemiany udziału ludności pozarolniczej a zróżnicowanie funkcjonalne obszarów wiejskich województwa warszawskiego*, [w:] *Przemiany struktury przestrzennej obszarów wiejskich w strefach podmiejskich Polski i Rumunii, Seminarium geograficzne polsko-rumuńskie*, Conference Papers, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Stola W., 1998, *Ludność wiejska Polski, Przemiany struktury demograficznej i społeczno-zawodowej*, „Zeszyty IGiPZ PAN” [Warszawa], nr 56.

- Straszewicz L., 1954, *Strefa podmiejska Łodzi*, „Przegląd Geograficzny” [Warszawa], z. 4.
- Straszewicz L., 1957, *Problemy rolnicze strefy podmiejskiej Łodzi*, „Przegląd Geograficzny” [Warszawa], z. 1.
- Straszewicz L., Liszewski S., Pączka S., 1970, *Strzelce Opolskie jako ośrodek ciężenia. Związki miasta z zapleczem poprzez ruchy ludności*, [w:] *Ziemia Strzelecka. Szkice monograficzne*, Wrocław.
- Styk J., 1988, *Ewolucja chłopskiego systemu wartości. Analiza socjologiczno-historyczna*, Lublin.
- Styk J., 1993, *Chłopski świat wartości. Studium socjologiczne*, Włocławek.
- Styrna J., 1975, *Przemiany społeczności wioskowej*, „Roczniki Filozoficzne” [Warszawa], z. 2.
- Suliborski A., 1983, *Niektóre problemy badań funkcji miast w świetle podstawowych założeń koncepcji systemowej*, „Acta Universitatis Lodzensis, Folia Geographica”, nr 2.
- Suliborski A., 1992, *Geneza procesów przemian funkcji i struktury funkcjonalnej Łodzi*, „Kronika m. Łodzi”, z. 1.
- Suliborski A., 2001, *Funkcje i struktura funkcjonalna miast. Studia empiryczno-teoretyczne*, UŁ, Łódź.
- Suliborski A., Klima E., Rykała A., Walkiewicz D., 2000, *Funkcjonowanie powiatów w aglomeracji łódzkiej. Powiat łódzki wschodni, pabianicki, zgierski*, Katedra Geografii Politycznej i Studiów Regionalnych UŁ, Łódź.
- Sulimski J., 1967, *Procesy urbanizacji w strefie podmiejskiej Krakowa (Studium socjologiczne)*, Wrocław.
- Szacki W., 2003, *Niespołeczni*, „Gazeta Wyborcza” [Warszawa], 18.06.2003.
- Szafraniec K., 1999, *Wieś jako miejsce niechciane*, „Wieś i Rolnictwo” [Warszawa], nr 4.
- Szczepański J., 1970, *Elementarne pojęcia socjologii*, PWN, Warszawa.
- Szczepański J., 1999, *Reformy, Rewolucje, Transformacje*, 1999, IFiS PAN.
- Szczęsny R., 1996, *Typy rolnictwa i gospodarka żywnościowa, Mapa 81.11.*, [w:] *Atlas Rzeczpospolitej Polskiej*, Główny Geodeta Kraju, Warszawa.
- Szkup R., 2003, *Kształtowanie podmiejskiej przestrzeni wypoczynkowej. Przykład zachodniego sektora strefy podmiejskiej Łodzi*, UŁ, Łódź.
- Szmytkie R., 2003, *Znaczenie osiedli miejskich w kształtowaniu systemu osadniczego Polski w okresie powojennym*, „Czasopismo Geograficzne” [Wrocław], z. 1–2.
- Szot E., 2003, *Szczytne cele, wątpliwe metody*, „Rzeczpospolita” [Warszawa], 25.02.2005.
- Szulc H., 1978, *Wpływ typu własności na przemiany przestrzenne na Pomorzu Zachodnim w okresie 1945–1975*, „Przegląd Geograficzny” [Warszawa], z. 1.
- Szulc H., 1995, *Morfogeneza osiedli wiejskich w Polsce*, „Prace Geograficzne” [IGiPZ PAN, Wrocław], nr 163.
- Szulc M., 1994, *Przemiany funkcjonalne Tuszyna w okresie kształtowania się gospodarki rynkowej*, maszynopis pracy magisterskiej w bibliotece Wydziału Nauk Geograficznych, Łódź.
- Śleszyński P., 2003, *Rozkład przestrzenny działalności w aglomeracji warszawskiej*, „Przegląd Geograficzny” [Warszawa], z. 2.
- Ślusarczyk-Jurek M., 2002, *Natężenie bezrobocia na obszarach wiejskich Pomorza Zachodniego a procesy migracyjne*, [w:] J. Bański, E. Rydz (red.), *Społeczne problemy wsi*, Studia Obszarów Wiejskich, t. 2, ZBTOB IGiPZ PAN, KOW PTG, Warszawa.
- Tkocz J., 1998, *Organizacja przestrzenna wsi w Polsce*, UŚ, Katowice.
- Tkocz J., Skawińska E., 1995, *Znaczenie nowych zjawisk ekonomicznych w realizacji funkcji pozarolniczych na obszarach wiejskich (na przykładzie regionu pomorsko-kujawskiego)*, [w:] *Urbanizacja wsi na obrzeżach miejsko-wiejskich*, UŚ, Katowice.
- Tomaszewski J. T., 1968, *Zmiany ludnościowe w osiedlach sudeckich ze szczególnym uwzględnieniem powiatów Jelenia Góra i Bystrzyca Kłodzka*, „Problemy Zagospodarowania Ziemi Górskich”, z. 6.

- Turner J. H., 2004, *Struktura teorii socjologicznej*, PWN, Warszawa.
- Turowski J., 1964, *Przemiany rodziny w warunkach industrializacji i urbanizacji kraju*, „Roczniki Socjologii Wsi” [Warszawa], nr 2.
- Turowski J., 1995, *Socjologia wsi i rolnictwa*, TN KUL, Lublin.
- Turowski J., 2001, *Socjologia. Małe struktury społeczne*, TN KUL, Lublin.
- Urbanizacja wsi na obrzeżach miejsko-wiejskich*, 1995, Materiały konferencji naukowej, KGE UŚ, Katowice.
- Wasąznik J., 1965, *Procesy urbanizacyjne w regionie Warszawy*, „Zeszyty Naukowe SGPiS”, [Warszawa], nr 55.
- Wasilewski K., 2002, *Lider, elita, organizacja w procesie aktywizacji społeczności wiejskiej*, „Wieś i Rolnictwo” [Warszawa], nr 1.
- Wąsowicz J., 1934, *Z geografii osiedli wiejskich na Wołyniu*, „Czasopismo Geograficzne” [Warszawa], z. 3–4.
- Werwicki A., 1998, *Sektor działalności usługowych w okresie transformacji (1990–1994)*, [w:] *Transformacja społeczno-ekonomiczna Polski Środkowej*, UŁ, Łódź.
- Wesołowska M., 2003, *Współczesne przeobrażenia wsi podlubelskiej (na przykładzie Jakubowic Konińskich)*, [w:] B. Górz, Cz. Guzik (red.), *Współczesne przekształcenia i przyszłość polskiej wsi*, Studia Obszarów Wiejskich, t. 4, ZBTOB IGiPZ PAN, KOW PTG, Warszawa.
- Wiatrak A. P., 1995, *Agroturystyka jako forma zagospodarowania obszarów wiejskich*, [w:] *Restrukturyzacja funkcjonalno-przestrzenna obszarów wiejskich Polski. Materiały XII Ogólnopolskiego Seminarium Geograficzno-Rolniczego oraz 44 Zjazdu PTG*, UMK, Toruń.
- Wielofunkcyjna gospodarka na obszarach wiejskich*, 2002, W. Kamińska (red.), AŚ, Kielce.
- Wieloński A., 1992, *Struktura przestrzenna przemysłu w strefie podmiejskiej Warszawy*, „Prace i Studia Geograficzne” [Wydział Geografii i Studiów Regionalnych UW, Warszawa], t. 13.
- Wierzbicki K., Michna W., 2000, *Szanse rozwoju wielofunkcyjnego wsi Mazowsza*, [w:] A. Stasiak (red.), *Możliwości wielofunkcyjnego rozwoju wsi polskiej w kontekście integracji z Unią Europejską – aspekty regionalne*, Studia KPZK, t. 110, Warszawa.
- Wierzbicki Z. T., 1976, *Rozwój świadomości narodowej chłopów polskich. Zarys problematyki badawczej*, „Studia Socjologiczne” [Warszawa], nr 2.
- Więckowicz Z., 1998a, *Przekształcenia obszarów wiejskich makroregionu południowo-zachodniego, Strategie rozwoju regionalnego i lokalnego*, AR, Wrocław.
- Więckowicz Z., 1998b, *Przekształcenia obszarów wiejskich makroregionu południowo-zachodniego, Typologia gmin pod względem poziomu warunków rozwoju*, AR, Wrocław.
- Wilkin J., 1994, *Państwowe gospodarstwa rolne – teraz i w przyszłości*, [w:] *Własność państwowa w rolnictwie. Przekształcenia, problemy, perspektywy. Materiały międzynarodowej konferencji naukowej*, ART, Olsztyn.
- Wilkin J., 1996, *Transformacja rolnictwa – inna perspektywa*, [w:] M. Okólski, U. Sztanderska (red.), *Studia nad reformowaną gospodarką. Aspekty instytucjonalne*, PWN, Warszawa.
- Wiluś R., 1988, *Rozwój przestrzenny, morfologia i fizjonomia osiedla letniskowego Jastrzębia Góra*, „Acta Universitatis Lodzensis, Turyzm”, z. 4.
- Wiluś R., 1991, *Osadnictwo turystyczne w otoczeniu sztucznych zbiorników wodnych na przykładzie miejscowości Rynia*, „Acta Universitatis Lodzensis, Folia Geographica”, nr 14.
- Wiluś R., 1997, *Rozwój funkcji turystycznej w dolinie rzeki Warty na odcinku od Działoszyna do Uniejowa*, ŁTN, Łódź.
- Wiśniewska M., 1999, *Osadnictwo wiejskie*, OWPW, Warszawa.
- Włodarczyk B., 1999, *Przemiany form aktywności turystycznej. Przykład krawędzi Wyżyny Łódzkiej*, ŁTN, Łódź.
- Wojciechowska J., 1998, *Kolonizacja turystyczna obszarów nadpilicznych*, ŁTN, Łódź.

- Woś A., 1994, *Państwowa gospodarka w rolnictwie w okresie transformacji systemowej*, „Wieś i Rolnictwo” [Warszawa], nr 2.
- Woś A., 1995, *Transformacja polskiego rolnictwa. Przesłanki teoretyczne, Komunikaty, Raporty, Ekspertyzy IERiGŻ*, nr 377, Warszawa.
- Wójcik M., 2004a, *Proces urbanizacji w zewnętrznej strefie regionu miejskiego Łodzi (przykład koluszkowsko-brzezińskiego pasma rozwojowego)*, [w:] A. Jewtuchowicz (red.), *Wiedza, innowacyjność, przedsiębiorczość a rozwój regionów*, Wyd. UŁ, Łódź.
- Wójcik M., 2004b, *Rozwój pozarolniczej działalności gospodarczej w wybranych gminach wiejskich aglomeracji łódzkiej*, [w:] E. Pałka (red.), *Pozarolnicza działalność gospodarcza na obszarach wiejskich*, Studia Obszarów Wiejskich, t. 5, KOW PTG, ZBTOW IGiPZ PAN, Warszawa.
- Wójcik M., 2006a, *Główne uwarunkowania rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich województwa łódzkiego*, [w:] *Przemiany struktury przestrzennej rolnictwa – sukcesy i niepowodzenia*, B. Głęboki, E. Kacprzak (red.), Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Wójcik M., 2006b, *Przestrzenne zróżnicowanie procesów transformacji społeczno-gospodarczej w regionie łódzkim*, [w:] *Przestrzenne zróżnicowanie procesów transformacji społeczno-gospodarczej w regionie łódzkim*, A. Jewtuchowicz, A. Suliborski (red.), Łódź, Wyd. UŁ.
- Wyludnianie się wsi w Polsce centralnej (na obszarze województwa piotrkowskiego)*, 1990, Michalski W. (red.), „Biuletyn Informacyjny” [IGiPZ PAN], z. 2.
- Zaborski B., 1926, *O kształtach wsi w Polsce i ich rozmieszczeniu*, „Prace Komisji Etnograficznych PAU” [Kraków], nr 1.
- Zagożdżon A., 1964, *Problematyka zespołów osadniczych*, „Czasopismo Geograficzne” [Wrocław], z. 3–4.
- Zagożdżon A., 1966, *Zespoły osadnicze o funkcjach nierolnych jako forma urbanizacji wsi*, [w:] *Problemy ewolucji układów osadniczych na tle procesów urbanizacyjnych w Polsce*, MZPPAUiB, Materiały i Studia, Seria IV, nr 5, PWN, Warszawa.
- Zagożdżon A., 1971, *Zespół osadniczy Zawadzkie*, „Studia Społeczno-Ekonomiczne” [Instytut Śląski, Opole], t. 2.
- Zagożdżon A., 1983, *Modele sieci osadniczej w rejonach górskich na tle współczesnych procesów przemian osadnictwa*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Studia Geograficzne”, nr 32.
- Zalewski A., 1997, *Przemiany gospodarki w aglomeracji Warszawy w latach dziewięćdziesiątych*, [w:] P. Korcelli (red.), *Agglomeracje miejskie w procesie transformacji: III*, „Zeszyty IGiPZ PAN” [Warszawa], nr 43.
- Zawistowicz-Adamska K., 1962, *Pomoc wzajemna i współdziałanie w kulturach ludowych*, „Prace i Materiały Etnograficzne” [Łódź], vol. VIII–IX.
- Zgliński W., 2000, *Szanse rozwoju wielofunkcyjnego na obszarach postpegeerowskich*, [w:] Stasiak A. (red.), *Możliwości wielofunkcyjnego rozwoju wsi polskiej w kontekście integracji z Unią Europejską – aspekty regionalne*, Studia KPZK, t. 110, Warszawa.
- Ziółkowski M., 2000, *Przemiany interesów i wartości społeczeństwa polskiego*, WFH, Poznań.

Spis rycin, tabel i załączników

Spis rycin

1. Poziom rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich aglomeracji łódzkiej w 2001 r. s. 34
2. Gęstość sieci osadniczej w okolicach Łodzi po s. 34
3. Wybrane gminy wiejskie w strukturze administracyjnej (A.) i strukturze przestrzennej aglomeracji łódzkiej (B. – układ pasmowo-węzłowy) s. 48
4. Przyrost rzeczywisty ludności (A.) i linie trendu przyrostu rzeczywistego (B.) w wybranych gminach aglomeracji łódzkiej w latach 1990–2003 s. 50
5. Przyrost liczby ludności w sołectwach wybranych gmin aglomeracji łódzkiej w latach 1990–2003 s. 52
6. Ruch naturalny i migracyjny ludności w wybranych gminach aglomeracji łódzkiej w latach 1990–2003 s. 53
7. Udział imigrantów przybyłych do sołectw w wybranych gminach aglomeracji łódzkiej w ogólnej liczbie ludności w latach 1990–2003 s. 54
8. Kierunki i wielkość emigracji (A.) oraz imigracji (B.) ludności w latach 1990–2003 po s. 58
9. Piramidy wieku ludności wybranych gmin aglomeracji łódzkiej w 1990 i 2003 r. s. 59
10. Respondenci według grup wiekowych s. 62
11. Respondenci według wykształcenia s. 62
12. Ludność faktycznie zamieszkała w gospodarstwach domowych z użytkownikiem gospodarstwa rolnego lub działki rolnej (A.) oraz ludność w wieku produkcyjnym faktycznie zamieszkała w gospodarstwach domowych z użytkownikiem gospodarstwa rolnego lub działki rolnej (B.) w wybranych gminach aglomeracji łódzkiej (1988, 1996, 2002 r.) s. 95
13. Liczba użytkowników gospodarstw rolnych i działek rolnych (A.) oraz (B.) liczba pracujących głównie lub wyłącznie w gospodarstwach rolnych i działkach rolnych w gospodarstwach domowych z użytkownikiem gospodarstwa rolnego lub działki rolnej (1988, 1996, 2002 r.) s. 99
14. Struktura wielkościowa gospodarstw rolnych w wybranych gminach aglomeracji łódzkiej w 1990 i 2003 r. s. 102
15. Średnia wielkość gospodarstwa rolnego (mediana) w wybranych gminach aglomeracji łódzkiej w 1990 i 2003 r. s. 104
16. Średnia wielkość gospodarstw rolnych w sołectwach wybranych gmin aglomeracji łódzkiej w 1990 i 2003 r. s. 105
17. Właściciele gospodarstw rolnych według grup wiekowych s. 108
18. Wzrost pozarolniczego zatrudnienia w wybranych gminach wiejskich aglomeracji łódzkiej w latach 1993–2000 s. 130
19. Liczba podmiotów gospodarczych w przeliczeniu na 100 mieszkańców w sołectwach wybranych gmin aglomeracji łódzkiej w 1993 i 2000 r. s. 133
20. Wielkość zatrudnienia według sekcji PKD w wybranych gminach aglomeracji łódzkiej w 1993 i 2000 r. s. 136
21. Podmioty gospodarcze według sekcji i działów PKD w wybranych gminach aglomeracji łódzkiej w latach 1993–2000 s. 139
22. Wielkość zatrudnienia egzo- i endogenicznego w wybranych gminach wiejskich aglomeracji łódzkiej w latach 1993–2000 s. 141

Spis tabel

1. Zmiana liczby ludności w wybranych wiejskich gminach aglomeracji łódzkiej w latach 1990–2003 s. 49
2. Zasięg przestrzenny emigracji ludności w wybranych gminach wiejskich aglomeracji łódzkiej w latach 1990–2003 s. 56
3. Zasięg przestrzenny imigracji ludności w wybranych gminach wiejskich aglomeracji łódzkiej w latach 1990–2003 s. 57
4. Współczynnik feminizacji w wybranych gminach wiejskich aglomeracji łódzkiej w 1990 i 2003 r. s. 58
5. Udział ludności w wieku poprodukcyjnym w ogólnej liczbie mieszkańców gmin w wybranych gminach wiejskich aglomeracji łódzkiej w 1990 i 2003 r. s. 60
6. Stosunek liczby ludności w wieku 0–14 lat i liczby ludności w wieku poprodukcyjnym w wybranych gminach wiejskich aglomeracji łódzkiej w 1990 i 2003 r. (tzw. relacja „dzieci – starzy”) s. 60
7. Respondenci według wykonywanego zawodu (w podziale na działalność rolniczą i pozarolniczą) s. 63
8. Pochodzenie terytorialne respondentów s. 64
9. Stosunek respondentów do współmieszkańców wsi s. 65
10. Utrzymywanie przez respondentów bliskich znajomości ze współmieszkańcami wsi s. 66
11. Przeciętna liczba osób, z którą respondent utrzymuje bliższe kontakty s. 68
12. Miejsca, które dla respondenta odgrywają ważną rolę s. 70
13. Respondenci, którzy odwiedzają innych mieszkańców wsi s. 71
14. Miejsca, w których mieszkańcy wsi wspólnie spędzają czas s. 71
15. Pomoc respondentów innym mieszkańcom wsi s. 73
16. Stosunek respondentów do miejsca zamieszkania s. 75
17. Cechy wsi i jej mieszkańców, które wyróżniają ją na tle innych s. 76
18. Walory miejsca zamieszkania s. 77
19. Ocena sytuacji gospodarczej wsi przez respondentów s. 79
20. Pozytywne zmiany w miejscu zamieszkania s. 82
21. Negatywne zmiany w miejscu zamieszkania s. 84
22. Ocena szans dla młodzieży w badanych wsiach s. 85
23. Chęć przeprowadzenia się w inne miejsce s. 86
24. Przynależność respondentów do organizacji (zrzeszeń) formalnych i nieformalnych s. 88
25. Organizacja akcji, które miały na celu poprawę wizerunku wsi s. 90
26. Zmiany udziału odpowiednich kategorii ludności w wybranych gminach wiejskich aglomeracji łódzkiej w latach 1988–2002 s. 97
27. Udział ludności w wieku produkcyjnym związanej z rolnictwem w ogólnej liczbie ludności wieku produkcyjnego w wybranych gminach wiejskich (w 1988 i 2002 r.) s. 98
28. Ludność faktycznie zamieszkała w gospodarstwie domowym z użytkownikiem gospodarstwa rolnego lub działki rolnej według powierzchni użytków rolnych s. 100
29. Liczba właścicieli gospodarstw wylosowanych do badania według grup obszarowych gospodarstw rolnych s. 107
30. Właściciele gospodarstw rolnych według wykształcenia s. 108
31. Właściciele gospodarstw rolnych według długości okresu zamieszkania s. 109
32. Czynniki sprzyjające prowadzeniu gospodarstwa rolnego w opinii właścicieli gospodarstw s. 110
33. Czynniki utrudniające prowadzenie gospodarstwa rolnego w opinii właścicieli gospodarstw s. 111
34. Źródła informacji o nowoczesnych kierunkach i sposobach produkcji rolniczej s. 114

35. Inwestycje w gospodarstwach rolnych w zakresie środków trwałych s. 115
36. Pozarolnicze kwalifikacje właścicieli gospodarstw s. 118
37. Dodatkowa działalność prowadzona w gospodarstwie rolnym s. 119
38. Gospodarstwa, które uzyskały wsparcie od władz lokalnych i instytucji formalnych s. 121
39. Liczba gospodarstw, które korzystały z nieformalnych źródeł wsparcia s. 122
40. Zadowolenie właścicieli gospodarstw z wykonywanego zawodu s. 123
41. Zadowolenie właścicieli gospodarstw z ekonomicznej sytuacji gospodarstwa rolnego s. 124
42. Plany rozwoju gospodarstwa w najbliższych latach s. 126
43. Liczba podmiotów gospodarczych oraz średnie zatrudnienie w firmie w wybranych gminach wiejskich aglomeracji łódzkiej w latach 1993–2000 s. 129
44. Wskaźnik przedsiębiorczości mieszkańców w wybranych gminach wiejskich aglomeracji łódzkiej w 1993 i 2000 r. s. 131
45. Liczba przedsiębiorców wylosowanych do badania według sekcji PKD s. 144
46. Właściciele przedsiębiorstw według grup wiekowych s. 145
47. Główne źródło kapitału założycielskiego s. 146
48. Motyw wyboru rodzaju prowadzonej działalności s. 147
49. Miejsce prowadzonej działalności gospodarczej s. 148
50. Miejsce pracy respondenta przed założeniem przedsiębiorstwa s. 149
51. Pochodzenie terytorialne właścicieli przedsiębiorstw s. 151
52. Czynniki sprzyjające w prowadzeniu przedsiębiorstwa s. 152
53. Czynniki utrudniające prowadzenie przedsiębiorstwa s. 154
54. Pomoc instytucji wyspecjalizowanych we wspomaganiu przedsiębiorczości s. 156
55. Zadowolenie przedsiębiorców z ekonomicznej sytuacji przedsiębiorstwa s. 158
56. Plany rozwoju firmy w najbliższych latach s. 159